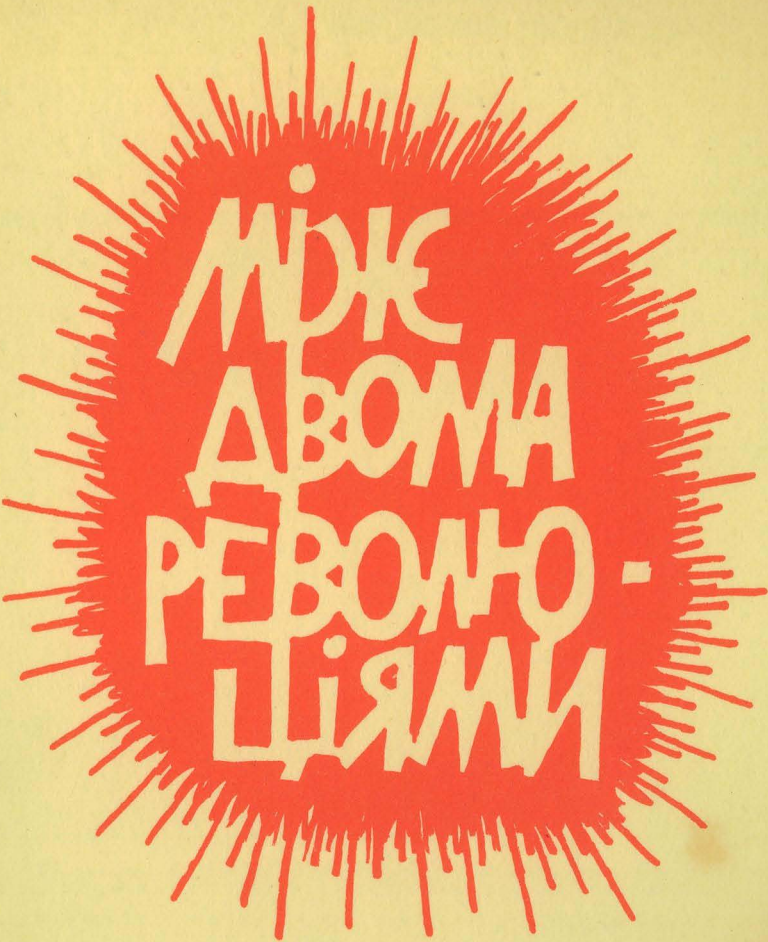

АНАТОЛЬ КАМІНСЬКИЙ

МІЖ
ДВОМА
РЕВОЛЮ-
ЦІЯМИ

Суґасти́сть

Анатоль Камінський
МІЖ ДВОМА РЕВОЛЮЦІЯМИ

Anatol Kaminsky

Анатоль Камінський

BETWEEN THE TWO REVOLUTIONS

МІЖ ДВОМА РЕВОЛЮЦІЯМИ

**(FROM THE PEASANT REVOLUTION OF THE PAST
TO THE WORKERS REVOLUTION OF THE FUTURE)**

**(ВІД СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ МИНУЛОГО
ДО РОБІТНИЧОЇ РЕВОЛЮЦІЇ МАЙБУТЬОГО)**

diasporiana.org.ua

Munich, "Suchasnist" 1974

Мюнхен, "Сучасність", 1974

Обкладинка Л. Гуцалюка

I. ДОКТРИНА І ПРАКТИКА РЕВОЛЮЦІЇ

Революція, зокрема визвольна революція поневоленого народу, — це складний, багатогранний і передусім важкий процес боротьби на всіх відтинках його існування. Одночасно це не автоматично-механічний процес, який завершується неухильно успіхом за всяких умов, при заіснуванні таких чи інших подій та явищ суспільного, економічного, мілітарного й політичного характеру. Якщо б так не було, революція була б куди більш упрощеним і легшим ділом, бо вистачало б витворити якраз такі чи інші обставини, а вони вже самі "автоматично" не тільки породили б революцію, але й успішно її завершили б. На жаль, воно не так просто. Що більше, заіснування певних передумов, за яких відбувалася в минулому якась революція, ще зовсім не означає, що з моментом "осучасненого" повторення тих самих обставин і факторів неухильно прийде до вибуху й завершення революції.

Але так само це не означає, що в таких же нових обставинах ніяк не може прийти до вибуху революції, тобто до повторення такого чи іншого "варіанту" якоїсь попередньої революції. Ані це не означає, що в умовах іншої комбінації революційних факторів, або при наявності меншої кількості цих революційних елементів, що складаються на революційну ситуацію, не може наступити

вибух успішної революції. Бо так само, як вона може не заіснувати, чи не завершитися в ідеальному укладі різnorodних факторів, які зумовили попередню революцію, так само революція може відбутися в багато гіршому і зовсім відмінному та недостатньому укладі тих же чи інших революційних факторів у сучасному й майбутньому.

Усе це лише доказує, що не може бути якихось готових формул і рецепт на революцію, які мали б практичне застосування за всяких умов, дарма що існували й існують теоретичні спроби всяких механічних революційних концепцій. Клясичним прикладом такої механічно-автоматичної теорії була якраз марксо-енгельсівська концепція "соціальної революції". Вона була історично зумовлена розвитком суспільно-економічних відносин, що мав завершитися витворенням пролетаризованої робітничої більшості у вершинному капіталістичному суспільстві. В силу своєї масової переваги ця більшість мала автоматично перебрати в свої руки всі засоби продукції, зліквідувати приватну власність як правно-політичну інституцію взагалі — і через короткий час "диктатури пролетаріату" створити безкласове суспільство. В такій своєрідно-фаталістичній концепції робітничій клясі та її комуністичній партії не залишалося справді нічого іншого, як тільки бути "акушеркою" цього неминучого революційного процесу.

Виявилось однак, що марксо-енгельсівська концепція революції була фальшивою в усіх своїх аспектах: програмовому, політичному й оперативному. Доказали це, до речі, ніхто інший, як самі послідовники того ж Маркса й Енгельса, їхні учні і продовжувачі їхнього діла: Ленін, Мао та їхні соратники.

"Соціально революція" що її опісля Ленін і Мао перейменували на "соціалістичну" заіснувала не в умовах розвиненого капіталізму і не в обставинах "спролетаризованої робітничої більшості", але саме в тих країнах,

які були економічно відсталі й навіть не мали належно розвинених робітничих кадрів. Щодо цього М. Бакунін виявився кращим знавцем і віщуном соціальної революції, бо, як відомо, саме він вказав на те, що соціальна революція не заіснує в умовах розвиненого капіталізму, а навпаки, в обставинах недорозвиненої економіки, в умовах нужди й недостатків, що їх можна знайти в Росії, чи в Іспанії. Ближче до дійсності був також Александр Герцен, який розчарувавшись в Західній Європі після 1848 року, твердив, що базою російської соціальної революції в майбутньому буде не робітник, як наприклад у Франції, але селянин — отой руський "мужик", який, на думку Герцена, вже по своїй ментальності є вродженим соціалістом. Так само російська сільська колективна спільнота — "мир" — буде базою російського соціалізму. Не в міському заводі і в робітничому кварталі, але передусім у російській "общині", тій традиційній російській формі колективного сільсько-господарського виробництва, бачив Герцен духові і практичні основи російського соціалізму.

Революція 1917 р. не прийшла теж "автоматично", а навпаки, була зумовлена воєнними поразками, загостренням соціальних протиріч всередині країни, розкладом царського режиму і, що найважливіше, зреволюціонуванням селянських військових сил. Саме селянських, а не тільки робітничих. Що більше, насамперед селянських. Радянська, а теж і західня історіографія закривають дуже часто очі на факт, що "російська революція", точніше лютнева революція, була ділом селянського військового елементу, а не пролетарсько-робітничого. Лютневу революцію започаткували і здійснили вояки Волинського полку, тобто селяни у військових уніформах. І "російська революція" 1917 р. була передусім селянською революцією, а шойно потім робітничою. А найголовніше: вона була успішною революцією, у протигагу до попередньої з 1905 р.

Цю останню, як відомо, започаткували були робітники Петербургу, із Путиловських заводів, і в ході дальших подій, зокрема після "Кривавої неділі" 22 січня 1905, вона перейшла на інші міста і провінцію. Вона відбувалася теж на тлі воєнної поразки з Японією, в умовах загострених до-краю соціальних протиріч і при глибокому розкладі режиму та наявності ідіотично-заскорузлого автократа, яким був Микола II. Але їй бракувало найважливішого чинника: зреволюціонізованих військових мас у самому центрі імперії, які були б обернули зброю проти царату, як це зробив Волинський полк 12 років пізніше. Це поперше. А подруге, хоч по стороні реbelieнтів і страйкарів у пізнішій фазі не бракувало і військовиків, то переважаюча збройна сила, а головню петербурзькі гарнізони, були по боці царату. І вкінці, що було найважливіше: в жовтні 1905 р. був Вітте, який мав по своїм боці не тільки військо, але й умів зручним політичним маневруванням притупити революційний розгін мас та був рішений і зумів протиставитись революції всіма силами. А такого Вітте в 1917 р. не тільки не було, але й якщо б він був з'явився, то мав би проти себе масові зреволюціонізовані сили вояцтва. Доказом цього, зрештою, був теж і пізніший заговор ген. Корнілова, конфлікт якого з Керенським остаточно уторував дорогу Ленінові і Троцькому. Пригадаймо, що у вересні 1917 р. війська ген. Кримова, якого після Корнілов "запровадити лад" у Петербурзі, дійшли тільки на передмістя столиці. Тут його зустріли зреволюціонізовані вояки й робітники, представники й учасники військових та робітничих рад, які дуже скоро переконали вояків Кримова про те, що їх місце не по стороні корнілових. Результат відомий: військо перейшло на бік вояків і робітників, Кримов покінчив самогубством, а Корнілова арештовано в його головній квартирі.

1905 рік підтвердив тезу меншовиків про те, що доки військо буде захищати царський режим, доти шанси на успішну революцію силами самих робітників — малі, навіть в умовах успішного генерального страйку, паралічу комунікації, відрізу міст від провінції і т. п., як це мало тоді місце. Два епізоди — на самому початку і на самому кінці революти — були значущими свідками цього: перший у Петербурзі, другий у Москві, а саме: розгром демонстрації, що нею проводив свящ. Гапон у січні 1905 р., і ліквідація московського повстання та його "совета" полком Семенова в грудні цього ж року.

Коротко: лютнева революція була започаткована селянськими військовими елементами, завдяки їм вона була успішна, при чому вирішальну ролю відіграв тут також момент неспроможности царського режиму протиставитись революті Волинського полку і цілому революційному процесові. Але ні перед лютневою революцією 1917 р., ні під час революти Волинського полку, ні після неї в царській Росії не існувало нічого, що бодай певною мірою нагадувало б ситуацію, в якій мала б відбутися "соціальна революція" Маркса-Енгельса.

Мало того, таких умов, серед яких мала відбутися "соціальна революція" за рецептою Маркса-Енгельса, не було тоді теж і на Заході, хоч він мав бути її колискою. Ніхто інший, як Едвард Бернштайн, провідний член німецької соціал-демократичної партії і колишній секретар Енгельса, вказав був виразно на фальшивість тверджень його вчителів щодо дальшого розвитку західно-європейського капіталізму і на прірву між їхніми ворожбами та фактичним напрямком, в якому розвивалося суспільно-економічне життя цих країн. Як він писав, "селяни зовсім не потопають, середня кляса не зникає,

кризи не зростають, нужда і невільництво не збільшуються”.¹

Не інакша справа з ”жовтневою революцією”, яка була звичайним путчем, що його zorganizував персонально Ленін (до речі, всупереч переконанням деяких його співробітників), в обставинах, які він дуже точно схарактеризував словами ”влада лежала тоді на вулиці”. І він, дійсно, не зробив нічого іншого, тільки відважився її підняти. Бо не нова соціально-економічна ситуація, яка була далекою від будь-якої стадії ”вершинного капіталізму”, але звичайний політичний вакуум привів Леніна до того, що він відважився підняти владу, яка, справді, валялась на вулиці.

Л. Кочен повторяє вірно за Л. Троцьким, що без Леніна не було б жодної більшовицької революції. Джон Дан ставить крапку над і та пише, що ”Ленін зробив російську революцію. І ніхто інший не мав досить відваги, щоб це зробити. Але, як і можна було сподіватися від революції, залежної від одчайдушності однієї людини, це не була марксистська революція”.²

В ім'я правди треба однак ствердити, що не один Ленін її робив; чимала заслуга за неї належить щонайменше ще Троцькому. Бож цей останній, як голова петербурзького воєнного ”совета”, запланував, підготував та перевів сам жовтневий переворот. Крім цього, перевів його не лише в умовах ”революційних настроїв”, але й завдяки бракові відповідного опору з боку Тимчасового уряду. День після путчу цілий Петербург був уже в руках більшовиків, а в Москві опір проти них теж обмежився тільки до спорядичних сутичок, що тривали декілька днів.

І вкінці: обидва вони — і Ленін, і Троцький —

1. Peter Gay, *The Dilemma of Democratic Socialism* (New York: Published by Editor, 1969), p. 250.

2. John Dunn, *Modern Revolutions* (London: Cambridge at the University Press, 1972), p. 47.

розпочали свою ”революцію” від того, що відступили від ”святая святых” двох інших клясиків комунізму — Маркса й Енгельса.

Джон Дан стверджує, що ”програма, яку висунув був Ленін, а саме: мир і хліб, мир і земля, була з дальшої точки погляду опортуністичною. Вона означала відворот від клясичних пропозицій ”Комуністичного маніфесту”, а саме: розподіл землі селянам і націоналізація індустрії, на місце націоналізації землі й урядового нагляду над індустрією. Але, якщо вона була опортуністичною у своїй мотивації, одночасно вона була надзвичайно успішною в наслідках, з погляду захоплення влади.”³

Чим закінчилася ленінська революція — теж відомо. Ніхто інший, як її співторець, Троцький, через кілька-надцять років назвав її ”диктатурою не пролетаріату, а над пролетаріатом і народними масами” та владою нової бюрократії, яку треба усунути шляхом ”політичної революції”. Інший комуніст, Борис Суварін, писав, що ”те, що здало іспит тривалости, не є республікою рад, проголошеною в 1917 р., але радянською державою без дійсних рад. Те, що перетривало, є застосуванням сили, посунутим до меж страшного гвалту, для втримання влади меншости над більшістю. Єдиною автентичною річчю в тому всьому є утиск робітничої кляси новою упривілейованою клясою, експлуатація людини людиною в ім'я соціалізму і комунізму.”⁴

На сьогодні чи не найядерніше характеризує плоди ”жовтневої революції” самвидавна летючка ”Громадянського комітету”, з 1972 р., в якій читаємо:

”Громадяни! В нашій країні немає соціалізму! Це не соціалізм, коли середній заробіток робітника виносить 100

3. Там же, стор. 40.

4. Gustaw Herling-Grudzinski, *Upiory rewolucji*, Paryz, Instytut Literacki, 1969, str. 147.

рублів, а дохід крупного керівника — декілька тисяч на місяць. Це не соціалізм, коли народ позбавлений найелементарніших прав свободи слова, друку, права на страйк і ін. І не йдемо ми до комунізму — все це брехня. Наш лад — це державний капіталізм, найгірший державний лад, який дозволяє правителям нещадно грабити народ...”.

Згідно з радянськими офіційними даними, в 1913 р. робітники і службовці творили в Росії 17% всього населення, а самі робітники 14%. Самих цих статистичних даних вистачає, щоб показати наявну несумісність і суперечне співвідношення між марксо-енгельсівською базою революції і фактичним станом, в якому Ленін переводив свою революцію, покликавши собі на допомогу теорію про “найслабше економічне звено капіталізму”, яким раптово мала стати царська Росія. Але ще більш недоречно виглядає ця справа у випадку марксо-ленінської революційної концепції Мао Цзе-дуна, який переводив комуністичну революцію при наявності не більше як 2% робітничої класи в Китаї. Отож, коли російська революція була сумаричною селянсько-військової револьти й робітничо-орденівської конспірації, то китайська революція була виключно селянською. Мало того, якщо російська революція, попри її чисто російську генезу і характер, була принаймні певною мірою інтернаціональною (у своїй початковій стадії за Леніна), то китайська революція була на ділі виразно націоналістичною.

Пригадаймо, зрештою, що в 1927 р. Чіян Кай-ші зліквідував фізично свого дотеперішнього партнера, тодішню комуністичну партію, яка в силу свого клясового складу була ще в основному пролетарсько-робітничою. Після цього Мао будував нові партійні кадри в основному на селянських і інтелігентських елементах, а головню студентах, звичайно, синах і доньках заможніших верств. Останні були заінтересовані, до речі, не тільки в соціально-

економічних, але передусім у національних проблемах. Ще точніше, їхній вступ у комуністичні ряди зумовлявся передусім тиском японської агресії, з якою Чіян Кай-ші не міг собі дати ради, внутрішнім безладдям і розкладом куомінтанзького режиму, який ідентифікувався з тодішнім реакційним, антинародним февдально-“генеральським” ладом, і головню чіткою національною і соціальною програмою, як і зорганізованістю і дисципліною та справжньою революційною настановою комуністичної партії, яка свою боротьбу спрямовувала проти зовнішніх натисків і внутрішніх бездар. “Уже в 1940 роках (комуністична) партія виявилася була найавтентичнішим репрезентантом національних інтересів; її здібні молоді кадри так само посвячували себе на боротьбу проти куомінтанзького утиску, як і проти японської інвазії”.⁵

Якщо б Куомінтанг був виявився дієдатнішим і суспільно здоровішим та рішучішим, навряд чи Мао і його партія перебрали б на себе ролю речника соціальних і національних інтересів Китаю. Щодо цього Дан має рацію, коли пише, що “маоїзм більше завдячує історії концесій і договорів у справі опіуму, ніж софістикованим теоріям про потенційне визволення індустріалізму, що їх зформулював Карло Маркс”.⁶

В. Леонард пише, що “в цьому випадку не робітничка класа, але селянство могло і мусіло творити головню силу революції, яка нерозривно була зв’язана з визвольною боротьбою Китаю проти чужинських потуг.”⁷ Згідно з Леонардом, “Мао так зформулював два головні завдання китайської революції: поперше — ‘здійснення національної революції, яка є спрямована на скинення чужинського

5. Dunn, *Modern Revolutions*, p. 94.

6. Там же, стор. 95.

7. Wolfgang Leonard, *Die Dreispaltung des Marxismus*, Duesseldorf, Econ Verlag, 1970, S. 277.

імперіалізму', подруге — 'здійснення демократичної революції, спрямованої на скинення гніту феодалських землевласників всередині країни'. При тому 'національна революція є важливішою' ".⁸

До речі, ще й перед остаточним розривом між комуністами і Куомінтангом у квітні 1927 р., перед надзвичайною конференцією ЦК КПК і її постановою з 7 серпня 1927 р. про одверте проголошення війни Куомінтангові та перед розгромом "Кантонської комуні" в грудні цього ж року, а саме вже в березні 1927 р. у статті про селянський рух у Гуанан, Мао підкреслив був керівну роль селянства в китайській революції. На думку В. Леонарда, "таким чином перший раз в історії марксизму проголошено селянство головною рушійною силою революції — у прямому запереченні марксистської теорії про робітництво, як керівну силу соціального перетворення".⁹ Цей же автор говорить про "китаїзацію марксизму", яка тривала понад 40 років і привела вкінці до поставлення цілої концепції марксо-енгельсівської революції догори ногами.

У 1939 р., уже в ширшому одвертому концептуванні своєї революційної теорії Мао підкреслював, що якраз селянство "представляє базу революційної армії Китаю" і що "перемога китайської революції насамперед можлива тільки на провінції..."¹⁰ Згодом він проголосив відому формулу про "оточення міста революційним селом", яку в 1960 рр. поширено у світовому масштабі на "оточення економічно розвинених імперіалістичних країн недорозвиненими народами" і поставлено її в центр маоїстської концепції світової революції. При тому не такий чи інший

8. Там же, стор. 285.

9. Там же, стор. 282.

10. Там же, стор. 290.

соціально-економічний вершинний розвиток капіталізму, але "гвинтівка, як джерело всякої влади" має бути теж інструментальним джерелом комуністичної влади.

Поразка 1905 року в царській Росії не означала однак, що загальна революційна ситуація була непригожа для успішного закінчення самої революції. Хоч Троцький назвав 1905 рік "генеральною пробою" наступної революції, яка прийшла в 1917 р., то на ділі, якщо йдеться про засадничі кризові передумови революції 1905 р., вони були не менші і не гірші, як у лютому 1917 р. Зрештою, ще в січні 1917 р. Ленін не вірив, що його генерація побачить переможну революцію в Росії і якщо б так було сталося, то правдоподібно для нього і для Троцького революційні зриви і 1905 року, і 1917 р. були б залишилися лише "генеральними пробами" чергової, але вже успішної революції.

Справа в тому, що загальна революційна ситуація була достатньою для того, щоб закінчитися успішно. При наявності далекозорішого і рішучого проводу, кращої зорганізованості й точного цілеспрямування самої революції, а може й навіть тільки при відсутності Вітте — воно було б так і сталося. Але, як у людському житті, так і в революційній механіці відіграють важливу роль імponderабілія, випадки, чи "історичні курйози", які не вкладаються в жодні "нормальні" соціологічні чи психологічні схеми, і ними нехтувати не можна. Мабуть, одним із таких була теж і поява Вітте, автора "Жовтневого маніфесту", людини, яка відіграла по боці царату в 1905-1906 рр. до певної міри ту саму роль, що її відіграв у 1917-1918 рр. Ленін, автор "Жовтневого путчу", по боці революції.

Про свої розмови з Вітте в справі найменування його на голову уряду в жовтні 1905 р. Микола II писав, що Вітте поставив був перед ним дві альтернативи, а саме: або "назначити енергійну військову людину і пробувати всіма

силами, які були в розпорядженні, здушити революту, що дало б нам хвилину віддиху, а потім, за кілька місяців, застосувати знову силу. Але це означало б пролиття рік крові і вкінці довело б знову до теперішньої ситуації”, або: “дати населенню цивільні права — свободу слова, преси, зборів, організацій, недоторканости особи — і, крім цього, погодитися на передання кожного законодавчого проєкту на розгляд Державної Думи, що в наслідку означає конституцію. Вітте рішуче заступався за цей другий курс, кажучи, що хоча він і включає деякий ризик, але є єдино можливим у теперішній ситуації. Практично, всі, кого я питав, дали мені ту саму відповідь, що й Вітте, і заступали думку, що іншого виходу немає. Вітте сказав мені просто, що коли я хочу назначити його головою уряду, то мушу прийняти його програму і не втручатися до його дій”.¹¹

Як відомо, цар прийняв програму Вітте, бо й справді “іншого виходу не було”... Разом з Алексеем Оболенським Вітте був теж автором “Жовтневого маніфесту” (проголошеного 30 жовтня 1905 р.), яким йому вдалося знегтралізувати передусім ліберально-землевласницькі й міщанські кола революції, що зрештою й знайшло опісля свій вияв у наявності 184 депутатів від Конституційних демократів (кадетів) Мілюкова у першій Думі, на всіх біля 500 її членів. І хоч із Думи нічого не вийшло, і перший експеримент з парламентарною репрезентацією скінчився невдачею, а 2 травня 1906 р. своїми “основними законами” Микола II звів її взагалі нінащо, і хоч проти ілюзій щодо Думи перестерігали соціал-революціонери, соціал-демократи й інші ліві революційні кола, — Вітте вдалося притупити вістря революції, внести замішання в її ряди і виграти час на те, щоб уже незабаром післати проти

11. David Floyd, *Russia in Revolt* (London: Macdonald Co., 1969), p. 89.

революціонерів і реакційні “чорні сотні”, і православну церкву, і що найважливіше: військо. Коли ж чорносотенці громіли євреїв, вірменів та “своїх” лібералів, щоб “спасать Росію”, одночасно генерали Трепов і Дубасов громіли — на доручення Вітте — страйкарів і арештували їхніх провідників, а вкінці післали з Петрограду в Москву полк Семенова, щоб вчинити кривавий фінал московському “советові” і зліквідувати останній бастион революції. Одним словом, Вітте рятував царат не лише ліберальними маніфестами і Думою... Ніхто інший, як саме цар Микола II, записав у своїх нотатках з великим здоволенням, що “від часу Москви (грудень 1905 р.) Вітте зовсім змінився. Тепер він хоче кожного вшати і стріляти”.¹² Вітте не противився жорстокості, зокрема тоді, коли ситуація почала мінятися в користь царату, і не мав нічого проти, коли міністер внутрішніх справ Дурново доручав губернаторам “стосувати найбезпощадніші засоби, щоб скінчити з безпорядками і для цього корисно теж зрівняти з землею повсталі села та винищити ребеліянтів силою зброї без пощади”. Не було також його протестів, коли чорносотенна голота і “добродушний руський народ, — як писав Максим Горький — вбивав гвозді в голови євреїв Києва, Кишинева й інших міст, як у 1906 р. робітники Івано-Вознесенська варили своїх товаришів, кидаючи їх живими в котли з кип’ятком, як тюремники по-садистичному мучили в’язнів, як чорносотенці розривали дівчат-революціонерок, вбиваючи їм коли у статеві органи...”¹³

Але чи справді Вітте змінився, а чи радше обмежений, недорозвинений і заскорузлий мозок царя не міг збагнути того, що автор “Жовтневого маніфесту” був тільки

12. Там же, стор. 109.

13. М. Горький, “Несовременные мысли; статьи 1917-1919 гг.”, Paris, Edition de la Seine, 1971, стр. 24.

безоглядним, холодним політичним калькулятором макіявеллівського типу, для якого єдиними вимірами сили була влада і для вдержання якої він не вагався воювати ні "свободою слова і зборів", ні шибеницями й кулями. Подібно, зрештою, як Ленін у жовтні і після жовтня 1917 р.

Англійський історик Бернард Пейрс (Sir Bernard Pares) пише, що коли він запитав Вітте, чи цей справді був автором "Жовтневого маніфесту", Вітте відповів, що так. "Тоді вас можна вважати автором конституції? — питав далі Пейрс. "Очевидно", — відповів Вітте. "А що ви думаєте тепер про конституцію?", — продовжував англієць. "Я маю конституцію в своїй голові, але, якщо йдеться про моє серце, то я плюю на неї", — була відповідь, і зняковілий історик занотував після цього, що "він і справді плюнув на долівку передо мною..."¹⁴

Після "Кривавої неділі", при кінці січня 1905 р., Алексей Ермолов, міністер сільського господарства, перестерігав царя, що "хоча ми зуміли зупинити робітничий рух, проливаючи кров на вулицях Петербургу, це не принесло дійсного примирення, а радше навпаки... Неспокі, які почалися в Петербурзі, поширилися тепер майже на всі міста Росії і всюди їх треба було здушувати збройною силою. Дотепер це ще було можливим, і солдати виконували свій обов'язок. Але, що ми будемо робити, якщо неспокі поширяться з міст на села, якщо повстануть селяни і якщо почнеться різня на провінції? Які сили і яких солдатів ми тоді вжиємо, щоб здушити нову селянську революту, яка поширяться на цілу країну? Це поперше. А подруге: можемо ми бути певні, що частини, які дотепер слухали своїх офіцерів і стріляли в народ, але які вийшли з того самого народу і які навіть тепер є в постійному стикові з населенням, які чули зойки і прокляття своїх жертв —

14. Floyd, *Russia in Revolt*, p. 113.

можемо ми бути певні, що вони будуть поводитися так само, коли такі випадки повторяться?"¹⁵

Побоювання Ермолова не були безпідставні. Протягом 1905 р. спалахнули військові бунти в Києві, Тбілісі, Варшаві, Гродні, Ростові, Курську, Владивостоці, Ташкенті, Ризі, Виборзі, Іркутську, Самарі; в Балтійській флоті (Кронштадт) і в Чорноморській (Севастопіль і афера з "Потьомкіним"). У той самий час у Польщі царський уряд мусів держати напоготові 400-тисячну російську армію; майже ціла Прибалтика була літом 1905 р. під "воєнним законом"; до Грузії мусіли висилати "на гвалт" 10 тисяч солдатів.

Слід згадати, що якраз у фарватері тодішньої революції дуже виразно зарисувались національні змагання неросійських народів, зокрема поляків, балтійців, українців, грузинів і ін. У Фінляндії, напр., вирішальним був генеральний страйк літом 1905 р., який добився був поважних національних концесій від царського режиму. У нас, на Україні, хвиля революції пройшла, на жаль, в основному у фарватері всеросійських течій і не вийшла була поза вимоги автономії, вживання української мови в школі і судах, домагань розв'язки селянського питання й охорони праці робітників. Ті самі домагання стали опісля теж офіційною програмою Української Демократично-Радикальної Партії, одинокої української групи, яка взяла участь у Державній Думі, репрезентована 44 представниками в 1-ій і 62 в 1907 р. в 2-ій Думі ("Український клуб в Думі").

Повернувшись з США у вересні 1905 р., Вітте так характеризував стан революції: "У жовтні 1905 р. країна була в стані повного й загального хаосу. Уряд був у сумнівах і нерішучості, і, коли революція закипіла шалом з

15. Там же, стор. 68.

низів, влада була зовсім спаралізована... Революція вийшла на вулиці... Вона захопила з собою всі класи населення".¹⁶

І справді: революція не обмежилася до міст і містечок, але, як побоювався Єрмолов, захопила села. Почалася експропріяція і розподіл поміщицьких земель між селянами, палення поміщицьких дворів. Жертвою останнього впали теж такі ліберальні поміщики, як Львов, Єрмолаєв, Весоловський і інші, за засадою "Де дрова рубають, там і тріски летять...".

При кінці вересня 1905 р. почався в Москві страйк, який скоро перетворився в генеральний, охопивши Петербург та інші міста. В містах побіч робітників стали студенти, інтелектуали, ліберальне міщанство, а в Петербурзі навіть школярі.

У наслідок залізничного страйку в жовтні 1905 р. Петербург і Москва були відрізані від решти міст і країни. 26 того ж місяця зібрався в Петербурзі робітничий "совет", який протягом кількох тижнів втішався напівофіційним статусом і був визнаний царським урядом. Щодо часу існування, випередив петербурзький "совет" тільки Івано-Вознесенський, який протривав 10 тижнів.

У грудні 1905 р. в Москві вся індустрія перестала працювати, транспорт зупинився, влада перестала діяти, школи замкнено, в московському гарнізоні ширилися неспокої і це й було причиною, чому для розгрому московського "совета" Дубасов мусів покликати полк Семенова з Петербургу. Як писав Вітте, "ціла Москва була в одвертій, або секретній спротиві, включаючи представників аристократії і купецтва. Деякі московські мільйонери давали щедрі фінансові підмоги не лише конституційному рухові, але й революційній справі. Сава Морозов, індустріальний магнат, дав революціонерам

16. Там же, стор. 77.

кілька мільйонів рублів через актрису, яка жила з Максимом Горьким і в якій Морозов кохався до безтями."¹⁷

Як підсумував тодішнє становище Д. Флорйд, "народне господарство Росії було спаралізоване, адміністрація не працювала, уряд тимчасово безпомічний, а народи російської імперії були в стані одвертої револьти проти монархії". Але, як пише далі цей автор, "система мала ще досить сили, щоб реставрувати свою владу, а сили реформи й революції були ще надто поділені й незорганізовані, щоб відважитися взяти владу".¹⁸ До речі, не зважаючи на весь крик і більшовиків і меншовиків, їхня фактична роля у революції 1905 р. була мінімальна, подібно, зрештою, як і в лютневій революції 1917 р.

Вертаючись до Маркса й Енгельса, для нас не є важливим ствердити, що всі т. зв. марксо-енгельсівські революції відбувалися на практиці зовсім інакше, ніж "пише книжка" марксо-енгельсівської революційної теорії. Набагато суттєвішим є той момент, що, як показує історія, крім існуючих завжди елементів стихійности (обидві революції 1905 і 1917 рр. вибухли стихійно, а не організовано-підготовано), випадковости, важливости людської слабої чи сильної волі (Вітте і Ленін), "історичних курйозів" і подібних імponderабілій, — засадничою і вихідною базою та трампліном революції є сама революційна ситуація. Крейн Брінтон, який вповні оцінював ролю війська й поліції в революційному завершенні (в негативному чи позитивному спрямуванні), — одночасно правильно підкреслив факт, що розвиток, характер і перебіг революції залежить передусім від загальних суспільних і

17. Там же, стор. 99.

18. Там же, стор. 87.

психологічних факторів, які складаються на поняття революційної атмосфери. Він писав:

Петроград 1917 р. — це найдосконаліший приклад важливої ролі війська й поліції. Кожний, від цариста до троцькіста, признає, що дещо хаотичну й безцільну вуличну демонстрацію перетворив у революцію провал випрацюваного урядом пляну для повернення порядку в Петрограді на випадок повстання. Цей плян провалився, бо в критичний момент вояки відмовилися маршувати проти народу, а навпаки, полк за полком переходив на бік народу і єднався з ним. Знову ж, перевага здисциплінованої військової сили, вивінуваної в модерну артилерію, над найбільш ідейними й жертвними цивільними революціонерами є така, що не може бути багато сумнівів, що якби козачки й кілька славних полків того ж типу (напр., Преображенський полк) були повні льяольні до уряду, тоді, правдоподібно, навіть доволі некомпетентні можновладці Петербургу були б здушили заворушення. Ми можемо однак віднотувати, що загально прийнятий сьогодні погляд про те, нібито модерна зброя зробить вуличні демонстрації в майбутньому неможливими, є, за всією імовірністю, фальшивим. Модерної зброї мусять уживати поліціянти й солдати, яких можна б перетягнути на свій бік, теж і в атомовому віці. Невдача в застосуванні сили з боку правлячих кіл не є однак відокремленим і випадковим явищем. Бо, на ділі, вона дуже тісно пов'язана з загальною недолугістю правлячої кляси.¹⁹

19. Crane Brinton, *The Anatomy of Revolution* (New York: Vintage Books, 1965), p. 88.

Абож, як пише Дан, "за дефініцією, всі революції є провалом політичної контролі з боку існуючої правлячої еліти...", але "провал суспільної контролі, який є центральним фактором для пояснення революції, виявляється куди ширшим явищем, ніж тільки сама поліційна сила."²⁰ Бож, як відомо, розклад правлячої кляси чи групи є одним з головних факторів втрати суспільної контролі в державі і він є основним елементом революційної ситуації, побіч самого революційного потенціалу.

Коротко: без революційної атмосфери, без певних глибших перемін психологічно-політичного і соціального порядку, в суспільстві є неможлива революція. Тільки кризова ситуація, яка складається на революційну атмосферу, є тією канвою, на якій може розігратися успішний фінал самої революції. Іншими словами, тільки в умовах революційної ситуації може виявити себе остаточно політичний, організаційний і мілітарний хист провідників революції та правильність їхньої стратегічної і тактичної постановки. І тому в підготові всякої революції всі зусилля мусять бути звернені передусім на формування і скріплення тих факторів і елементів, які безпосередньо й посередньо сприяють і творять тривалу кризову ситуацію, що її й називаємо революційною ситуацією. Таким чином, зусилля кожного революційного проводу мусять іти по лінії:

- а) скріплення власного революційного потенціалу,
- б) послаблення і розкладу режиму,
- в) максимального поширення своїх ідей та програми і мобілізації прихильників — у своїй і ворожій суспільності,
- г) шукання сторонньої допомоги.

Треба постійно пам'ятати, що революція це не саме лише механічне захоплення влади, але довгий і складний підготовний процес, спрямований на докорінну переміну

20. Dunn, *Modern Revolutions*, p. 13-14.

дотеперішнього стану. І тому нічого дивного, що навіть такі автори, як наприклад Курціо Маляпарте, який ставив на першому плані в революції саме тактичне плянування і техніку перевороту, признавав, що переворот "не може бути успішним, якщо політична система й суспільний порядок не є потрясені і зрушені революційними впливами".²¹

---

21. Hermann Rausching, *The Revolution of Nihilism; Warning to the West* (New York, Longmann, Green and Co., 1939), p. 3.

II. У КРУТЕЖІ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ІДЕОЛОГІЙ ХХ СТ.

У певному узагальненому контексті можна вже сьогодні говорити про те, що всі важливіші революційні зрушення 20 ст. відбувалися під знаком трьох головних універсальних ідеологій, а саме: марксистського соціалізму, націоналізму і ліберального демократизму. Це не значить, очевидно, що ці переміни, здійснені революційним шляхом, можна чітко розділити й відокремити одну від одної, відповідно до їхнього точно визначеного програмового змісту, бо в усіх випадках маємо діло радше з сумішшю елементів усіх трьох, а щонайменше двох ідеологічних течій. Це поперше, а подруге: кожна з цих ідеологічних течій, у свою чергу, формулювалась і переформувувалась по-різному в різних обставинах і в різних часах. А тому кожна з них має свої більш чи менш наявні варіанти й різnorodності та кожна з них слід додатково кваліфікувати суміжними, чи запозиченими з іншої елементами. Ми вже мали приклад того, що сталося з революційною концепцією Маркса й Енгельса в Росії і Китаю. До речі, подібне сталося теж з їхньою концепцією "диктатури пролетаріату" й "безкласового суспільства" в практичному застосуванні в СРСР і в цілому т. зв. соціалістичному бльоку, де "диктатура пролетаріату" стала "вічною" залізною доктриною повного безконтрольного, монополь-

ного панування купки кожночасних партійних бонзів і над пролетаріатом і над цілим народом, чи пак народами. А "безкласове суспільство" перемінилося на найбільш класово стратифіковану суспільність з найширшими "ножицями" у зарплаті, ужитку соціальних послуг, участі в національному доході і т. п., з небаченою дотепер експлуатацією трудящих клікою партійних вельмож.

Проте, російська революція 1917 р., чи кубинська 1958, а чи інша "соціалістична революція" — відбувалися під знаком "марксистського соціалізму", хоч це штучне прищеплення марксо-енгельсівської ідеології, наприклад, на російські відносини означало ніщо інше, як повне її перелицювання і звихнення. У висліді воно не принесло свободи ні соціального визволення ані робітничій класі, який приписано ролю революційного авангарду, ані селянству, яке своєю участю перерішило сам перебіг революції, ані інтелігенції, деякі представники якої (цей справжній керівний авангард) накинули цю ідеологію і робітництву і селянству. Однак все це пішло і ще далі йде на конто марксистського соціалізму, дарма що його первоавтори, мабуть, сьогодні ще гостріше осудили б теперішній "соціалізм", ніж у свій час вони це зробили з капіталізмом.

Для нас важливіше те, що ця "абсорбція" і засвоєння марксизму пішли в Росії по лінії виповнення його російським національним змістом, а вже в порівняно скорому часі, націоналізмом крайнього шовіністичного напрямку. В наслідок цього комуністична ідеологія стала лише прямим наслідником російського панславізму, поширеного тепер на універсалістичну концепцію, тотожну з такою ж глобальною і месіянстичною теорією, якою була стара імперіялістична ідея III-го Риму. Подібно, зрештою, сталося з марксизмом і комунізмом у Китаю, де він заступив ідеологію панконфуціанізму.

Нічого дивного, що для багатьох західних соціологів і

російська і китайська революції є передусім національними революціями, незалежно від того, що і одна і друга покликається на інтернаціоналізм Маркса-Енгельса та їхні канони про "робітничо-пролетарське визволення", намагаючись при цьому монополювати себе з ними і їхньою генеральною теорією предестинованого розвитку історії власного суспільства й цілого світу. Це і є, очевидно, той найнебезпечніший ексклюзивно-месіянстичний аспект однієї чи другої комуністичної ідеології в практичному застосуванні, який служить "універсалістичною" покришкою для чисто національних, імперіялістично-агресивних цілей у внутрішній і зовнішній політиці.

Для декого із сучасних соціологів, як ось для Дана, вирішальним фактом у визначенні "російської революції", як не тільки національної, але виразно націоналістичної, є те, що ця "марксистська революція" зберегла російську імперію і поширила її, керуючись в усьому передусім національними імперіяльними інтересами Росії. Цей трохи переяскравлений погляд про "націоналістичну революцію" Дан обгрунтовує зокрема тим, що "революція, яка відбулася в Росії, є закінченою революцією, — революцією в одній країні, яка стала революцією для цієї одної країни, та ще націоналістичною й антикапіталістичною революцією..."²² Дан не погоджується ані з Ісааком Дойчером, який твердив про "незавершену революцію" в СРСР, ані з Троцьким, який доказував, що Жовтнева революція добилася тільки соціальних змін і тепер є на черзі "політична революція", яка завершить "соціалістичну революцію".

Пригадаймо, до речі, що в нас ще в 20-их роках цього століття Дмитро Донцов писав виразно про національний характер російської революції і подавав більш-менш ті самі аргументи, що їх тепер подає Дан.

22. Dunn, *Modern Revolutions*, p. 26.

Подібно писав Н. Бердяєв, для якого "російська революція універсалістична за своїми принципами; як і всяка велика революція, вона здійснювалася під символікою інтернаціоналу, але вона й глибоко національна і націоналізується все більше і більше у своїх результатах ... Сам інтернаціоналізм російської комуністичної революції — чисто російський, національний..."²³

Як пише Дан, ця революція була за своїм характером національно-російською тому, що вона була передусім продуктом російської селянської революції, тобто продуктом т. зв. селянського націоналізму. В даному випадку, однак, поняття "селянського націоналізму" вимагає деяких пояснень і зокрема з'ясування, що під ним розуміє автор.

За твердженням Дана і деяких інших авторів, марксистські соціалістичні революції були еманцією і плодом "селянського націоналізму" з трьох основних причин:

а) Кризові революційні ситуації, які заіснували в 1905 і 1917 рр. в Росії і в інших країнах напередодні тамошніх революційних зрушень, були в першу чергу спричинені відсутністю належної розв'язки селянського питання і сільського господарства взагалі. Так, наприклад, слабкість царської Росії була зумовлена соціальною слабкістю російського суспільства, яке від 1861 р. постійно хворіло на брак кінцевих земельних реформ, що впливало негативно на цілість економічного й суспільного життя. Ця слабкість виявилася в усій своїй глибині якраз у війні з Японією 1904 і з Центральними державами 1914-1916 рр.

б) В силу вище сказаного, селянство було головним резервуаром потенційного масового опору проти царату, що і зрозуміли зовсім добре у свій час і народники, які

23. Николай Бердяев, "Истоки и смысл русского коммунизма", Paris, YMCA Press, 1955, стр. 24.

ходили в народ, і пізніше соціал-революціонери, які в своїх рядах гуртували інтелігенцію й робітництво, так само, зрештою, як меншовики й більшовики. На тому тлі концепція "робітничо-пролетарської революції" була лише певним аспектом майбутнього, і нічого дивного, що й сам Ленін не вірив у неї ще в січні 1917 р. Але він не завагався вжити її після Лютневої революції, як вигідний політичний інструмент, зокрема, як засіб програмової і методичної радикалізації, якою він виправдував жовтневий переворот. Уже навіть тоді Ленін уживав ідеологію для самої техніки перевороту, а не навпаки, і зовсім не турбувався, коли дехто з його середовища висловлював побоювання, що чей же це не так, як пише "книжка" Маркса-Енгельса.

Та й не було чого йому цим турбуватися. Як писав Бердяєв:

Ленін настоював на оригінальній, національно-своєрідній характері російської революції. Він завжди говорив, що російська революція не буде такою, якою уявляли собі її доктринери марксизму. Цим він завжди вносив корективу до марксизму. І він побудував теорію і тактику російської революції та здійснив її... Ленін — не теоретик марксизму, як Плеханов, а теоретик революції. Все, що він писав, було лише розробленням теорії і практики революції. Він ніколи не розробляв програми; цікавився лише однією темою, яка менше всього цікавила російських революціонерів, темою захоплення влади і згуртування для цього сил. Тому він і виграв.²⁴

Без сумніву, вирішальним у цьому був сам характер Леніна, як політичного лідера, що його дуже влучно схарактеризував І. М. Бохенскі. Він вказує на ленінську інтерпретацію теорії пізнання:

24. Там же, стор. 96.

Ленін підкреслює з особливою силою значення людської волі в суспільному розитковому процесі, і то до такої міри, що він практично резигнує з класичного економічного детермінізму Маркса. Історичний матеріалізм є, очевидно, в нього пов'язаний з цією наукою (пізнання), але в центрі його філософії стоїть теорія про волю, а не історичний матеріалізм. І розуміється, що він, всупереч усім правилам марксизму, міг проповідувати й реалізувати революцію в Росії, в країні, яка, за марксистською наукою, була найменш дозрілою для революції, бо була найменш індустріалізованою.²⁵

У цьому Ленін нав'язував виразно до концепції П. Л. Лаврова, який у центрі всякого суспільно-політичного процесу ставив не "маси", але провідницьку еліту, отих — за його словами — "одиноких борців-особистостей", які посувають історію вперед своєю особистою силою.

Стільки про погляди Леніна в цьому питанні. Про нього ж, як людину, Бохенські пише так само, як Бердяєв, що він "був людиною з незвичайними здібностями і передусім був він інженером великого стилю — техніком влади і революції, а сам ленінізм — був завжди культом техніки".²⁶

Ще виразніше окреслив національний характер Леніна Бердяєв, вказуючи на його повну "російськість":

Ленін був типічно російська людина. В його характеристичнім, вимовнім обличчі було щось російсько-монгольське. В характері Леніна були типічно російські риси і не особливо інтелігенції, але

25. I. M. Bochenski, *Der Sowjetrussische dialektische Materialismus*, Bern, A. Francke A. G. Verlag, 1950, s. 40-41.

26. Там же, стор. 38-39.

власне російського народу: простота, спрямованість, грубоватість, нехоть до прикрас і реторики, практичність думки, нахил до нігілістичного цинізму на моральній основі. В ньому риси російського інтелігента-сектанта сходились з прикметами російських людей, які збирали й будували російську державу. Він поєднував у собі прикмети Чернишевського, Нечаєва, Ткачева, Желябова з прикметами великих московських князів, Петра Великого і російських державних діячів деспотичного типу. В цьому і оригінальність його фізіономії. Ленін був революціонер-максималіст і державний муж. Він поєднував у собі скрайній максималізм революційної ідеї, тоталітарного революційного світогляду з гнучкістю й опортунізмом у засобах боротьби, в практичній політиці. Він поєднував простоту, прямовість і нігілістичний аскетизм з хитрістю, майже з підступом, перфідією...²⁷

Але те, що Ленін, як пише Бохенські, "проповідував" марксистську робітничо-пролетарську революцію, не означало знову ж, що він її на ділі здійснював, бо його "покликування на свідків" Маркса й Енгельса не змінило нічого в тому, що робітництво, яке він висував на становище авангарду революції, було нечисленним і генетично та духово залишалось великою мірою ще "сельохами" і що воно само не в стані було завершити революцію. Для цього був потрібний справжній авангард, яким були переважно здеклясовані інтелігенти й самоуки-вихідці з буржуазії, які і зуміли вжити обмундированих селян "у союзі" з новоспеченим пролетаріатом і під його прапором.

27. Бердяєв, "Истоки и смысл коммунизма", стр. 94-95.

І вкінці, як писав Тойнбі, комунізм "не виявив себе найсильнішою ідеологією, бо його побив націоналізм..."²⁸

На сьогодні цей націоналізм практично переміг комунізм у всіх соціалістичних країнах. Національні інтереси виявилися куди сильнішим фактором історії, ніж "інтернаціональний комунізм", формально оснований на класовій базі. Крім Китаю, варто тут згадати Югославію, де ще під час II світової війни визвольна боротьба теж ідентифікувалась з комуністичною доктриною і де знову ж вирішальним був "селянський націоналізм", а не нечисленний "пролетаріат", індоктринований перелицьованими марксистськими теоріями, і де вже зараз по війні національні інтереси взяли верх над "інтернаціоналізмом", здійснюваним з Москви. Зрештою, інакше воно й не могло бути в обличчі того, що собою насправді уявляв і уявляє російський комунізм. Але, очевидно, і СРСР, і Китайська Народна Республіка, і Куба, і Югославія — є продуктами того, що називаємо "марксистськими революціями". Бо, хоч історичною і суспільно-генетичною базою їх було селянство, то програмово й оперативно ними керували інтелектуали й самоуки під гаслами і з плятформою передусім пролетарсько-робітничої класи, якій Маркс наперед визначив таку, а не іншу майбутність. Тож і не диво, що великі маси народу вірили в це, приймаючи спрощені й фальшиві догми класиків марксизму за "откровения буття" 20 ст. Можливо, що заважила тут теж "магія екстремізму", при наявності якої, як твердив Буркгардт, відпадає всяка розумова аргументація. Це і пояснювало б цю величезну, неспівмірну до фактичного стану роллю, яку історично накинута і приписано порівняно слабому робітництву в усіх марксистських революціях.

28. Arnold J. Toynbee, "Looking Back Fifty Years," *The Impact of the Russian Revolution 1917-1967; The Influence of Bolshevism on the World Outside Russia* (London: Oxford University Press, 1967), p. 25.

Це було, великою мірою, міродайним теж у випадку поразки нашої революції 1917 р. в Україні, де робітничо-пролетарські осередки були російські чи зросійшені і де вони відразу стали по боці російського "пролетарського" центру в Москві, залишаючи пустку в нашому політикумі, який і без цього був загально слабим, не багатим на сильні провідні кадри. А найважливіше, що він довгий час плутався ще далі у фарватері центральних "всеросійських" політичних течій, які не дозволяли йому вчас виплисти з усяких федеративних і "інтернаціоналістичних" багон на чисті води власного державного будівництва. В такій ситуації, коли не було українського робітничо-пролетарського елемента, який міг узяти на себе роллю авангарду "української марксистської революції", єдиною радою була рішучіша й передусім виразно самостійницька та поступова соціальна політика інших українських середовищ. Їм однак бракувало власноцентричної, незалежницької орієнтації на самому початку революції, коли за ними були селянські, військові, учительські й інші з'їзди. Вчасна мобілізація тих сил була б запобігла упадкові нашої революції, яку росіяни — білі і червоні — саботували від її вибуху в лютому 1917 року аж до повалення УНР.

Брак цієї власнопідметної політичної орієнтації в українському політикумі виступає зокрема яскраво на тлі суверенного вжитку марксистської ідеології збоку лівого російського політичного світу. У нас марксизм відіграв політично в основному гальмівну, шкідливу й демобілізаційну роллю, бо весь час держав, поза малими війнятками, наші політичні проводи в різних всеросійських "соціалістичних" федераціях. Росіяни ж поставили відразу марксизм на послуги політики збереження і реставрації російської імперії, перемальованої цього разу з чорного на червоний колір. І тут марксизм відіграв вирішальну роллю передусім у чисто політичній

площині, а саме як цемент нового "собиранія русских земель".

У тодішній ситуації наш політикум міг виграти лише при повному протиставленні росіянам власної "універсалистичної" концепції такого чи іншого змісту й кольору, яка була б мобілізувала ще й інші народи по боці України. Постійне підкреслювання, що український народ бажає лише дійсної федерації і готовий включитися в її будівництво, але під проводом Петербургу чи Москви, було неспівмірним і суперечним до вимог тодішнього моменту, в якому Україна могла зберегти себе лише при умові здійснення ширшої концепції під її власним, а не російським проводом, яка включала б ще інші поневолені царатом народи.

Наші політичні провідники мусіли б щонайменше повернутися до концепції Кирило-методіївського братства, тобто висунути проєкт перебудови царської імперії з перспективи Києва, а не Петербургу чи Москви. Цьому перешкоджав, очевидно, саме той факт, що центрами політичної, панівної тоді соціялістичної думки були якраз два російські міста, які і держали оковами "свого" марксизму політичну думку інших народів у полоні.

На тому тлі на особливу увагу заслуговує скликання "З'їзду поневолених народів" у Києві 21-28 вересня 1917 р., який міг і повинен був стати проєкцією нової антиімперіалістичної концепції унормування відносин між неросійськими народами царату, та не лише на базі рівності кожного з них, але передусім зрівняння з ними російської республіки. Ініціативу й керівництво мусіли в даному випадку перебрати на себе українські політики в Києві і з усією рішучістю і виразністю висунути цю українську концепцію проти російської. Іншими словами, треба було зробити те, що створено в період II світової війни у формі "Антибольшевицького бльоку народів". Очевидно, що в

1917 р. не було потреби його означати жодним "анти", але радше "за"; ані визначати його антиросійський характер. Навпаки, бо навіть підкреслюючи концепцію федерації і запрошуючи до неї Росію, треба було одночасно вказати на всю облудність і фальшивість російської федеративної концепції і виповісти їй одверто війну. М. Грушевський на закінчення З'їзду врочисто говорив, що "ми вже заклали перший камінь храму волі народів! Ми вже бачимо, ми вже почуваємо, як іде федерація! Хай живе велика федеративна демократична Республіка! Хай буде вона до послуг трудящим народів!".²⁹ Та одночасно він мусів би підкреслити, що пропонована з Петрограду федерація не є жодною федерацією, а новою імперіалістичною затією "нових собирателей русской земли", з якими не подорозі ані неросійським народам, ані російським народним масам, бо вона "не до послуг трудящим народів", тільки ново-спеченому російському шовінізмові. Коротко: сказавши "а", треба було сказати й "б" і перетворити Київ на центр антиімперіальної російської констеляції.

Тойнбі вказує на насильницький, кривавий і жорстокий характер марксистських революцій і зв'язує це не стільки з самою марксистською ідеологією, як із ментальністю народів, які її прийняли, "здійснювали" і впали її жертвою. На його думку, марксизм більше апелював до незахідних народів, ніж до цивілізованого Заходу. Він пише:

Марксизм є більш грубий, більш насильницький і більш догматичний, ніж багато інших, створених на Заході ідеологій, що між ними західня людина може вибирати. Поскільки ж від часів Маркса насильство щораз менше апелює до західньої індустрійної

²⁹ Павло Христюк, "Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр.", Відень, Український соціологічний інститут, 1921, т. II, стор. 21.

працюючої кляси й поскільки її матеріальні відносини поправилися шляхом не насильницьких засобів, ще поки марксистська пропаганда рушила в похід, тому створену на Заході ідеологію марксизму західній світ відкинув, за винятком малої комуністичної західньої меншости, якої шанси так само слабкі, як, наприклад, у свій час єврейських християн у Палестині в той самий час, коли християнство з успіхом ширилося між неєврейською більшістю народів Римської імперії. З другого боку, марксизм притягав незахідні народи якраз тими своїми прикметами, які відкидають західняків. Його насильство і радикалізм дають незахіднякам перспективу, що коли вони ковтнуть цей міцний західній медикамент (марксизм), то він зможе зродити в них західню силу і витривалість, що їх вони й потребують, щоб удержатися на поверхні і на рівні у світі, в якому домінує Захід... Це, мабуть, може щонайменше частинно пояснити, чому комунізм полонив Росію і Китай...³⁰

Пригадується тут, мимоволі, твердження Бердяєва:

Найбільшим парадоксом у долі Росії та російської революції, було те, що ліберальні ідеї, ідеї права, як і ідеї соціального реформізму, виявилися в Росії утопічними. Натомість більшовизм виявився найменш утопічним і найбільш реалістичним, найбільш відповідним для цілої ситуації, як вона склалася в 1917 р., і найбільше вірним деяким споконвічним російським традиціям, і російським шуканням універсальної соціальної правди, яку розуміли по-максималістичному, і російським методам управління й панування насильством. Це було вирішене всім ходом

30. Toynbee, "Looking Back Fifty Years," p. 10-11.

російської історії, а також слабкістю наших творчих духових сил. Комунізм виявився неухильним призначенням Росії, внутрішнім моментом у долі російського народу.³¹

А далі:

Ленін зупинив хаотичний розпад Росії, зупинив деспотичним, тиранським шляхом. У цьому і є риса подібності його з Петром. Ленін проповідував жорстоку політику, хоч особисто не був жорстокою людиною. Він не любив, коли йому жалувались на жорстокості Чека, говорив, що це не його діло, що цього в революції не оминути...³²

Крапку над "і" поставив російський письменник і публіцист А. Белінков, який писав про "трагічні особливості російського історичного розвитку, азійську неприязнь до демократії, традиційні привички до жорстокості й континентальні прикмети національного характеру"³³ росіян.

Усе це не значить, очевидно, що національні особливості й наверстування поодиноких марксизмів звільняють вповні оригінальний марксизм від власного місіяністичного, ексклюзивно-нетолерантного, й тоталітарного цілеспрямування його філософії, яка й ставить марксизм у позицію нової релігії. І так, даючи спрощену, але передрішену візію майбутнього, вбрану в шати земського раю, марксизм сам по собі, на жаль, санкціонує заздалегідь усякі нечесні та злочини, яких в ім'я візії цього утопічного майбутнього може допуститися не лише росіянин, китаєць чи й українець, але й француз, німець чи італієць.

31. Бердяєв, "Истоки и смысл коммунизма", стр. 93.

32. Там же, стор. 95.

33. А. Белинков. Письмо к правлению ССП, "Посев", no. 8, 1968.

Роль націоналізму, як універсальної ідеї, Барбара Ворд визначила такими словами:

Безперечно, що в ХХ ст. націоналізм, як історичний продукт певних політичних інституцій, географічних фактів і економічного розвитку в Зах. Європі, захопив увесь світ, ставши найбільшим важелем змін наших днів.

Ми бачимо це в Об'єднаних Націях, де лише за 11 коротких років кількість суверенних держав, в основу яких покладено національні моменти, зросла втричі і далі зростає. Як я вже вказала, в історії людства ще не було такого, щоб аж така велика кількість окремих, автономних, суверенних держав могла постати за такий короткий час.³⁴

Цей раптовий, пристрасний зріст усвідомлення спільності інтересів, що відбився на кожному членові нації, привів до неймовірних розмірів енергії та спроможності при потребі здобутись на великі колективні зусилля. Але одночасно він привів і до могутнього та загрозового зросту ворожнечі. Коли будь-які інтереси даної країни видавались загроженими ззовні, то всі вважали, що разом з тим постає небезпека життю цілого суспільства. І на тому відчутті небезпеки і страху можна було гартувати таку страшну зброю ненависти, таке демонічне недовір'я і ворожнечу, що націоналізм ХІХ ст. вилився в с у ц і л ь н е безглуздя націонал-соціалізму.³⁵

І тому, якщо йдеться про націоналізм, як рушійну революційну течію ХХ ст., то мусимо тут включити не лише національні визвольні рухи різних поневолених

34. Барбара Ворд, "П'ять ідей, які змінюють світ", New York, Ukrainian Student Press, 1960, стор. 16.

35. Там же, стор. 16-17.

народів (таких, як наприклад ірландці) і кемалівську революцію в Туреччині, але й "здегенеровані" відповідники такого ж "здегенерованого" російського соціалізму, а саме німецький націонал-соціалізм і італійський фашизм. Тим більше, що в ім'я історичної правди слід визнати, що обидва рухи були у свій час теж взірцем — в більшій чи меншій мірі — для інших національних рухів, передусім в Азії й Африці. Аж поки, очевидно, вони не виявили свого правдивого обличчя, або були розбиті.

Гю Сетон-Вотсон пише зовсім правильно, що, наприклад, "надії арабських націоналістів у 1930 рр. спочивали на Німеччині Гітлера і Італії Муссоліні, а бірманські та яванські націоналісти завдячували свої успіхи допомозі японського імперіалізму".³⁶ Привабливості нацизму й фашизму сприяв, самозрозуміло, не стільки сам їхній ідеологічний зміст, який своїм тоталітаризмом перегукувався з російським комунізмом і включав теж свою породу соціалізму (це ж був націонал-соціалізм), але передусім факт ворожости Німеччини й Італії до цілої Версальської системи, яка включала теж англо-французький колоніалізм. Отже в даному випадку йшлося не стільки про ідеологічну, але передусім практично-політичну орієнтацію, за принципом, що ворог мого ворога є моїм приятелем.

Сама ідеологія фашизму й націонал-соціалізму, попри всю її програмову бідність (Розенберг, напр., не Маркс, а Геббельс — не Енгельс), включали теж деякі універсалистичні елементи, навіть якщо у своїй практичній "місійності" обмежувалася до регіональних концепцій у стилі "Нової Європи". Те, однак, що "Нова Європа" розвалилася, ще поки її побудували, а Радянський Союз вийшов переможцем, не змінює факту, що між "Новою Європою"

36. H. Seton-Watson, "Nationalism and Imperialism," *The Impact of the Russian Revolution 1917-1967; The Influence of Bolshevism on the World Outside Russia* (London: Oxford University Press, 1967), p. 200.

Гітлера і "соціалістичною дружбою народів" Сталіна-Брежнєва — подібностей аж надто багато. І коли нацизм був проєкцією крайнього німецького імперіалізму, то такою ж проєкцією російського радянського імперіалізму є "науковий комунізм" Сталіна-Брежнєва-Суслова.

До речі, варто відмітити, що так само, як російському комунізмові західні соціалісти (і теж деякі комуністи) відмовляють права на соціалізм, так, у свій час, німецькі націоналістичні кола (антинацистські) відмовляли націоналістам права вважати себе націоналістичним рухом. Так, напр., Герман Раушнінг писав у 1939 р., що "філософія націонал-соціалізму не є доктриною національного укладу принципів німецької революції... націонал-соціалізм не є націоналістичним рухом, але революцією — процесом знищення, який кінчає навіть з націоналістичними концепціями і здобутками".³⁷

Той же автор називає націонал-соціалізм "революцією нігілізму" і порівнює її до сталінізму, що його він визначає, як "вияв тотального нігілізму".³⁸ Він теж твердить, що "у захопленні влади 30 січня 1933 р. нацисти застосували кожний технічний засіб з рецепти Троцького для перевороту".³⁹

Демократизм має одну велику революційну перемогу на своєму конті ХХ ст., а саме Індію. Бо хоч, за словами Коляжа, "індійська революція відбулася не на барикадах, але в англійському парляменті",⁴⁰ (подібно, зрештою, як у випадку Бірми), то тим паче треба підкреслити, що вона була передусім вислідом довголітньої, складної і зтяжної боротьби індійців. Варто теж відмітити специфічний

37. Rausching, *The Revolution of Nihilism*, p. 55.

38. Там же, стор. 56.

39. Там же, стор. 14.

40. Walter Kolarz, *Communism and Colonialism* (New York: St. Martin's Press Inc., 1964), p. 15.

характер цієї визвольної боротьби, яка відбувалася в першу чергу "еволуційно-опозиційними" методами й засобами пасивного опору та дала надзвичайно багатий і різно-рідний досвід з теорії і практики т. зв. ненасильної революції. Під тиском останньої Англія зрезигнувала з Індії в 1948 р., як Франція з Альжіру в 1960 р. під тиском насильної. Як відомо, в Альжірі боротьба велася довгими роками найбільш крайніми й жорстокими засобами, з відповідною безпощадністю по обох боках. Цього не було в Індії. Крім цього, індійський політичний організований потенціал у 1948 р. був набагато сильніший, ніж будь-коли досі. А в Альжірі 1960 р. французька армія практично була напередодні повної перемоги над Ф. Л. Н. (Фронт національного визволення Альжіру). Але, як пише Дан, "це витворило такий хаос в альжирському суспільстві й економіці, що самі колоніяльні репресії стали наївним архаїзмом з макіявеллівської точки погляду, і французька держава втратила бажання продовжати боротьбу..."⁴¹ На признання англійцям треба сказати, що вони скоріше, ніж французи, переконалися про "анахронізм" колоніалізму і не витрачали надармо сил.

Обидві революції — індійська й альжирська — були національними й селянськими в тому значенні, що вони були теж продуктом "селянського націоналізму". Але в той час, коли Альжир боровся під прапором націоналізму й марксистського соціалізму, Індія боролася під знаком націоналізму й демократизму, який надалі щораз більше розвивався по лінії західного демократичного соціалізму.

Сучасна соціологія відготовує немало різних дефініцій, кваліфікацій і класифікацій революцій. Досить оригінальним на тому полі є згадуваний уже клясик революційних дослідів Крейн Брінтон, який класифікує революційні

41. Dunn, *Modern Revolutions*, p. 171.

процеси за максимумом різнорідних елементів не лише програмового, але й специфічно-територіяльного характеру. Він говорить не лише про "демократичні", "народні", авторитарні, олігархічні та консервативні "праві" революції, але теж про "територіяльно-націоналістичні" і "невдалі" революції.

Для нас особливе значення має якраз остання категорія, бо вона стосується теж і нашої визвольної революції, яка досі ще не досягла своєї мети, а саме визволення українського народу і побудови незалежної української держави.

Брінтон розглядає невдалі революції в цілісній історичній перспективі поодиноких рухів та народів і твердить, що "невдала революція" зовсім ще не означає їхньої остаточної поразки, а навпаки, вона може "зціпити переможену революційну групу на ще більш героїчну рішучість і вторувати дорогу для продовжування підпільного резистансу, переворотів, пропаганди". Він додає, що "це виглядає правдивим зокрема у випадках невдалих націоналістичних революцій". Бо, на його думку, "невдала революція є особливо важливою у сцементуванні поневолених націй, які після кількох героїчних повстань досягають вершка екзальтованого патріотизму і жалю до себе самих, і це робить їх майже непереможними. Сучасна Ірландія і Польща народилися якраз з довгої серії революцій, які були невдалими".⁴²

У нас ніколи не було сумніву, що у визвольному процесі кожного народу всяка поразка чи перемога мусить бути поставлена в перспективу цілого визвольного історичного процесу і має бути орієнтована на майбутнє. В такому розумінні — в періоді, поки ще народ досягнув свою незалежну державність — поразки й перемоги квалі-

42. Brinton, *Anatomy of Revolution*, p. 23.

фікуються не самими силовими вимірами міждержавної політики, але й загальними соціологічними елементами, які і визначають поодинокі виміри національного потенціалу даного народу. Ідеться тут про певну криву лінію росту і її генеральне спрямування — вгору чи вниз — та місце цих поразок та перемог на ній. І як довго генеральна напрямна тієї лінії йде вгору, не лише перемоги, але й поразки є кроками вперед до її вершка.

Постає самозрозуміле питання, де є місце наших визвольних змагань перед, під час і після II світової війни — нашої другої визвольної революції, — на канві всіх цих світових "трикутних" і "більшекутних" схрещень. Бо визначення її положення є не лише конечне для нас самих, щоб накреслити її координати в теперішнім і дальшій ході подій по вищезгаданій лінії, але й для осмислення її ролі в крутежі щонайменше регіональних подій Східної Європи в минулому й сучасному. Хоч наша революційна боротьба закінчилася невдачею, вона була не тільки черговим кроком до вершкової мети нашого народу, але й частиною ширшого суспільно-політичного процесу, а передусім вона проходила під знаком тих же самих світоглядних і програмово-політичних вітрил, що й інші подібні їй революційні течії.

Передусім вона була продуктом "клясичного" і справжнього "селянського націоналізму", ще точніше, була "українським селянським націоналізмом". Її базою було село, точніше західньо-українське село. За своєю ментальністю, своїм соціальним походженням, своєю спрямованістю, людським складом, горизонтами і стилем — вона була селянською і національною. Її керівні кадри — це в основному селянська інтелігенція і селянські самоуки.

За своїм політичним цілеспрямуванням і територіяльним засягом, вона була визвольною соборною територіяльно-націоналістичною і соціально-економічною

революцією. Цим вона нагадує пізнішу альжирську революцію, що її Брінтон визначив був, як "складну суміш територіяльно-націоналістичної і соціо-економічної революцій"⁴³ (до речі, для Брінтона типічною територіяльно-націоналістичною революцією була американська революція).

Стратегічну настанову української революції визначав її селянський характер і в цьому вона перегукується з "селянською революцією" китайських комуністів, з їхньою стратегією "окруження міста селом".

Організаційно й методологічно вона мала в собі елементи конспіративної революційності ірландського й польського визвольних рухів і певні первні російської підпільної практики XIX і XX ст., включно з деяким наслідуванням ленінської тактичної і організаційної системи. На початку її оформлення вона включала теж дещо з тоталітарної практики німецького й італійського націоналістичних рухів, приймаючи, чи пак наслідуючи зокрема "фюрерський принцип" у своїй організаційній побудові. У цій початковій стадії вона була виразником монопартійного інтегрального націоналізму з чіткою концепцією "національної диктатури" і шойно згодом пройшла величезну еволюцію від орденівського типу тоталітарної організації і руху до революційної організації з виразно демократичною програмою. Паралельно з цим відбулася теж сама концепційна еволюція революції, яка із справи однопартійного націоналістичного середовища переросла в діло широкого демократично-революційного руху цілого народу.

У час II світової війни визвольна боротьба відбувалася вже під виразним прапором демократизму, а її соціально-економічна програма включала весь час міцну дозу демократичного соціалізму. А одночасно, попри всю свою

43. Там же, стор. 23.

"прогресивність" у соціально-економічній програмі, вона мала певний традиційно-консервативний елемент, який полягав у щонайменше частинному поверненні приватної власності на землю і дрібну торгівлю. Тут ішлося про щось більше, як лише впровадження права приватної власності, але і його певний етично-соціальний аспект, який мав визначати повернення до традиційної, органічної форми користування українського селянина його землею. В такому укладі можна говорити про певний перегук з мексиканською революцією в першій половині 20 ст., яка була спрямована передусім на відродження традиційної форми селянського землекористування всупереч накидуваній їй чужій формі з міста.

У мілітарній ділянці вона дала зразки гнучкої, численної, добре зорганізованої підпільної армії (УПА), яка діяла поруч масової політичної підпільної мережі при повній скоординованості й надзвичайно ефективній оперативності. У цьому УПА не відставала ні на крок від інших тодішніх партизанських рухів, як наприклад югославський, хоч не мала зовнішньої допомоги, що її мали інші. Вона дала теж власну концепцію військово-політичної самооборони з її територіяльним запліччям, на довгі роки перед тим, поки Джіапі в Індокитаю і Че Гевари та Дебреї в Південній Америці творили і здійснювали щось подібне в себе.

Українська революція вийшла теж поза рамки власної "територіяльно-націоналістичної революції" і, включаючи певні універсалістичні елементи, пробувала їх здійснювати в регіональному засягу, висувуючи концепцію "Антибольшевицького бльоку народів", згідно з гаслом: "Свобода народам, свобода людині".

І, що найважливіше: українська революція 30, 40 і 50 рр. була виразно самостійницькою, самобутньою і власноцентричною в протизвагу до української революції 1917-1920 рр., яка довгий час кульгала на брак політичної власності

підметности і власноцентровости. Ця націоналістична революція мала свої сильні і слабкі сторінки і заслуговує на окреме ширше обговорення.

Вона виросла з селянства і зросла на селянському елементі в умовах напівфевдального й напівтоталітарного, напівдиктаторського польського режиму, якому вона проголосила національно-політичну й соціальну війну, одночасно з проголошенням такої ж війни новому російському тоталітаризмові і його державному капіталізмові у формі zdeгенерованого соціалізму. 1941 р. вона перейняла на себе ще один фронт боротьби (на зміну польському), а саме проти німецького расистського тоталітаризму і його ще іншого роду zdeгенерованого "націонал-соціалізму".

Дослівно за два роки — 1941-1943 — вона сама перейшла внутрішню феноменальну, докорінну еволюцію: від вузької орденівської, монополітичної формації до визрілої політично всенародної демократичної організації. Вже сам той факт доказує, що монопартійні, "націоналістичні" елементи тоталітарного порядку були в ній штучно нав'язаними модними тоді чужими вітрами накідками, з яких вона отряслась дуже скоро і дуже легко.

Вирішальним у цьому був, без сумніву, передусім той факт, що німці, як речники західнього тоталітаризму, відразу стали новими окупантами України і недвозначно виявили свої плани поневолення українського народу. Але це не був єдиний фактор. Були й інші, загальнішого порядку. Передусім треба вказати, що сама ідеологізація ОУН в краю була доволі плитка, зумовлена радше тогочасною орієнтацією молоді в Європі на інтегральні націоналізми, а не якимось глибшим засвоєнням ідеологічних основ. Це виявилось теж, наприклад, при зустрічі з марксистами на східніх землях, коли показалося, що передусім не було належно розробленої націоналістичної

ідеології, але й ніхто нею спеціально не турбувався. Для ОУН-івських мас центральним питанням було визволення українського народу, побудова власної держави, практичні дії революційного порядку, а не сама ідеологія як така. "Ідеологічну матерію" розробляла в основному еміграція, точніше поодинокі люди, які нею захоплювалися. Натомість у багатьох краєвиків було радше навіть трохи згірдливе наставлення до "ідеології". Цікаве, що навіть такий "типичний" ідеолог, як Габрусевич, говорив, що "революція це не папери", а до всяких ідеологічних відділів і "писака" ставилися з легковажністю. Вкінці не слід забувати, що військово-орденівська дисципліна ОУН була зумовлена великою мірою самими вимогами конспіративної роботи, а теж тугою і любов'ю до "війська".

Ця плитка ідеологізація ОУН-івських кадрів була теж зумовлена їхнім селянським характером, якому, як правило, не так уже й дорогі всякі ідеологічні основи, як напр. міщанському буржуазному, чи аристократичному zdeклясованому інтелектуалові. Тому теж не випадково в ОУН в краю на першому місці стояв культ чину, дії, а не думки, інтелекту.

Знаменним є напр., що в той самий час, коли М. Сціборський 1933 р. писав чисто теоретичну брошуру про робітниче питання, Лев Ребет звертав увагу на проблему робітничих страйків і їхню роль в революційному процесі, не лише в теоретичному, але й в актуально-концепційному та практичному аспектах.

Ще знаменнішим був факт, що в той час, коли Д. Донцов і закордонні ідеологи імітували в більшій чи меншій мірі модні тоді на Заході тоталітарні тенденції, "Студентський вісник" (редагований 1937 р. Василем Рудком, а опісля Мирославом Прокопом у Львові, разом з Олександром Охримовичем, Михайлом Палідовичем,

Мирославом Стиранкою, Омеляном Логушем і Тимошем Семчишином), який був справжнім вогнищем інтелектуального ферменту оунівських краєвиків, опрацював саме "ідеологічну" проблематику, не по лінії офіційної, пунівської "моди", але часто якраз проти неї. Згадати б хоча статтю О. Охримовича, в якій він обороняв демократичну систему.

III. ПРОГРАМОВА ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Стрижнем української визвольної революції 30, 40 і 50 рр. XX ст. була Організація Українських Націоналістів (ОУН), з ініціативи якої в період II світової війни постали теж такі її завершення, як Українська Повстанська Армія (УПА) і Українська Головна Визвольна Рада (УГВР). Формально встановлена на I Конгресі Українських Націоналістів (28 січня — 3 лютого 1929 р. у Відні) ОУН сягає своїм корінням самих початків 20 рр., будучи синтетичною еманациєю двох головних тоді політичних напрямів на ЗУЗ і за кордоном, а саме військово-терористичного й виразно ідеологічного, націоналістичного. Базою і складовою частиною ОУН були, як відомо, з одного боку військові кола, які гуртувалися в Українській Військовій Організації (УВО) й такі ідеологічно-націоналістичні групи й організації, як "Група української державницької молоді" й заініційований нею "Союз української націоналістичної молоді" на ЗУЗ та "Група української національної молоді", "Легія українських націоналістів" і "Союз організацій українських націоналістів" — за кордоном.

Упродовж понад десять років ОУН, а з нею весь націоналістичний революційний рух перейшли глибокий

"діалектичний процес", від монопартійного типу організації до широкого всенароднього руху з виразно демократичною програмою. Як це не дивно, але ОУН, яка постала на тлі заперечення й осуду визвольних змагань 1917-1920 рр. та відкинення демократії і соціалізму, під знаком яких проходила перша українська революція, протягом відносно короткого часу повернула і до соціалізму і до демократизму, створюючи історичне продовження і пов'язання між обома періодами визвольної боротьби. Щоправда, вже від самого початку в націоналістичних колах була виразна тенденція вибирати і нав'язувати до поодиноких фактів і історичних осіб з періоду 1917-1920 рр., як це мало місце, наприклад, у випадку не тільки М. Міхновського, але й С. Петлюри, незалежно від його соціалістичного "профілю". Але в загальному націоналістичний рух формувався на базі заперечення "соціалістичного невдаьства" цих років, якому він закидав політичну недолугість, брак власнопідметної політики, розпорошеність національних сил і відсутність сильної політичної влади. Це заперечення "соціалістичної недолугости" поширювалося на заперечення самої демократії, в міру того, як усередині націоналістичних угруповань зростали монопартійні тенденції. Коріння їх було подвійне: внутрішнє і зовнішнє. В першому випадку вирішальним був факт поразки першої української революції. Цю поразку ідентифіковано з панівними тоді течіями соціалізму й демократії, і насамперед їм, а не іншим об'єктивним суспільним факторам, (таким, як от хоч би стан українського суспільства і його проводу в той час) приписувано всю вину за невдачу наших перших визвольних змагань. Велику роль в цьому відіграли були зокрема писання Д. Донцова, який, переставившись з марксистських позицій свого попереднього періоду, пхав українську політичну думку у другу скрайність, а саме правий тоталітаризм, поширю-

ваний тоді на Заході. Він же одночасно якоюсь мірою був несвідомо і пропагатором "владної техніки" більшовизму, точніше ленінської революційної концепції, яка вже в силу самого свого успіху знаходила не лише зацікавлення, але й захоплення серед молодих націоналістів, дарма що вони й засуджували її ідеологічну суть.

Немаловажним фактором був тут теж факт "опортунізації" демократичних середовищ на ЗУЗ, які, будучи в полоні псевдореалістичної політики, скоро після некорисного для українців вирішення Ради амбасадорів у 1924 р. зрезигнували з усякої революційної боротьби й залишили цей відтинок націоналістичним колам.

Зовнішній фактор, який сприяв монопартійній ідеологізації націоналістичного руху, мав теж подвійне коріння, а саме: зовнішньополітичне й ідеологічне. В першому випадку йшлося про те, що демократизм ідентифікувався в тому часі із західним світом, який створив версальську систему, кривдну й несправедливу для національних аспірацій українського народу. Тож і тут мимоволі, у певному спрощенні, ставилося знак рівняння між нашою "недолугою демократією і соціалізмом" 1917-20 рр. і повоєнним міжнароднім укладом, який в ім'я тієї демократії ламав згори стосовні програмові принципи, у випадку української нації, відкидаючи щодо неї і демократію, і самовизначення народів, і всі 14 пунктів Вільсона. Силова політика після I світової війни тодішніх великопотуг, яка йшла по лінії якраз дуже частого заперечення їхніх офіційних фраз про самовизначення народів, демократію, свободу, справедливий міжнародній лад, тверді основи миру і т. п. — зовсім не сприяла атрактивності демократії у новопоневолених народів, а навпаки, компромітувала її. Мало того, така політика автоматично звертала сподівання новопоневолених народів у сторону тих зовнішніх чинників, які були заінтересовані в поваленні, а щонайменше в

ревізії версальської системи, тобто в бік колишніх Центральних держав, відомих пізніше з свого іншого укладу, як держави осі.

Але попри цей чисто зовнішньополітичний аспект, деякий вплив мав тут теж чисто ідеологічний чинник, поскільки і фашизм і пізніше націонал-соціалізм (як і ленінізм), поставивши "на ноги" свої народи на міжнародньому форумі та добившись успіхів усередині своїх держав (незалежно від того, якою ціною), імпонували своєю сильною владою, тугою організованістю, внутрішнім "правпорядком" і пропагандивною динамічністю тим українським колам, які шукали нової рецепти визволення в противагу до попередньої — "соціалістично-демократичної".

Усе це разом склалося на цікавий, якоюсь мірою круговоротний розвиток політичної думки цього періоду. Українська нація, як і інші народи, відродилася й оформилася в горнилі і завдяки демократії. В 20 і 30 рр., зокрема на ЗУЗ, її політикум зазнав найбільш динамічного піднесення і насичення під знаком організованого націоналізму, який заперечував демократію. В 40 рр. він знайшов своє ідейно-політичне вивершення і досягнув максимального розгорнення своїх сил у боротьбі з двома тоталітарними окупантами — нацистською Німеччиною і комуністичною Росією — під знаком демократії, включно навіть з виразним політичним пов'язанням з попереднім демократичним періодом з I-их визвольних змагань. І так, у серпні 1950 р., Петро Полтава поставив був крапку над "і", пишучи у "Листі до друзів за кордоном":

З усіх державно-устроєвих форм, що їх людство у свій дотеперішній практиці витворило, ми беремо форму демократичної республіки, яка, хоч і має ряд негативів, але з погляду інтересів нації, як цілості, а теж з погляду широких народніх мас, є ще таки

формою найздоровішою і найпередовішою — здоровою і передовішою і за тоталітарно-диктаторський і за монархічний тип державного устрою.... Наша ідея демократичної республіки є саме ідеєю народної, а не аристократичної демократичної республіки (бо й така можлива). В такому напрямі ми тут на Землях власне й конкретизуємо ідею УССД (Української Самостійної Соборної Держави). І якщо така ідея присвічувала творцям УНР в 17-20 рр., що вони зафіксували в самій назві держави, — ми, вважаючи себе прямими продовжувачами визвольної революції українського народу з 17-20 рр., до цієї назви можемо (а навіть повинні) нав'язувати. Це не значить, однак, що ми апотеозуємо чи готові продовжувати традиції УНР 17-20 рр. в цілості, з усіма її трагічними помилками і протидержавницькими потягненнями. Беремо тільки те, що було позитивне, що було здорове, а такою є власне ідея української демократичної народної республіки, в якій господарем має бути весь український народ, — а відкидаємо все, що було негативне, що нездорове, що протинаціональне і протидержавницьке.⁴⁴

Вплив зовнішніх факторів, що про них мова, не зміняв однак нічого у виразній самотності й органічності українського націоналістичного руху, який виростав з чистого українського ґрунту й формувався виразно українським національним змістом. Протівники націоналістичним формаціям вплив західних тоталітарних течій у формуванні їхньої ідеології, забувають про те, що українська націоналістична ідеологія формувалася в тому самому

44. Усі матеріали й документи про ОУН, якщо немає посилань на інші джерела, взято з Архіву ЗП УГВР.

часі, що, наприклад, італійський і інші націоналізми, які були самі ще в початковій стадії і вже з тієї простої причини їхнє впливання мусіло бути обмеженим. Тому радше треба тут говорити про певну паралельну співзвучність, яка автоматично виходила з певних зовнішньополітичних і загальносвітоглядових основ. Ішлося про актуальність націоналізму, як універсальної ідеології взагалі, і тільки на тлі його широкої канви мали місце різні його інтерпретації, чи, вживаючи модного сьогодні вислову, були в ньому "різні шляхи до націоналізму". Цей український шлях був чітко зафіксований у "Загальних означеннях" Постанов Великого Збору ОУН в 1929 р., в яких виразно говорилося, що "український націоналізм є духовий і політичний рух, що зродився з внутрішньої природи української нації в час її зусильної боротьби за підстави й цілі творчого буття". А далі, що "органічна зв'язаність націоналізму з нацією є фактом природного порядку і на ньому основане ціле розуміння істоти нації". В наступних точках була мова про "історичне ставання — цей наглядний вираз постійної актуальності національної ідеї...", про те, що "через державу стає нація повним членом світової історії, бо щолиш у державній формі свого життя вона посідає всі внутрішні і зовнішні ознаки історичного підмету".

Ті загальні ствердження, які загальникові вони не були б, являлись самозрозумілими поняттями у випадку інших державних націй, і в нашому випадку така формула була радше виразником дотепер замало замаркованого в нас елементу національно-політичної центровости, який так дуже був нам потрібний.

Натомість моменти монопартійного тоталітаризму були виразно зафіксовані передусім у визначенні ролі ОУН у визвольній боротьбі і в поодиноких ствердженнях щодо устрою майбутньої української держави та напрямних поодиноких ділянок її внутрішньої і зовнішньої політики.

У 16 точці "Загальних означень" сказано ясно, що, "першим зав'язком та пересемником завдань українського націоналізму є покликана до життя Конгресом Українських Націоналістів — Організація Українських Націоналістів, побудована на засадах: всеукраїнства, надпартійности і монократизму". Згідно з цим ствердженням, в IX розділі "Означень" про ОУН, точка 2, писалося, що вона "вестиме політику всеукраїнського державництва без придавання їй партійного, класового, чи якогонебудь іншого суспільно-групового характеру, та в прямій послідовності протиставляє її всім партійним і класовим угрупованням з їх методами політичної праці".

В II розділі "Постанов про державний устрій", стверджено:

1. Форма української державної влади буде відповідати послідовним етапам державного будівництва України, а то: національного визволення, державного закріплення та розвитку.

2. В часі визвольної боротьби лише національна диктатура, витворена в ході національної революції, зможе забезпечити внутрішню силу української нації та найбільшу її відпорність назовні.

3. Лише після відновлення державности настане доба її внутрішнього порядкування та переходу до стану монолітного державного тіла, (і) в цей перехідний час голова держави матиме за завдання підготувати створення найвищих законодавчих органів на засаді представництва всіх організованих суспільних верств з урахуванням відмінностей окремих земель, що ввійдуть до складу української держави.

4. На чолі упорядкованої держави стане покликаний представницьким органом голова держави, що назначить виконавчу владу, відповідальну перед ним та найвищим законодавчим тілом.

часі, що, наприклад, італійський і інші націоналізми, які були самі ще в початковій стадії і вже з тієї простої причини їхнє впливання мусіло бути обмеженим. Тому радше треба тут говорити про певну паралельну співзвучність, яка автоматично виходила з певних зовнішньополітичних і загальносвітоглядових основ. Ішлося про актуальність націоналізму, як універсальної ідеології взагалі, і тільки на тлі його широкої канви мали місце різні його інтерпретації, чи, вживаючи модного сьогодні вислову, були в ньому "різні шляхи до націоналізму". Цей український шлях був чітко зафіксований у "Загальних означеннях" Постанов Великого Збору ОУН в 1929 р., в яких виразно говорилося, що "український націоналізм є духовий і політичний рух, що зродився з внутрішньої природи української нації в час її зусильної боротьби за підстави й цілі творчого буття". А далі, що "органічна зв'язаність націоналізму з нацією є фактом природного порядку і на ньому основане ціле розуміння істоти нації". В наступних точках була мова про "історичне ставання — цей наглядний вираз постійної актуальності національної ідеї...", про те, що "через державу стає нація повним членом світової історії, бо щолиш у державній формі свого життя вона посідає всі внутрішні і зовнішні ознаки історичного підмету".

Ті загальні ствердження, які загальникові вони не були б, являлись самозрозумілими поняттями у випадку інших державних націй, і в нашому випадку така формула була радше виразником дотепер замало замаркованого в нас елементу національно-політичної центровости, який так дуже був нам потрібний.

Натомість моменти монопартійного тоталітаризму були виразно зафіксовані передусім у визначенні ролі ОУН у визвольній боротьбі і в поодиноких ствердженнях щодо устрою майбутньої української держави та напрямних поодиноких ділянок її внутрішньої і зовнішньої політики.

У 16 точці "Загальних означень" сказано ясно, що, "першим зав'язком та пересмником завдань українського націоналізму є покликана до життя Конгресом Українських Націоналістів — Організація Українських Націоналістів, побудована на засадах: всеукраїнства, надпартійности і монократизму". Згідно з цим ствердженням, в IX розділі "Означень" про ОУН, точка 2, писалося, що вона "вестиме політику всеукраїнського державництва без придавання їй партійного, клясового, чи якогонебудь іншого суспільно-групового характеру, та в прямій послідовності протиставляє її всім партійним і клясовим угрупованням з їх методами політичної праці".

В II розділі "Постанов про державний устрій", стверджено:

1. Форма української державної влади буде відповідати послідовним етапам державного будівництва України, а то: національного визволення, державного закріплення та розвитку.

2. В часі визвольної боротьби лише національна диктатура, витворена в ході національної революції, зможе забезпечити внутрішню силу української нації та найбільшу її відпорність назовні.

3. Лише після відновлення державности настане доба її внутрішнього порядкування та переходу до стану монолітного державного тіла, (і) в цей перехідний час голова держави матиме за завдання підготувати створення найвищих законодавчих органів на засаді представництва всіх організованих суспільних верств з урахуванням відмінностей окремих земель, що ввійдуть до складу української держави.

4. На чолі упорядкованої держави стане покликаний представницьким органом голова держави, що назначить виконавчу владу, відповідальну перед ним та найвищим законодавчим тілом.

5. Основою адміністративного устрою української держави буде місцеве самоврядування, зокрема кожний край буде мати свій представницький законодавчий орган, покликаний місцевими організованими суспільними верствами, та свою виконавчу владу.

Точки 1 до 3 стосовних постанов уповні гармоніювали з монопартійною ролею ОУН, яку вона на себе перебирала, натомість точки 4-5 могли мати іншу, точнішу інтерпретацію. При браку належного розроблення й вияснення цих точок, їх можна було теж інтерпретувати, як певні спроби збереження деяких елементів демократії в державному устрої. Бо хоч у цілому був натиск на "національну диктатуру в час національної революції", а "створення найвищих законодавчих органів" мало бути кроком до "стану монолітного державного тіла", проте був тут замаркований момент і "законодавчих найвищих зборів", і, що ще важливіше, "місцеве самоврядування" з краєвим представницьким законодавчим органом, і також відповідальність виконавчої влади "перед головою держави та найвищим законодавчим органом". Очевидно, що тоталітарні системи теж мають свої "парляменти", "верховні ради" і т. п. інституції демократії, і справа не в їхньому формальному існуванні, але в їхній фактичній ролі. Все ж таки, аналізуючи цілість постанов I Конгресу й політичні профілі людей, що його оформляли, ми є схильні доходити до таких висновків.

1. Переважаючою тенденцією у формуванні програмового обличчя ОУН на цьому етапі була "поміrkована" монопартійно-тоталітарна течія, яка була речником не лише національної диктатури в час визвольної боротьби і закріплення державного будівництва, але й "монолітної" держави, зорганізованої на базі сильної виконавчої влади й корпоративного, солідаристичного устрою. При тому прихильниками національної диктатури були переважно

військові кола, керівні кадри УВО. Речниками "монократизму" були знову ж передусім молодші "політичні" кадри націоналістичних студентських товариств та ідеологічних груп і дехто з їхніх старших колег. Серед останніх не бракувало теж груп із виразно фашистським, тоталітарним профілем. Таким, наприклад, був "Союз українських фашистів" Леоніда Костарева й Петра Кожевникова, що обидва, до речі, опісля виявилися ворожими агентами. У всякому разі, міродайними у сформулюванні постанов I Конгресу були більш поміrkовані кола.

2. Серед речників "національної диктатури" збереглися були одночасно певні демократичні тенденції, які впливали з їхнього політичного виховання на базі пануючої тоді соціології; вони мали шонайменше неутральне наставлення до всякої ідеологізації. Також серед молодших людей не бракувало прихильників такої настанови. Наприклад, виразна демократична тенденція була у Степана Охримовича, одного з провідників "Групи української державницької молоді".

3. Програмове оформлення націоналістів в тому часі було не остаточним, воно ще далі перебувало в стані ферменту, шукань і незавершености. Звідси невиразність поодиноких формулювань, брак точности у з'ясуванні поодиноких програмових постулатів, "данина" певним елементам демократії при одночасному "замазанні" їхнього змісту, надмірна фразеологія тощо. Звідси теж збереження деяких демократичних елементів у державницькому устрої при одночасному запереченні їх іншими постановами, включно з підкресленням "монократичної" позиції.

4. Попри деяке схрещення тоталітарних і нетоталітарних тенденцій, з виразною перевагою перших, існувало ще питання організаційно-стратегічного порядку, яке полягало в компетенційному суперництві між старою УВО і новою

ОУН. Це тривало якийсь час, поки остаточно на практиці в'яснено роллю УВО в ОУН і вповні інтегровано першу в другу. Ця інтеграція створила з ОУН завершену революційну, терористично-політичну організацію, з всеохоплюючою програмою дії і стосуванням пропагандивних та збройних засобів боротьби.

5. Незалежно від того, що в устроєвих і ідеологічних питаннях ОУН в час її постання мала певну суміш і навіть "нерозбириху", то в площині практичної політики і стратегії боротьби вона від самого початку станула на становищі повної політичної власнопідметности й орієнтації на власні сили народу. Інша річ, що всякі її противники й вороги не тільки не хотіли визнати цього факту, але й твердили про ідейно-політичне пов'язання ОУН з німецьким націонал-соціалізмом і фашизмом, "підбудовуючи" свої "аргументи" такими чи іншими "натяками" на контакти чисто практичного, дипломатичного і зовнішньополітичного характеру.

Це, до речі, примушувало ОУН займатися до того роду "обвинувачень" становище не тільки в статтях, але й у формальних заявах. Так, наприклад, уже в ч. 11-12 "Розбудови нації" (листопад-грудень 1931) провід ОУН заявляв:

Від хвилини, коли організований український націоналістичний табір зайняв відповідне місце в теперішній українській дійсності, як активний чинник боротьби українського народу за відновлення Самостійної Соборної Держави, почали проти нього завзяту й щодо способів неперебірливу акцію уряди, суспільність та преса тих держав, що окупували українські землі. Поруч із насильствами та нищенням українців на окупованих ними українських землях, окупанти почали вживати ще одного способу — провокації.

Мета тих провокацій полягає в тому, щоб викрити справжній зміст націоналізму та скомпромітувати його в opinіo українських мас, а тим самим убити їхню віру в непереможну силу ідей українського націоналізму та тих методів боротьби, якими він послуговується для виборення волі Україні. Попри це намагаються окупанти представити український націоналістичний рух у шкідливому освітленні перед чужинцями.

Зокрема комуністична Москва змальовує український націоналістичний рух, як ворожу інтересам українського працівного люду "фашистську" акцію, що перебуває на услугах Польщі та міжнародного капіталу. Натомість Польща окреслює український націоналізм, як німецьку або большевицьку авантюру, що загрожує мирові Європи.

Останніми часами польська й большевицька преса, інспірована своїми урядами, почала з особливою впертістю й безоглядністю ширити різні злобні провокації про Організацію Українських Націоналістів та її Провід, а ті провокативні вістки почала повторювати й чужинна преса. Зокрема в одному випадку, для надання більшої правдоподібности своїм провокаціям, використала ворожа (і польська, і большевицька) преса факт уміщення в українському часописі "На сторожі", що видається в Софії, Болгарія, статті про німецьких націонал-соціалістів, при чому названо той часопис націоналістичним органом.

Провід Організації Українських Націоналістів подає до відома наступне:

1. Останні вістки ворожої преси є наскрізь брехливі. Провід ОУН від самого початку своєї діяльності станув на ідеологічні, політичні та тактичні позиції активної боротьби проти окупантів україн-

ських земель — Москви і Польщі — та з тих позицій ніколи не сходив і не думає сходити. Тому зокрема й *вістка про якісь ніби зобов'язання Проводу Українських Націоналістів супроти німецьких націонал-соціалістів провокативно протирічить загально-знаним та непорушним засадам політики Проводу.*

2. З часописом "На сторожі" Провід ОУН не мав і не має нічого спільного, а тому не може нести ніякої відповідальності за зміст статей, які там появляються.

3. Ця нова хвиля ворожих провокацій проти українського націоналізму є з одного боку виявом слабости ворогів українського народу, а з другого — зросту революційних настроїв серед українських мас на окупованих територіях, як також активізації української справи взагалі в світі.

4. Провід ОУН заявляє, що на всякі дальші провокації відповідати буде не спростовуванням їх, але посиленням наступу організованого націоналізму.

У дальшому розвитку програмових позицій ОУН, на жаль, остаточно перемиг був монопартійний, орденівського типу націоналізм і з слабих зачатків чи решток демократизму в 30 рр. не залишилося практично нічого. Відображенням цього є зокрема "Устрій ОУН, ухвалений II Великим Збором Українських Націоналістів" у серпні 1939 р., в Римі. Саме тільки визначення позиції голови проводу українських націоналістів показує, в якому напрямі і під якими вітрилами пішла дальша еволюція оунівської ідеології. В частині I, в розділі А, читаємо в 4 пункті, що "Голова ПУН, як керманіч і репрезентант визвольних змагань Української Нації, є її Вождем". Далі: "5. За свою діяльність і рішення Голова ПУН відповідає перед Богом, Нацією і власним сумлінням".

Після таких стверджень, інші постанови, що стосуються його становища в самій ОУН, були радше "безпредметні" і другорядні, як, наприклад, точка 1, в якій говорилося, що "на чолі ОУН стоїть Голова Проводу Українських Націоналістів" (а хто ж інший міг стояти?), чи й навіть точка 3: "Голова ПУН має всю повноту влади в кермі Українським Націоналістичним Рухом, що складається з ОУН і всіх кермованих нею організацій на землях Соборної України і на чужині".

Не зміняло в тому відношенні нічого теж визначення становища і ролі самого "Великого Збору Українських Націоналістів", який згідно з точкою I, розділу Б, "є законодавною установою ОУН" і "зосереджує провідні елементи націоналістичного активу України та репрезентує еліту Нації". Фактичні його завдання і компетенції з'ясовано в наступних точках:

2.а) Проголошення Голови Проводу Українських Націоналістів (Примітка: на випадок смерти чи уступлення Голови ПУН, його наступник негайно перебирає керму з усіма належними Голові ПУН прерогативами влади, з обов'язком скликати ВЗУН до 6 місяців. На випадок невказання Головою ПУН свого наступника, агенди Голови ПУН перебирає останній керівник ВЗУН із обов'язком скликати ВЗУН до 6 місяців у його останнім персональним складі);

б) прийняття до відома складу Проводу Українських Націоналістів;

в) вислухання звідомлень Голови ПУН;

г) затвердження зміни й доповнення Устрою та Програми ОУН;

г) затвердження зміни й доповнення Судового правильника;

д) затвердження зміни й доповнення правильника Головної Контролі ОУН.

3. Членами ВЗУН є: а) члени Проводу Українських Націоналістів, б) Генеральний суддя ОУН, в) Головний контрольний ОУН, г) провідники еміграційних теренів, г) особи, покликані Вождем у признанні їхніх заслуг чи кваліфікацій. (Примітка: особам, вказаним у пункті г, гідність членів ВЗУН надає Голова ПУН з власної ініціативи, або на пропозицію ПУН).

4. ВЗУН скликає Голова ПУН що два роки. У надзвичайних випадках Голова ПУН продовжує чи прискорює реченець скликання ВЗУН.

5. Ухвали ВЗУН приймаються не голосуванням, а однозгідним вирішенням його членів. Якщо немає однозгідности при ухвалях ВЗУН, вирішує становище дотичної фахової комісії, за винятком випадку, вказаного в т. 2 а.

6. Ухвали ВЗУН, щоб стали зобов'язуючими ОУН законами, вимагають підпису Голови ПУН.

7. ВЗУН проводить його керівник, покликаний пленумом ВЗУН на пропозицію Голови ПУН.

8. Крім керівника ВЗУН, Президію ВЗУН складають два його заступники, яких покликає керівник. Керівник покликає теж двох секретарів ВЗУН.

9. Праці ВЗУН у фахових комісіях і на пленумі відбуваються на підставі затвердженого Головою ПУН окремого Правильника.

І вкінці в розділі В подається компетенції Проводу УН, який є тільки "дорадчим і виконавчим органом при голові ПУН" (точка 1). Членів ПУН "призначає і звільняє Голова ПУН, повідомляючи про те своєчасно ВЗУН" (точка 3), але вони "за виконання своїх обов'язків відповідають лише перед Головою ПУН" (точка 4).

Основним у тому всьому є становище Голови ПУН, як Вождя Української Нації, якого навіть не обирається, але його "лише" "проголошують". Зрештою, ухвали ВЗУН теж "приймаються не голосуванням, а однозгідним вирішенням його членів" (точка 5, розділ Б).

У такій постановці маємо, до речі, діло не лише з виразно фюрерською, провідницькою системою в самій організації (партії), але й з перенесенням її на весь народ і цілу державу. Іншими словами, маємо тут зразок типічної тоталітарної, монопартійної системи, до того ж з максимальним насиченням її псевдомонархічним змістом.

Як відомо, після розколу в ОУН в 1940/41 рр., цей П ВЗУН не був визнаний фракцією С. Бандери і загалом членства ОУН в Україні, і його формально уневажено постановою т. зв. Революційного Проводу ОУН і опісля ще окремою резолюцією на іншому П ВЗ ОУН, в квітні 1941 р., в Кракові. Якщо однак від цього П ВЗ ОУН у Кракові хтось сподівався якоїсь засадничої зміни в ідеологічній настанові ОУН і зокрема відходу від монопартійного тоталітаризму, то він глибоко помилявся. Поза менш бомбастичною фразеологією, перейменуванням "Вождя" на "Провідника" і деякими статутовими переформульованнями в устрої самої ОУН, програмова есенція була та сама, що і його попередника.

До речі, римський ВЗУН далі обов'язував ОУН під проводом А. Мельника. Шойно в пізніших конгресах цієї організації змодифіковано якоюсь мірою цю вождівську систему і після II світової війни внесено в програму ОУН Мельника деякі зміни, які уподобнили її до партії та вможливили навіть участь у т. зв. Екзильному Центрі Української Народньої Республіки. До речі, забігаючи вперед, треба тут ствердити, що згодом певна програмова перестанова мала місце теж у другій ОУН на еміграції, яка

теж у 1948 р. вступила була на якийсь час до Державного центру УНР, незалежно від того, що належала до УГВР і його Закордонного Представництва. Згадуємо про те лише тому, щоб підкреслити, що ці частинні перестанови не змінили були однак докорінно програмового обличчя обидвох цих середовищ, і обидві ці ОУН залишаються й надалі речниками правого, монархічного націоналістичного напрямку. Зокрема це стосується ОУН під керівництвом С. Бандери, С. Ленкавського і Я. Стецька, яка ще далі тримається на ділі доволі цупко ідеологічного багажу 30 і початку 40 рр. Важливішими в цьому відношенні є однак процеси, які мали місце в Україні, і тому ми й повернемося назад до краківського II ВЗ ОУН, постанови якого зобов'язували до лютневої конференції ОУН з 1943 р. і зокрема до III НВЗ ОУН у серпні 1943 р. в Україні, який був повним і засадничим переломом у цілій програмі націоналістичного руху.

У "Програмових постановах" II ВЗ ОУН в Кракові говорилося виразно, що ОУН бореться "за організацію української держави на основах: сильної влади, сильної національної армії й фльоти та *єдиної політичної організації провідного національного активу*" [підкреслення А.К., точка 2]. В точці 3 сказано про "плянову організацію цілого господарського й суспільного життя в українській державі на таких основах, як:

а) рівність усіх українців у правах і обов'язках супроти нації й держави;

б) поділ на різні заняття й фахи та відповідно до цього виробничі й професійні організації, побудовані на засаді продукційного солідаризму і рівноправності всіх працюючих;

в) власником усієї землі і вод, підземних і наземних багатств, промислу й шляхів комунікації — є сам український народ і його держава;

г) українська земля українським селянам, фабрики й заводи українським робітникам, український хліб українському народові, вільна ініціатива вільних людей, загальне й повне право власності на продукти своєї праці, обмежене приватне, кооперативне й спілкове право власності на господарювання землею й варстатами для тих, які в них працюють, державна власність кожного промислу й транспорту, вільна торгівля нижчих ступнів, законне обмеження зисків, усунення всякої спекуляції та самоволі й недбалства в господарстві, інтенсивна розбудова всіх галузей народного господарства, щоб воно стало основою могутності української держави, пов'язання в цілому житті — вільної творчої ініціативи, праці і власності громадян — ініціативою, пляновістю, організованістю й контролею держави — в одну нерозривну цілість;

д) законна участь робітників у кермі і в зисках підприємств, за крашу працю — краша платня, забезпечення законом найменшої платні за працю, вистачальної на повне удержання робітника та його рідні, забезпечення здорових умовин праці в копальнях, фабриках, варстатах та всіх місцях праці, забезпечення платних відпусток і заспокоєння всіх потреб здоров'я й культури;

е) загальне й повне забезпечення на старість та у випадках каліцтва й нездібності до праці всіх громадян;

є) основою багатства народу є в першу чергу здібності й праця всіх членів національної спільноти. Тільки праця й її видайність є мірилом вартости кожної одиниці та основою її суспільного становища.

Усі ці основи включали, як бачимо, деякі і поступові постулати соціальної політики й виразні елементи соціалізму, але вони не міняли засадничого тоталітарного

характеру цілої системи. Не міняли її теж такі постанови, як точка 4, в якій попри "плянову організацію народного здоров'я", вставлено теж "розріст і тугість української раси", чи підкреслення того, що "ОУН бореться як проти московсько-більшовицького державного капіталізму, так проти повороту ліберально-капіталістичного устрою" (точка 11), чи вкінці в 7 точці поставлення попри комуністичний світогляд і інтернаціоналізм теж капіталізм.

Без виразного скваліфікування понять капіталізму, лібералізму й под. явищ та на тлі інших формулювань, які подекуди перегукувалися з західними тоталітарними програмами, фразеологія II НВЗ ОУН є в деяких місцях доволі "сугестивною", незручною і кострубатою, як, напр., у визначенні відношення ОУН до інших існуючих політичних середовищ. У точці 18 стверджено:

Українські опортуністичні партії в час визвольних змагань України виявили повну нездарність керувати справами боротьби українського народу та українською державою. Події останніх 20 років виказали шкідницьку роль опортуністичних акцій у нашій боротьбі та довели їх до повного політичного банкрутства. ОУН поборює всі опортуністичні течії в СРСР, які не йдуть на повний розрив з Москвою, а надіються на частинні уступки зі сторони Москви та стоять на становищі поступової перебудови СРСР шляхом еволюційних змін. Організація Українських Націоналістів поборює всі опортуністичні партії та емігрантські групи, зокрема дрібномішанську групу попутчиків націоналізму А. Мельника, гетьманців, УНР, есерів, ескеків, ундистів, ФНС, радикалів, клерикалів і всіх інших, що розбивають одноцілий фронт боротьби українського народу та узалежнюють українську справу виключно від зовнішніх т. зв. сприятливих умовин.

Засадничої тоталітарно-орденівської системи ОУН не міняли теж деякі статутіві іновациї в самій ОУН, хоч вони були вже певним кроком уперед і, можливо, навіть провісником скорих змін у майбутньому. Зрештою, ще перед 1941 р. в частині ОУН, яка опинилася пізніше під керівництвом С. Бандери, були теж і виразно анти-тоталітарні кола, як от хоч би послідовники вже згаданого С. Охримовича. Дуже часто ці кола були одночасно речниками демократичного соціалізму і якраз завдяки їм, великою мірою, II ВЗ ОУН включав досить поступову соціальну програму.

Із важливіших статутівих змін варто передусім згадати те, що "ВЗ ОУН приймає свої рішення звичайною більшістю голосів у присутності щонайменше половини законного числа членів ВЗ ОУН. ВЗ ОУН ухвалює основні закони, програму ОУН і напрямні діяльності та *вибирає* (підкреслення А. К.) провідника ОУН, Генерального суддю ОУН і Головного контрольного ОУН, у присутності щонайменше половини законного числа членів ВЗ ОУН і більшістю двох третіх голосів" (точка 9). А також створення "Великої Ради" ОУН, яка, згідно з точкою 2, розділу V, "діє між двома черговими ВЗ ОУН" з відповідними компетенціями.

У випадку цих статутівих змін, у яких, до речі, провідник діяв і надалі за виразним фюрерським принципом, можна говорити лише про певні спроби демократизації на верху ОУН і певну скромнішу фразеологію дефініцій, (та одночасну часту їх кострубатість), але не про перехід з позицій монархізму на більш демократичну плятформу.

Ця програмова засаднича паралельність, чи пак навіть ідентичність в обох ОУН після розколу 1939-40 рр. не була випадковою. Вона була логічним наслідком того, що конфлікт усередині ОУН і розкол, який опісля наступив, не були базовані на ідейно-програмових, ідеологічних розбіжностях. Причини, які лягли в основу внутрішнього

конфлікту, виходили з певних розбіжностей у ментальності, настанові й тактично-стратегічній практиці. Але це не були справи засадничої ваги, і в нормальних умовах був можливий компроміс і позитивний вихід з такої ситуації. Виглядає однак, що якраз уже тоді ОУН вперше сама впала жертвою власної ідеології, яка базувалася на принципах нетолерантності, політичної аподиктичності, виключності, механічної дисципліни й орденівської підпорядкованості. І щодо цього Л. Ребет мав великою мірою рацію, коли писав:

Причиною конфлікту в основі був брак достатнього взаємного контакту закордонної і крайової частин організації, велика автономність у діяльності обох, різниця у віці їх членства і тим самим у темпераменті, а далі різниця у підході до справи. Цей підхід у закордонного центру був у засаді військовий, а у західньо-українського молодняка — політично-революційний. Поки обидві частини організації діяли фактично окремо, одна від одної відділені кордоном, до зудару не доходило. Однак в умовах масової конфронтації людей, які однаково опинилися на еміграції, зудар прийшов з усією силою, бо навіть німб закордонних зв'язків ПУН-у, які виявилися слабими, перестав діяти.

Громаджене роками недовір'я спричинило кризу провду в об'єктивному розумінні: переважна більшість організації відмовилася визнати авторитет ПУН-у.⁴⁵

А далі:

Є незаперечним фактом, що переважна кількість членів організації поставилася з недовір'ям до ПУН-у, і то не тільки ті члени, що свіжо, в зв'язку з окупацією Західньої України, опинилися за кордоном, але майже

45. Л. Ребет, "Світла і тіні ОУН", Мюнхен, в-во "Український самостійник", 1964, стор. 92.

всі ті молодші члени ОУН, які раніше перебували на еміграції: всі вони не визнали зверхності ПУН-у. Тут не має значення, чи причини недовір'я були цілком обгрунтовані і правильні та чи хворобливі амбіції, і то з обох боків, не грали вирішальної ролі.

Фактом є, що відмова визнати ПУН як свій провід переважною частиною організації була наявна, і даремно було ставити справу з боку ПУН-у, як це, на жаль, дотепер покутує, в площину "бунту". Організація, побудована на принципі добровільності, не може бути трактована, як військове з'єднання, в якому дисципліну втримують, коли треба, польовим судом і "десяткуванням" збунтованих. Проти ПУН-у була переважна більшість, і з цього треба було зробити висновок. Мислення військовими категоріями членів ПУН-у довело до того, що він у ґрунті фальшиво потрактував справу і сам зайшов у сліпу вулицю. Суди над "збунтованими" були потрактовані як крайне безправ'я і, очевидно, викликали протисуди над узурпаторами з відомими сумними наслідками для обох сторін.

Однією з дуже важливих справ, які вплинули на зріст недовір'я краєвих чинників до ПУН-у, була афера з архівом Сеника, яку — за даними польського автора Владислава Желенського — вияснив шойно тепер полк. Стефан Маєр, тогочасний довголітній шеф II-го розвідувального відділу польського генштабу. За цими даними, ця справа сягає ще 1929 року, коли польська й чеська розвідки домовилися щодо співпраці, з цією метою поляки створили тоді при чеському штабі свою зв'язкову станицю, на чолі якої стояв майор Єжи Кшимовський. Восени 1933 року, на пропозицію Кшимовського, відпоручник чеського розвідувального штабу для зв'язку з поляками майор Бартік, "напевно не попередивши своїх зверхників детально про свою пляновану акцію, перевів обшук у кількох українців у Празі, шукаючи доказів спів-

праці ОУН з німецькою "Абверою". В мешканні Сеника знайдено величезну кількість документів, писаних українською мовою. Майор Бартік забрав їх з метою перевірки. Виявилось однак, що відчитання і проаналізування цього архіву переходить його спроможності тим більше, що його співробітники не знали української мови. Тож майор Бартік, ще далі в ім'я співпраці, звернувся по допомогу до майора Кшимовського... Той не дав себе просити, забрав архів і повіз до Варшави... У половині грудня 1933 року, після побіжного перегляду документів, II-ий відділ ствердив, що, з уваги на службові компетенції, ці матеріали належать передусім до міністерства внутрішніх справ, в якому концентруються українські справи. Тож один комплет фотокопій передано відділові безпеки цього міністерства, зробивши лише застереження, що в жодному випадку не можна виявити джерела. Як стверджує полк. Маер, передача польській стороні "архіву Сеника" була вершковою точкою співпраці між обома розвідками. Дуже скоро, вже в 1934 році, ці відносини охололи" ("Zabójstwo ministra Pierackiego", Paryż, Instytut Literacki, 1973, str. 31-33).

Залишаючи збоку інші закиди проти Сеника, сам факт його легкодушного ставлення до організаційного архіву, який він не зберігав за всіма правилами конспірації, а навпаки, поступив з ним наскрізь безвідповідально, — заслуговував на якнайсуровіше осудження. Однак ПУН, як відомо, виправдав Сеника в цій та інших справах.

Не здійснив надій і А. Мельник, як провідник організації. Л. Ребет писав:

Тим часом справа лежала в руках полк. А. Мельника, авторитет якого, придбаний ще у визвольних змаганнях, ніхто спершу не важився порушувати. При певній зручності, сполученій з рішучістю, може, вдалося б йому не допустити до роз'єднання. Тільки треба було вийти з абсолютних фактів, насамперед з того, що при

такім ґрунтовнім браку довір'я до ПУН-у, яким він зарисувався, не можна втримати ПУН у дотеперішньому його складі. Треба було ПУН відмодифікувати, відкликати осіб, на яких ішла головна атака, незалежно від того, чи ця атака була обґрунтована, чи ні. Треба було частково заспокоїти амбіції молодих людей, а якби вони йшли в них задалеко, виявити це з аргументами в руці, перед загалом членства і довести йому, що вся гра ведеться з нездорових причин.

Тим часом полк. Мельник дозволив на те, що ініціатива випала з його рук. Він тримався занадто осторонь членства і, замість ініціювати різні зустрічі, наради, конференції, де були б обговорені всі наболілі питання, замість самому наблизитися до членської маси, він ізолював себе за посередництвом саме непопулярних в організації людей. А вина останніх у тому, що вони не виявили належного політичного глузду й не відійшли добровільно з керівних постів, чи навіть на якийсь час узагалі від політичного життя, що було б вийшло і ОУН, і їм особисто абсолютно на користь...

Тож і дійшло до того, до чого мало дійти: розкол, суперництво, взаємне знешкодження тільки різними методами. Згодом до персональних психологічних розходжень додалися ще й політично-тактичні. Група молодших утримувала зв'язки з певними німецькими військовими колами, які дали змогу — без повного відомо нацистського керівництва — розгорнути певну політично-військову діяльність. У свою чергу окремі люди з-під стягу ПУН-у... втримували контакти з всемогутніми в Німеччині поліційними колами, і це вже політично побільшувало розходження. Вони ще далі побільшилися, коли з браку достатньої сили і, може, через старі емігрантські навички ПУН не спромігся до кінця війни піти в цілості в підпілля, мимоволі пере-

бираючи на себе роль передвоєнних "тежнаціоналістів". При кінці війни, в 1944 р., були великі можливості дійти до поєднання при нагоді творення УГВР, до якої мала ввійти, як рівнорядний партнер, група ОУН полк. Мельника.⁴⁶

У такому розумінні конфлікт 1940-41 рр. був в основному браком комунікації в сенсі модерного "меклюганізму", який мав ментальні, фізичні і практичні елементи, але всі вони були другорядного, похідного, значення. Найважливішими серед них були ментальні фактори, які привели до витворення комплексів закордонної "каварняної" і красвої "ексівської" революцій, — комплексів, притаманних усім революційним рухам, включно з комуністичним. Пригадаймо, що якраз тільки кілька років тому Реже Дебрей, дефініюючи т. зв. "фокосну" позаміську партизанку, як основу революційної боротьби, протиставив її "містові", тобто естаблішментським апаратам компартії, які, мовляв, не мають відчуття справжньої революції і загнивають у міському опортунізмі.⁴⁷ По певній паралелі, подібні закиди йшли збоку красвиків супроти провідних людей за кордоном у ПУН-і. Красвики домагалися більш агресивної і безоглядної постановки революційної боротьби та відповідної до її потреб допомоги ззовні. Брак належної допомоги і деякі критичні оцінки поодиноких таких чи інших терористичних акцій, які не завжди відзначалися професійністю усе це теж лише скріплювало існуючі фізичні (кордонні) і ментальні (взаємонерозуміння) перешкоди в комунікації між обома частинами ОУН.

Був це передусім конфлікт, який наростав на базі двох різних ментальностей, а саме "еміграційно-каварняної", що

46. Там же, стор. 92-94.

47. Regis Debray, *Revolution in the Revolution* (New York: Grove Press, 1967), p. 51-58.

нею грішив ПУН і закордон взагалі, за винятком свіжо-прибулих "красвиків", і красвої ментальности, яка знаходила своє насичення і кристалізацію в щоденній активній і часто екстремній дії. Коли в першій переважав надмірно елемент калькуляції, враховування певних чужосторонніх застережень, вимушених нераз силою перебування на чужині, які не завжди покривалися з українськими інтересами, і певна "нехить" до "гострих емоцій" молодих людей в краю, то в другій ментальності було повне заперечення будь-яких обмежень революційної дії, відкинення всяких спекуляційних міркувань, вимога не лише програмового, але й чинного активного курсу, що, зрештою, і впливало не лише з міцних емоцій тодішнього покоління, горіючого бажанням дії проти окупантської дійсности, але й з оголошеного ледь не новою релігією волонтаризму. Звідси теж пішли були опісля закиди в опортунізмі еміграції, до того ж підсичені сумнівними і до сьогодні не виясненими подіями в ПУН і довкола нього, які привели пізніше до прямих обвинувачень навіть в агентурі. Край хотів активної, широкої і необмеженої революційної дії і в цьому не одержав ні належного зрозуміння, ні тим більше потрібної практичної допомоги з еміграції.

Щодо ролі А. Мельника в конфлікті, то треба погодитися з Л. Ребетом, що від нього залежало дуже багато і що він не здійснив сподівань. Інакше: на його місці Є. Коновалець був би поступив не так, тобто напевно допустив би до більшого голосу "красвиків" у ПУН-і й зупинив би розкол. На це вказувало б не лише його зручне керування справами і маневрування поміж різними націоналістичними групами при переорганізуванні їх в ОУН в 1928-29 рр., але і його генеральна настанова до краю й безпосереднє, чисто оперативне заангажування в красві справи. До речі, якраз це останнє і зумовило, великою мірою, його легковірність у випадку Валюха, який розірвав його бомбою.

Немає теж сумніву, що в конфлікті відіграв роль

звичайний елемент боротьби "за владу". До речі, на одній з комісій, які радили під час остаточного розриву, І. Мітринга мав висловитися, що, на його думку, в основному тут ідеться про владу в організації. Треба припускати, що в тодішніх обставинах, цей елемент ідентифікувався не лише з претенсіями бути "кращим проводом", але й підсилювався апологією влади per se, яка, зрештою, виходила з тодішніх ідеологічних настанов в ОУН. А при відсутності нормальних демократичних засобів, ця влада не лише осмислювалася, але й "здійснювалася" у скрайніх формулах.

Конфлікткові елементи зросли зокрема в рр. 1939-40, коли кола ПУН-у не усвідомлювали стану більшовицької окупації ЗУЗ і її імплікацій для ОУН та її цілого членства в краю, та не визначили актуальних завдань ОУН і тим самим не дали потрібної, розробленої концепції революційної боротьби.

Для красвиків, напр., були несприйнятливими пропозиції ПУН-у щодо постановки роботи в краю, які були в основному спрямовані по лінії стягування активнішого елемента з ЗУЗ за кордон, і які лише увиразнювали брак будь-якої належно розробленої стратегічної постановки на той час і на майбутнє в краю. Вражало красвиків теж майже повне незнання і брак осмислення складності становища в Україні, зокрема щодо Східних і Центральних земель України, та виключна ставка на скорий конфлікт між Берліном і Москвою, який мав автоматично розв'язати проблему визволення українського народу. Все це сприяло теж зростові недовір'я красвиків до ПУН-у і його прихильників, які щораз виразніше виявляли себе своєрідним еміграційним "естаблішментом", повільним, консервативним, інтервенційно зорієнтованим.

Зокрема важливою була якраз справа довір'я, чи пак недовір'я красвиків до ПУН-у. Афера "архіву" Сеника, невияснена роля Барановського в смерті Володимира

Гринева — Кременського і т. п. відігравали тут дуже серйозну, негативну роль.

Але шойно після того, як німці, окупувавши українську територію, зліквідували відновлену в червні 1941 р. українську державність на ЗУЗ і перейшли до одвертого переслідування ОУН під керівництвом С. Бандери, шойно тоді зарисувалися чітко стратегічно-концепційні різниці між ОУН (бандерівців) і ОУН (мельниківців).

У той час, коли після ув'язнення С. Бандери, Я. Стецька та більшості провідного активу ОУН(б) в 1941 р. перейшла під керівництвом М. Лебеда в підпілля і проголосила одверту революційну боротьбу німецькому окупантові, ОУН(м) залишалася довгий час ще в стані лише пасивної опозиції до німців, рахуючи на те, що в майбутньому німці не зможуть обійтися без українського партнера і цим партнером можуть стати мельниківці. Щодо цього, становище ОУН(м) нагадувало якоюсь мірою тодішню позицію Дражи Мігайловича супроти німців, який старався оминати відкритого зудару з німцями, хоч був проти них, з метою зберегти якнайбільше сил для остаточного вирішення визвольної боротьби після упадку, чи зміни політики німців. Очевидно, що Мігайлович орієнтувався передусім на західних альянтів і свої партизанські кадри готував передусім проти Тіта. У цьому він однак перерахувався, бо через свою пасивність супроти німців настроїв проти себе західних альянтів, які були заінтересовані в якнайбільшій інтенсифікації партизанської антинімецької боротьби, і через те вони поставили опісля на Тіта. Це поперше. А подруге: жорстока німецька окупаційна політика підсилювала дальшу радикалізацію всенароднього опору й зовсім не сприяла пасивній, спекулятивно-вичікувальній поставі Мігайловича. Зреволюціонізовані народні маси не мали що шукати в Мігайловича. Німецький терор дослівно заганяв їх у ряди тітовських партизан, які вели безоглядну й необмежену партизанську війну.

Подібні явища заіснували були в нас, між обома ОУН. Політика ОУН(м) "не провокувати німців" не оберегла їх ані на початку окупації на Східних і Центральних Землях, ані при її кінці на ЗУЗ і за кордоном від репресій, а одночасно поставила їх у позицію більш "угодової" партії і відкрила перед ОУН(б) майже безконкурентні можливості широкої всенародньої революційної боротьби, яка прийшла внаслідок зросту антинімецьких настроїв і дальшого зрадикалізування і революціонізування народніх мас.

Невдовзі після виникнення цих стратегічно-тактичних розбіжностей і перестанов у зовнішньополітичних орієнтаціях прийшло теж до чіткого розподілу в ідеологічно-програмній площині. ОУН(м) залишалася ще надалі на своїх давніх програмових позиціях, в той час, коли друга ОУН пішла в напрямі виразного демократизму, повного заперечення тоталітаризму, засудження монархізму й фюрерського принципу. Переломовими в цьому були: конференція ОУН в лютому 1943 р. і НВЗ ОУН у серпні 1943 р. в Україні на якому прийнято нові програмові постанови та створено колективне керівництво ОУН у формі Бюро Проводу в складі: Р. Шухевич, як голова проводу, і Р. Волошин та Д. Маївський, члени. (До речі, спочатку Бюро Проводу було проєктоване в складі Р. Шухевич, Р. Волошин і З. Матла. Щойно коли Матлу заарештувало гестапо, на його місце прийшов Маївський).

Логічним наслідком тодішнього процесу демократизації було теж зорганізування УПА, як усенародньої, а не партійної партизанської армії, і створення в липні 1944 р. українського підпільного уряду під назвою Української Головної Визвольної Ради (УГВР).

Вирішальними факторами у процесі демократизації була одначе не лише сама боротьба ОУН(б) проти обох тоталітаризмів — німецького і російського, але передусім зустріч

кадрів ОУН з населенням Східних і Центральних українських земель і політичний ріст її провідних, середніх та низових кадрів у процесі боротьби. При зустрічі з народніми масами членство ОУН переконалося, що жодний тоталітаризм не є сприйнятливий для них, зокрема після досвіду з двома дотеперішніми, і що на потребу є не загальникова, суперпатріотична фразеологія з шумним повторюванням слова "нація" і "націоналізм" у всіх відмінках, але практичне виконання програми конкретним політичним і соціально-економічним змістом. Отже, не ідеологічна декляматорська "магія", але життєва соціально-політична програма, з відповіддю на щоденні питання народнього життя.

Це привело до переоцінки певних дотеперішніх програмових основ, до передумання багатьох чого з минулого і до законцептування нового, що його вимагало життя. В тому розвитку гострився і напружувався політичний мозок кадрів, який сприяв дальшому їхньому ростові і дальшому прогресові української революційної думки.

У висліді цілий визвольний рух перейшов позитивну еволюцію, позбувся намулу чужосторонніх шкідливих впливів і створив тривкі основи політично-устроевого порядку, які двигнули вперед не лише саму визвольну політику, але й ціле українське державницьке думання. Воно у змістовлювалося передусім у визначенні справжнього, народнього демократизму, як угольного каменя в програмі української визвольної революції. У специфікованій формі воно зафіксоване в програмі УГВР, як "народньо-демократичний устрій, не на словах, а на ділі, що його визначають Установчі Збори вільним голосуванням усіх громадян України" та в стосовних постановках НВЗ ОУН з 1943 р., з уточненнями й доповненнями Проводу ОУН в Україні з 1950 і 1952 рр. Сумарично їх можна схопити, як певне синтетичне

пов'язання основних елементів політичної і соціальної демократії.⁴⁸

Але, коли базою конфлікту 1940-41 рр. були радше стратегічні, технічні й персональні причини, то в основу наступних конфліктів і розколів в ОУН(б) в рр. 1948 і 1953-54 лягли передусім розбіжності й непорозуміння та суперечності чисто ідейно-програмового, політичного порядку. Хоч і тут не бракувало деяких технічних і персональних елементів, головними причинами розколів були однак питання засадничої програмової і практично-політичної природи, базовані на ширшій ідеологічній канві. Основним у цьому був факт демократизації ОУН і цілого руху в Україні, співучасниками і репрезентантами якого були люди, які опинилися після 1945 р. на еміграції і тут стрінулися з своїми колегами з-перед 1942 р., які шойно вийшли були з німецьких концтаборів. Ці останні були ще надалі репрезентантами політичного думання 30 рр. і дуже часто багато з них не мали найменшого розуміння ні до процесів, які пройшов визвольний рух в Україні під час їхньої неприсутності на землях, ні до самого змісту демократизації, як такої. Передусім їм були незрозумілі, а то й на їхню думку шкідливі постанови III НВЗбору ОУН, які були відображенням тієї глибокої і широкої еволюції, що її пройшла від 1941-1945 рр. українська політична думка й революційна практика в Україні. Залишаючись надалі в полоні тоталітарного монархізму 30 рр., вони не погоджувалися ані з програмовою еволюцією руху в Україні, ані теж з його зовнішніми виявами структурального порядку, такими як, напр., УГВР. Про це одверто не говорили, бо авторитет і вага революційної боротьби в Україні були такі великі, що навіть її інші еміграційні противники з інших середовищ по якомусь часі

48. Ширше з'ясовано ці питання у книжці цього ж автора "На новому етапі", Мюнхен, в-во "Пролог", 1965.

мусіли визнати її безапеляційну історичну вартість. Були теж надії на можливості "коректур", нових "унапрямлювань" і т. п.

"Камнем преткновения", як уже згадано, були якраз постанови III Збору й міжінституційні відносини між ОУН і УГВР за кордоном, точніше між ЗЧ ОУН і ЗП УГВР. Ці останні однак органічно виходили з ідеологічного змісту стосовних програмових постанов з серпня 1943 р.

Постанови III НВЗ ОУН в Україні середовище С. Бандери і Я. Стецька визнавало лиш формально. Про це свідчать не лише пізніші постанови їхніх конференцій і конгресів за кордоном, але й ціла кореспонденція в цій справі з Проводом ОУН в Україні. Так, напр., в окремих "Заввагах до постанов III НВЗ" стверджувалося, що "не можна програмових постанов будувати на взір інтернаціональних рухів, тому що така побудова є нереальна в засаді." Далі, що ОУН "не повинна заявлятися проти всякого імперіялізму, який під сучасну пору загрожує, чи поневолює народи", бо така "формуловка неправильна й фальшива". Вкінці, що ці постанови "не є повні тому, що не охоплюють всіх питань визвольно-революційної боротьби; це ясно показується, коли зробити хоч би побіжне зіставлення з постановами II ВЗ, чи хоч би з постановами конференцій".

Знову ж у розділі "До оцінки програмових питань" говорилося одверто, що "нині обов'язуючі постанови, прийняті тому сім літ, мусять бути зрев'язані. Це мусить статися ще з цієї причини, що вони, між іншими, стали аргументами у певній кількості людей з рядів організації при намаганнях впровадити певні устроєві і програмові зміни...". Якщо ж ідеться про сам політичний зміст стосовних зауважень і непогоджень, то вони зводилися в основному до закидів у соціалізмі, відході від "націоналізму", а навіть у неоконунізмі і тітоїзмі. Так, напр., С. Залужний, головний ідеологічний речник середовища ЗЧ ОУН в 1951 р. на III

Конференції ЗЧ ОУН у своїй програмовій доповіді п. н. "Перед початком третього етапу", говорив:

Дискусія на програмові теми точилася у зв'язку з труднощами достосувати формуловки деяких тез III НВЗбору до потреб ідейно світоглядкової боротьби проти націоналізму на чужині і в зв'язку з ворожими намаганнями нав'язувати тим нашим тезам інтерпретацію в напрямі неокомунізму чи тітоїзму. Негуючи промарксистські інтерпретації нашої програми, видання ЗЧ ОУН дуже гостро підкреслювали націоналістичність і антикомуністичність наших позицій і шукали таких окреслень, які безсумнівно унеможлилювали б нагинання їх до ворожої нам ідеології большевизму. Деякі переяскравлення в тому напрямі були на відтинку ідеологічної боротьби за кордоном куди менш небезпечні від пасивного промовчування і nereагування на різномодні способи ідеологічних диверсій. Але в красвих умовах, де з українського боку не було того типу ідеологічних диверсій, статті такого змісту викликали занепокоєння, що за кордоном відбувається в деяких питаннях надмірний зворот направо.

Треба сказати ясно і відкрито, що формуловки постанов III НВЗбору з 1943 р. з бігом років вимагали більшої конкретизації і ближчих уточнень...

Але після введення уточнень і доповнень програми (з 1950 р.). Провід ОУН на українських землях усе ж таки був далі затурбований тим, що через брак чистої і повної обміни думок між обома частинами організації можуть поставати розбіжності в ідейно-програмових питаннях, і настоював, щоб збільшити чуйність над тим, щоб ті частинні розбіжності далі не збільшувалися, але постіно зменшувалися.

В чому саме небезпека розходжень?

Провід ОУН на українських землях в своєму "Становищі" і в листах уважає, що на еміграції непотрібно "відійшли від духу і букви програмових постанов III НВЗ в таких окремих питаннях:

1. Зв'язування організації з будь-яким філософським напрямком, зокрема з філософською релігійною системою християнського ідеалізму.

2. Надавання приватній власності першорядного значення в соціально-економічних відносинах в українській державі.

Крім цих двох справ, Конференція ОУН з червня 1950 р. уточнила конкретніше, що державний устрій України буде демократичний, але з таким виразним застереженням, що конкретне визначення форми державного ладу не значить, що організація ставить цю норму вище від самої державної суверенності.

Також "неправильним і дивним" вважається, що ЗЧ ОУН "офіційно бере Донцова під свій захист".

Це є всі ті ідейно-програмові моменти, які створювали, або можуть створити розбіжності між обома частинами організації. Можливо, що черговий В. Збір перегляне основніше ці проблеми і винесе іншого змісту постанови. Але заки це станеться, для теперішнього етапу сам перелік тих проблем, що могли б створювати розходження між нами і краєм, цілком вистачальна пересторога для нас, яким саме існуючим тенденціям серед наших кадрів на чужині ми не можемо надавати значення обов'язковості, коли хочемо дійсно запобігти творенню будь-яких розбіжностей між нами і краєм на теперішньому етапі наших обоїльних розвиткових процесів.

Це не значить одначе, що, приймаючи до відома і до виконання всі постанови красвої конференції з 1950 р., ми по-буквоїдськи не допускаємо ніякого свобідного

дискусійного обговорювання та зглиблювання суті тих проблем з різних становищ (за виключенням хіба одного, ворожого нам більшовицько-марксистського становища). Обмежування думки і шукань було б незгідне з духом і з традиціями ОУН.

Але, допильнуюючи в нашій пропагандивній і вишкільній роботі цих усіх вказівок красвої конференції, ми усунемо причину для створювання будь-яких розбіжностей думок у політично-програмових питаннях з красвою ОУН, що має особливо важливе значення в передвоєнний час. Усі вирішення в цих справах залежать виключно від самої організації за кордоном і від апробати нинішньої конференції і не мають ніякого відношення до такого чи іншого вислдіду переговорів з опозицією.

Та сама конференція, на якій була виголошена доповідь С. Залужного, ухвалила теж постанову про передання справи конфлікту до остаточного вирішення Проводу ОУН в Україні. В 1953 р. прийшла відповідь, в якій було ще раз стверджено, що "ЗЧ ОУН і С. Бандера відійшли від постанов III НВЗ ОУН та що ані формально, ні фактично С. Бандера не є провідником ОУН". Одночасно прийшло уповноваження для С. Бандери, Л. Ребета і З. Матли "перебрати тимчасово керівництво ЗЧ ОУН та реорганізувати їх згідно з позиціями ОУН на українських землях".

Це потривало якийсь час, поки внаслідок пертракцій, які відбулися після визнання цього документу між усіма заінтересованими партнерами, оформлено т. зв. Колегію Уповноважених у складі, визначеному Проводом в Україні, і 28 грудня 1953 р. цей новий тимчасовий провід ЗЧ ОУН підписав т. зв. "Плян і деякі уточнення до діяльності тимчасового керівництва ЗЧ ОУН — Базу дії", збірку узгіднених принципів, на яких мала відбуватися дальша

діяльність по лінії перестанови ЗЧ ОУН на позиції ОУН в Україні.

Коротко однак після того С. Бандера відмовився від участі в новому проводі і ця спроба поєднання та консолідації двох, без сумніву, політично найсильніших груп закінчилася новим розколом у ЗЧ ОУН. Частина членства ЗЧ ОУН в тому цілий штаб КЗ (Красвого Зв'язку) ЗЧ ОУН, підпорядкувалася однак рішенню Проводу ОУН в Україні і визнала новий провід ЗЧ ОУН в складі "двійки" — Л. Ребета і З. Матли. За їх ініціативою було створено в 1954 р. Політичну Раду і Екзекутиву ЗЧ ОУН, які почали діяти згідно з рішенням з України і довели насамперед до унормування відносин з ЗП УГВР і тією частиною ОУН, яка залишалася весь час при ЗП УГВР.

По якомусь часі З. Матла "дезактивізувався", а ЗЧ ОУН уконституювалася на своїй делегатській конференції цього ж 1954 року, як відповідник красвої ОУН. Згодом, для відрізнення від ЗЧ ОУН під керівництвом С. Бандери, вони назвали себе ОУН за кордоном (ОУНз).

Варто згадати, що одним із аргументів, яким середовище С. Бандери виправдувало його відхід з "трійки" і непідпорядкування рішенню Проводу ОУН в Україні, було, мовляв, те, що це рішення було вислідом перебування в Україні в той час сл. п. С. Охримовича, який у 1950 р. був делегований від ЗП УГВР до Проводу ОУН на землях, тобто що воно було зроблене в некористь С. Бандери під його впливом. В суті речі, ледве, чи тут можна було говорити про якусь "некористь" для С. Бандери", бо згідно з рішенням Проводу в Україні й з вищезгаданими "Уточненнями і доповненнями", С. Бандера з З. Матлою радше мали "корисну перевагу" у своїй вихідній позиції в самій організації, тобто в ЗЧ ОУН. Ще пізніше, в "ескаляції" своєї аргументації ЗЧ ОУН С. Бандери висували закид, що рішення Проводу ОУН в Україні було "сфабриковане" на еміграції,

передане в Україну через С. Охримовича і ним самим переслане назад, уже як рішення Проводу. Цікаво, що того роду "аргументацію" підтримали теж кагебівські органи в Україні, і в 1972 р. видали навіть окрему брошуру про цю справу п. н. "За фальшивим мандатом", автором якої був Лесь Топольчук. У цій брошурі сказано, між іншим:

Від свого шефа по ЗП УГВР Івана Гриньоха Охримович одержав погоджене з М. Лебедем і Ребетом суто угеверівське доручення. Йшлося про передачу тексту сфабрикованого ними "мандата" безпосередньо з України на адресу ЗП УГВР у Мюнхен від імені проводу ОУН за підписом провідника в "краю" Василя Кука. Текст "мандата" Охримович забрав з собою...⁴⁹

Для органів державної безпеки СРСР візит Охримовича не був несподіванкою. Вирішено було шпигунів затримати згодом, щоб з'ясувати докладніше, які завдання вони виконуватимуть, з ким підтримуватимуть зв'язок.

Охримович і справді не гаяв часу, почав шукати "підпілля" і одразу ж, трохи оговтавшись, передав по радіо сфабриковане угеверівцями рішення.⁵⁰

Ще пізніше в колах організації С. Бандери появилися навіть твердження про те, що, мовляв, КГБ було автором стосовних рішень... Не треба б дивуватися якщо в майбутньому "Політичне видавництво" в Києві в якійсь наступній брошурі "підтвердить" і такий "аргумент"... Бо ясно, що рішення Проводу ОУН в Україні було найкращою нагодою для того, щоб нарешті закінчити закордонний конфлікт і, об'єднавши ці дві сили, скріпити націо-

49. Лесь Топольчук, "За фальшивим мандатом (Як М. Лебедь пошив у дурні С. Бандеру)", Київ, вид-во політичної літератури України, 1972, стор. 23.

50 Там же, стор. 27-28.

налістичний політикум в еміграції, поставивши його виразно на позиції краєвої ОУН. І ясно, що таке сконсолідування цих сил на краєвих позиціях демократизму — не було в інтересі режиму в Києві.

Залишаючи на боці всі технічно-персональні пересправи, слід підкреслити однак, що навіть у тих умовах, коли за С. Бандерою й пішла більшість членства ЗЧ ОУН (головно рядового), то факт визнання рішення краєвої ОУН іншою частиною ЗЧ ОУН, яка виразно поставила себе на позиції ОУН в Україні, скріпило було демократичне крило націоналістичного руху і було дальшим поважним кроком у закріпленні й поширенні української демократичної революційної думки. Це зафіксовано теж у програмових постановках усіх наступних конференцій ОУНз, в яких виразно говориться про демократію — політичну і соціальну — як основу державно-устроєвої і організаційно-партійної платформи цього середовища. Зокрема яскраво це поставлено в стосовних програмових настановах Конференції ОУНз з листопада 1972 р. В них говориться про такі основні засади і принципи, як: гуманізм, націоналізм, демократія, соціальна справедливість, сприяння культурному розвитку і справедливий міжнародний лад. В розділі "Гуманізм" сказано:

1. Під гуманізмом розуміємо ствердження вартості людини і її невід'ємних прав на життя, свободу й розвивання творчих сил.

2. Людина, як вартість сама в собі, не може ні за яких умов стати безправним інструментом держави, класи, партії чи інших політичних або суспільних формацій, навпаки, вони повинні дбати про збереження життя, свободи і гідності людини.

3. Приймаємо "Загальну декларацію прав людини" Організації Об'єднаних Націй за інтегральну частину

нашої програми, наголошуючи особливо право на свободу слова, преси, зборів, переконань і совісти.

4. Боротьба української людини за право на свободне життя і вільний розвиток у рамках своєї державної організації — це вихідна підстава нашого руху.

У розділі "Націоналізм" визначається передусім саме розуміння націоналізму. Тут стверджено ось що:

5. Під націоналізмом розуміємо усвідомлене почуття приналежності до нації, як найвищої культурно-політичної спільноти.

6. Нація, як підмет історичного розвитку має бути основою політично-територіальної організації — держави.

7. Ідентифікуючи український націоналізм з національною ідеєю і державним самостійництвом, протиставимося всім намаганням поставити його на службу якоїнебудь однієї політичної формації, бо за монопольними ексклюзивно-партійними претензіями криється бажання накинати національній спільноті спосіб думання, стандарти, ідеологію і волю однієї політичної групи.

Тут же маємо дуже виразне визначення демократії, а саме:

8. Під демократією розуміємо таку державну форму, в якій джерелом влади є загал громадян при забезпеченні свободного волевиявлення шляхом періодичних виборів і розподілом законодавчої, виконавчої і судової влади.

9. Змагаючись за демократичний стиль українського політичного і громадського життя, протиставимося всім псевдодемократичним формам, які є фасадом для диктатури й тоталітаризму.

10. Демократичний лад може бути забезпечений тільки при умові свободи політичних і громадських організацій. Тому ми будемо протидіяти всім спробам уведення в українській державі монопартійної системи або корпоративного устрою.

11. Усі громадяни української держави мають бути зрівняні в своїх правах і обов'язках супроти держави, при чому національні меншини мають одержати культурну, а де це можливо і територіальну автономію.

Розділ "Соціальна справедливість" є змістовенням соціальної демократії і є властиво лише поширенням, дальшим уточненням та за Aktualізуванням стосовних постанов III НВЗ ОУН з 1943 р.:

12. Соціальна справедливість може бути здійснена тільки при існуванні соціально-економічної демократії, тобто в такій системі, де виключено визиск людини і знесено всі класові, національні й політичні привілеї.

13. Основою такого ладу є мішана економіка, що включає державну, муніципальну, кооперативну і приватну власність на землю й засоби виробництва. Величина і взаємний стосунок тих секторів будуть визначені на базі досвіду і потреб українського державного суспільства з урахуванням принципу рентабельності і вільного ринку.

14. Такому ладові суперечить система капіталізму ліберального типу, як також комуністична система державного капіталізму, і тому ми їх відкидаємо.

15. Реалізації ідеї соціальної справедливості і введенню здорового соціально-економічного ладу сприятимуть такі заходи:

а) Державна власність повинна обіймати галузі великої промисловості, торгівлі, транспорту і банківості.

б) Середня і мала промисловість, торгівля і шадничі банки можуть бути власністю громадською, кооперативною або приватною.

в) Усі підземні багатства, ліси і води повинні бути державною або громадською власністю.

г) Окремі державні органи виконуватимуть загальний нагляд і контролю над розвитком і умовами господарського життя. Вони виконуватимуть роль арбітра у справах цін, платень і т. п.

г) Засаднича форма власності на землю — це приватна власність тих, що на ній працюють при збереженні права на добровільне спілкування у формах сільсько-господарських артілей. Для забезпечення від повороту поміщицької власності і спекуляції землею окремий закон визначить горішню границю приватної земельної власності.

д) Свобідне творення і функціонування робітничих профсоюзів запевнить працівникам заводів, підприємств і установ належну винагороду за працю на основі збірних договорів і впливу на керівництво.

е) В міру підвищення продуктивності промислу шляхом застосування нових технологічних засобів і методів праці довжина праці повинна поступово скорочуватися.

е) Знесення всякого примусу в соціально-економічній ділянці, зокрема відміна примусової колгоспної системи, вільний вибір місця праці, замешкання, виконання ремесла і творення ремісничих об'єднань і артілей.

ж) Повне зрівняння жінок у доступі до урядів, професій і шкіл. Першочергове право

жінок на легшу працю. Охорона материнства і родини.

з) Обов'язком держави є дбати про збереження народного здоров'я і консервацію тих природних ресурсів, які йому сприяють (повітря, води, ліси).

и) Право на еміграцію і відвідування чужих держав.

і) Повне забезпечення усіх громадян на випадок хвороби, непрацездатности і на старість.

Варто теж згадати міжнародний аспект програми, який виразно визначається, як антиімперіалістичний і безкомпромісово стверджуючий право самовизначення народів, згідно з засадою "Свобода народам, свобода людині". Тут сказано:

21. Справедливий міжнародний лад і мирна міжнародня співпраця можливі тільки при елімінації всіх імперіалізмів і уможливлення всім народам здійснення права на самовизначення.

22. Під правом на самовизначення розуміємо право всіх народів на самостійне державне життя.

23. Тільки найвищий законодавчий орган кожної нації-держави може рішати про форми співпраці і пов'язання з іншими державами та їхніми організаціями.

24. При збереженні тих передумов сприятимемо членству України в міжнародних об'єднаннях на регіональному і світовому рівні на основі рівності.

25. Прагнучи до виключення війни й насильних методів політичної дії в міждержавних і внутрішніх відносинах, ми рівночасно стверджуємо право поневолених народів до боротьби за волю включно з революційними методами.

IV. ВІД СЕЛЯНСЬКОЇ ДО РОБІТНИЧОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Революції нашого століття (як і деякі минулих) відзначаються трьома засадничими особливостями, що про них загально була мова вже попередньо, а саме: а) керівну, організуючу ролю відігравали в них інтелігентські кола, б) вирішальним чинником і інструментом у їх переведенні були селянські збройні маси і в) навіть у випадку марксистських пролетарських революцій роля робітничої кляси була на другому плані, дарма що ці революції проходили під знаком визволення робітництва і здобуття влади для пролетаріату. Як писав Мілован Джілас, "робітнича кляса в цих країнах була заслаба, революція була головно ділом професійних революціонерів і зубожілого та національно поневоленого селянства (солдатів). Такі революції були 'пролетарськими' ідеологічно, але не суспільно..."⁵¹ Інакше, їхня пролетарськість була фіктивною, штучною, накинutoю, без опертя в суспільно-економічній базі. Але якраз цей факт і доказує величезну сугестивність самої марксистської ідеології, яка дала не лише назву, але й визначила формальний інструменталізм соціалістичної революції, всупереч об'єктивним обставинам і фактам. У тому саме і виявляється величезна роля і значення

51. Milovan Djilas, "Realizing Marx's Vision," *The New York Times*, August 2, 1972.

атрактивної та зручно розробленої, заокругленої універсалістичної ідеології, навіть якщо вона утопійна й у багатьох відношеннях фалшива. Очевидно, немаловажним чинником був тут також факт кризи попередніх ідеологій, яким вона прийшла на зміну і це стосується зокрема російської, царської дійсності, де вона стала новою релігією всупереч і на зміну скомпромітованому і віджилому духово й інтелектуально режимовому православ'ю та консерватизмові.

Так чи інакше, в суспільствах, де відбулася марксистська пролетарська революція, не було ані вершкового розвитку капіталізму, ані доволі численного робітництва (що більше, наприклад, у Китаї його майже взагалі не було). І цікаво, що коли ці революції відбувалися в недорозвинених економічно, щонайменше напівфєвдалних суспільствах, то дотепер ми не мали ще ні одного прикладу марксистської пролетарської революції, яка виросла б в умовах розвинутого капіталізму. У свій час Маркс покладав усі свої надії передусім на Англію, як першу індустріялізовану країну, в якій здійсниться його "соціяльна революція", а потім на індустріялізовані континентальні європейські держави й США. Дотепер ні в Західній Європі, ні в США, ні в інших розвинутих індустріально й економічно країнах не лише не відбулася пролетарська марксистська революція в його розумінні, але й не заіснували будь-які передумови для неї.

Соціально-економічний розвиток капіталістичних країн пішов якраз у напрямі протилежному до того, який йому визначив був Маркс, а саме, не по лінії дальшої пролетаризації робітничої кляси й цілого суспільства та його внутрішньої поляризації, але навпаки — він пішов у напрямі загального "обуржуазнення" робітничого елемента, загального збагачення цілого капіталістичного суспільства і його дальшого внутрішнього соціального вирівнювання.

Вирішальним у цьому було декілька засадничих моментів, а саме:

зріст середньої класи, яка стала головною базою неокapіталістичного суспільства:

не пролетаризація, але депролетаризація робітничої класи, яка здобула собі сильну суспільно-економічну позицію внаслідок соціальних реформ:

обмеження, а то й виключення подекуди експлуатації робітництва через втручання держави:

обмеження доходів великого капіталу через анти-трестові й інші антикартельні протизаходи легіслативного й адміністративного порядку та зріст державного плянування й керування в умовах модерного капіталізму:

перехід від індустріальної революції до технічно-наукової, яка на перше місце висунула не питання збільшення величини інвестованого капіталу та робітничих заводських і фабричних кадрів, але наукову організацію праці й обслуговування консумпційного суспільства та компютеризацію господарської діяльності — служб у масовому масштабі.

Якщо ж ідеться про саму робітничу класу, то вона, як писав Айон Крізан, "з моментом, коли пролетаріат досягне певний економічний рівень, стає заінтересованою принципово в збереженні статус-кво. Вона стає в суті дрібно-буржуазною".⁵² Що більше, в певних умовах, як, наприклад, у США, вона стає якраз головною опорою неокapіталістичного порядку й найрадикальнішим противником соціалістичної революції та всякого соціалізму взагалі.

Одним словом, відбулися певні далекоїдучі суспільні, економічні й політичні процеси, які довели до того, що в

52. Ion Crisan, "The Proletariat — A Progressive Class?," *The New York Times*, August 8, 1972.

багатьох капіталістичних країнах робітничу класу починає вже брати участь у співволодінні засобами продукції через т. зв. народній капіталізм, а в інших, прийшовши до влади через свої соціалістичні партії, перевела частинну націоналізацію основних засобів продукції, здійснила перерозподіл національного доходу й виросла на першу силу не лише в соціально-економічному, але й політичному значенні. В цьому відношенні вона перебрала на себе подекуди ролі провідної верстви сучасного суспільства, а саме буржуазії. А де так не сталося, як ось у Швеції, Голляндії, чи в інших країнах, де при владі є, чи були соціалісти, там тим не менше робітничу класу займає такі сильні позиції, які практично дають їй змогу кожночасно диктувати хід господарського життя цілому народові. Робітничі профспілки США, Англії, Західної Німеччини, Франції, чи Італії на ділі держать у своїх руках ключовий інструмент контролю й диктату над цілим економічним життям цих країн, в силу своєї численности, величезної зорганізованости, політичних впливів і постійної загрози страйками та їх частим ужиттям.

Це не значить, очевидно, що робітничу класу вже досягнула свою мету і їй немає чого більше боротися за покращання свого становища в капіталістичному суспільстві. Таке розуміння справи було б не лише спрощене, але й не згідне з самою динамікою суспільного життя, в якому постійно існує змаг за кращі вихідні соціальні, економічні й політичні позиції з боку всіх суспільних клас і верств, що і є передумовою дальшого росту всякого суспільства. Але справа в тому, що ця боротьба робітничої та інших клас за нові досяги й покращання свого статусу не відбувається і не може відбуватися шляхом "пролетарських" революцій, а лише порядком реформ. Іншими словами, в неокapіталістичному суспільстві є передумови для реформ, але немає передумов

для пролетарської марксистської революції. І тому нічого дивного, що, наприклад, Герберт Маркюзе, відомий ідеолог ревізійністичного комунізму, підкреслює, що базою соціалістичної, чи пак комуністичної революції в т. зв. вільному світі в жодному випадку не є робітнича кляса, але студенти (це він писав, очевидно, передусім під враженням студентських заворушень 1960 рр., які між тим великою мірою "виферментувалися", принаймні в США і в Західній Європі), та "антисупільні елементи", відчужені від панівного супільства, тобто такі етнічні групи, як, наприклад, негри чи порторіканці в США, і зреволюціонізовані, зубожілі народні маси третього світу, передусім Південної Америки, а також Африки й Азії.

Цілий супільний уклад сучасного капіталізму є такий, що він якраз дедалі більше усуває всякий ґрунт з-під марксистської революції і навіть якщо б, наприклад, комуністичні партії прийшли до участі у владі в Італії чи Франції, то це сталося б парламентарним, а не насильницьким шляхом. Але й тоді вони не були б в стані здійснити навіть і клясичної концепції "соціальної революції" Маркса, тому що в їхніх супільствах немає передумов ані для "диктатури пролетаріату", ні для "безклясового супільства". А встановлення їх в марксо-ленінському сенсі знову ж було б можливе лише через громадянську війну, терор і монопартійну диктатуру. На перешкоді цьому стоїть однак сила інших супільних верств і політичних партій поза комуністами, а передусім сама система політичної демократії, яка і є не лише гнучким інструментом нормування взаємин між різними супільними силами, але й гарантом внутрішньо-державного балансу й дієздатности. В цьому саме і лежить величезна вага політичної демократії, як неутралізатора монопартійних тенденцій всякого роду — зліва і справа — та регулятора нормального функціонування різних

супільно-економічних сил у державі. Вона є теж, як відомо, вихідною і гарантом соціальної демократії. Іншими словами, передумов для пролетарської революції в умовах сучасного капіталізму немає. Вона могла б здійснюватися лише шляхом "танкового комунізму", як це мало місце в Східній Європі після другої світової війни, або подібної збройної, чи диверсійної авантюри. Жодні дотеперішні супільно-економічні кризи, навіть найбільш гострі й масові, не привели до марксистських пролетарських революцій, включно навіть з такою "клясичною" кризовою ситуацією, якою була американська депресія 1929 р. І хоч Рой Медведєв "закидав" Сталінові, що він не допильнував шансів соціалістичної революції в США в тому часі, то як писав однак зовсім правильно Арон Раймонд, "навіть якщо б ця криза (1929 р.) ще більше погіршилася, то прийшла б щонайбільше державна контроля економічного життя, але не більшовицька версія соціалізму. І взагалі, яка б не була гостра економічна криза, вона ніколи не привела б до захоплення влади пролетарською партією в будь-якій країні з високорозвиненим капіталізмом".⁵³

Крім політичної демократії і нового супільного вирівнювання та балансу, в капіталістичному супільстві існує теж модерна політична економія і соціологія, які теж стали в допомогу модерному капіталізмові й західньому соціалізмові. Якраз на їхній базі виросла модерна сучасна бюджетова, монетарна й соціальна політика, яка повністю заперечила теорію і практику марксизму. Арон Раймонд писав:

Історичний процес, сугерований марксистською доктриною, визначає знищення капіталізму внаслідок його внутрішніх суперечностей; вони поступово

53. Raymond Aron, *The Century of Total War* (Boston: Beacon Press, 1966), p. 342.

вторують дорогу для соціалістичного режиму, який відкидає капіталізм і слідує після нього. Цю теорію заперечили факти, і в своїй "душі" її закинули теж самі сталіністи, принаймні в своїх справжніх внутрішніх концепціях. Насамперед уже лєніністи кинули були сумнів на класичну теорію революції... Зубожіння робітничої класи, ця конечна посередня стадія між протиріччями капіталізму і фінальною апокаліпсою, не здійснювалося... (хоч) лєніністи і сталіністи все одно вдержували теорію про капіталістичні суперечності і кризи.. Марксисты твердили, що кризи будуть ставати раз-у-раз гіршими, але цього не доказали...⁵⁴

Натомість вони доказали на практиці щось інше, а саме, що, як сказано в "Програмі демократичного руху Радянського Союзу", "Капіталізм — не вмираюче і загниваюче, але молоде і життєздатне суспільство" і що, "як показала історія, соціальні болячки й вади капіталізму не мають органічного характеру, не є ознаками дряхлості й агонії, але представляють собою болі росту, 'дитячі хвороби' отієї лише 170-200-річної суспільної формації", а "в міру її розвитку, ці болячки й вади щораз успішніше виликовуються і викорінюються, що й доказує велику життєву силу капіталізму".⁵⁵ Далі сказано в тій же "Програмі", що "капіталізм містить у собі позитивні соціальні цінності й постійно їх нарощує; на сьогоднішній день він забезпечує в світі а) найвищий добробут (СРСР є на 17-ому місці) б) найбільші людські свободи (СРСР у цьому відношенні є на одному з останніх місць); і боротьба проти капіталізму, в будь-яких її формах, є злочинною і недоцільною".⁵⁶

54. Там же, стор. 341.

55. "Программа демократического движения Советского Союза", Амстердам, Фонд им. Герцена, 1970, стр. 9.

56. Там же, стор. 12.

Та що важливіше, самі марксисты доказали повну неспроможність радянського соціалізму для здорового і раціонального зорганізування не лише політичного, але й економічного життя, створивши незбалансовану, однобічну, перманентно кризову економіку, яка на 50-му році свого існування не може перейти у стадію науково-технічної революції без технології і мільярдів капіталів того ж західнього капіталізму, який, нібито, вже давно мав упасти жертвою власних суспільно-економічних протиріч. Про суспільно-політичні наслідки марксизму не доводиться й говорити: на місце "безкласового суспільства", російський марксизм створив нове суперстратифіковане суспільство, на подобу старого фєвдального ладу, поставивши з одного боку партійний апарат з його владною політичною монополією на всі економічні й матеріальні добра та служби, а з другого боку нелюдсько експлуатовані народні маси трудящих. У тій же "Програмі" сказано:

"Східній соціалізм лише уявно змінив форми суспільних недоліків капіталізму і збільшив їхній зміст, трансформуючи суспільне зло з капіталізму в соціалізм (а саме):

1. Безробіття перетворив у примусовий труд...
2. Виносну нужду перевів у невиносну...
3. Скріпив розміри злочинності...
4. Расову дискримінацію перетворив у політичну... і національну...
5. Кризи надпродукції перетворив у кризи недостатньої, бракової продукції..
6. Капіталістичні монополії перетворив у єдину монополію державного капіталізму... і доповнив її політичною монополією держави, яка витворила політичну сваволю.
7. Економічну експанзію перемінив у воєнно-

політичну (великодержавні тенденції, загарбання сусідніх націй — України, Білоруси, Прибалтики, Середньої Азії, східньо-європейських країн і т. д.). Доповняє його спробами економічної експанзії (Гана, Єгипет, Альжир, Куба та ін.).

8. Капіталістичну експлуатацію перетворив у державну, (при чому) утиск останньої багаторазово зростає, бо проти трудящих звернена не тільки економічна, але й політична машина примусу.⁵⁷

У висліді, як твердять автори "Програми":

Східній капіталізм зруйнував багато позитивних суспільних цінностей та покликав до життя ряд нових зловіщих суспільних недоліків; після понад піввікового соціалістичного розвитку ми, як суспільство, відстаємо від капіталістичних країн: а) в народньому добробуті на ціле покоління, б) у сфері людських свобод — на цілу епоху. Конечна є рішуча боротьба сьгоднішнього й майбутнього поколінь радянського суспільства за добробут, достойний народ, і за свободу, достойну людини.⁵⁸

Можна спокійно сказати, що якраз тут і здійснюються передбачення А. І. Герцена про те, що "соціалізм розвинеться по всіх своїх фазах до крайніх наслідків, до незугарних викривлень. Тоді знову вирветься із титанічних грудей революційної меншости крик заперечення і знову почнеться смертельна боротьба, в якій соціалізм займе місце сьгоднішнього консерватизму і буде переможений грядущою, нам ще невідомою революцією..."⁵⁹

57. Там же, стор. 13-16.

58. Там же, стор. 16.

59. Ця цитата з Герцена була моттом усіх видань "Хроніки текущих событий".

Коротко: в той самий час, коли марксистські теоретики і практики ще далі голосять про суперечності капіталізму, від яких цей має завалитися, останній не лише не валиться, але й прогресує, реформується і має силу пройти гладко технічно-наукову революцію не лише в себе, але й помогти перевести її в СРСР. Це поперше. А подруге: коли західний капіталізм вирівнює і баянсує свої суспільно-економічні протиріччя, в СРСР і цілому т. зв. соціалістичному радянському бльоці ці протиріччя зростають до кризових масштабів, постійно скріплюються, загострюються і потужніють. Уживаючи терміну Герцена, цей бльок уже дійсно опинився в стадії своїх "крайніх наслідків", тобто доходить глибин своєї дегенерації. Вирішальними у цьому є два моменти: з одного боку, надмірна акумуляція матеріальних дібр і служб у руках партійної олігархії, за ціну експлуатації всіх народніх мас і передусім робітничої кляси, для якої призначається своєрідний "консумпційний мінімум", неспівмірний до її вкладу в продукцію; і з другого — брак політичної, національної і людської свободи, як вислід владної монополії тієї ж партійної бюрократії. І тому, якщо і прийняти тезу Джіласа про те, що "при соціалізмі теж існує трансформація соціалістичних суспільств у консумпційні суспільства" і що це "дає певні користі робітникові" (хоч не такі як дає консумпційне західне суспільство (робітникові в капіталізмі), то й тоді "робітничка кляса не є і не може бути вдоволенна з арбітрарного і наглядницького розподілу цих користей (панівною) бюрократією".⁶⁰ Цей стан якраз і поглиблює щораз більше прірву між робітничою клясою і партією, як "ідеологічною групою", яка держить усю владу й усі матеріальні добра. Прірва між робітництвом і партією це однак лише один, хоч дуже засадничий суспільно-політичний конфлікт, який

60. Dllias, "Realizing Marx's Vision."

іде впарі з іншими, а саме: з конфліктом між партійною олігархією і творчою інтелігенцією, а також між партією і селянством. При цьому ті конфлікти є такої натури і потужности, що в той час, коли на Заході зникає ґрунт для марксистської революції, в СРСР і сателітах наростає міцна база для нової соціальної революції, яка й проходитиме впарі з національною, в силу ще додаткового національного поневолення народів. І шойно в цих майбутніх революціях робітнича кляса відограє свою властиву ролю, попри інтелігенцію і інші верстви. Іншими словами, не капіталізм, але радянський соціалізм створює ґрунт для наступної соціальної революції, в яких робітнича кляса відограватиме подібну ролю, як селянство в клясичних марксистських революціях.

Складаються на це три засадничі елементи. Першим є сам чисельний зріст робітничої кляси в умовах індустріальної революції, доказом чого є демографічна статистика в її розвитковому аспекті. Коли, напр., в 1913 р. в царській імперії було робітників і службовців тільки 17% (з того самих робітників 14%), а селян і кустарів 66,7%, то в 1972 р. у СРСР-івській імперії маємо вже 80,7% робітників і службовців (з того самих робітників 59,8%), а селян тільки 19,3%. Отже сама тільки статистична демографічна картина є зовсім зворотною від тієї, яка була напередодні "пролетарської" селянської революції, в якій відігравали рушійну силу озброєні селянські маси. Тепер, в умовах наростаючої справжньої соціальної революції зростає ще далі чисельність робітництва і одночасно його роля в майбутньому.

Другий засадничий елемент, який виносить робітничу клясу на авангардну силу в майбутній революції, це — її якісна переміна, яка полягає не лише у фаховій спеціалізації і вишколі, але в піднесенні її загального освітнього рівня, яке відбувається в контексті емансипації і суспільної

динаміки цілого суспільства. Бо, як пише, Манкур Ольсон, "економічний ріст не є тільки пов'язаний з акумуляцією капіталу, але теж з поступом освіти, знання і технології... з 'революцією наростаючих сподівань'".⁶¹ І його остереження про те, що тоталітарні режими можуть на якийсь час та якоюсь мірою зупинити цей процес "революції наростаючих сподівань", справді здійснилися в умовах першої індустріалізації в СРСР. Але ефективність цих терористичних і цензорських заходів втрачається дедалі більше в умовах переходу від індустріальної революції до науково-технічної, в силу наростання нових фахових кадрів, і загальної достатньої поінформованости цілого суспільства. Без них, як відомо, не може існувати сама компюторська економіка. Отож навіть в умовах недосконалої і шкутильгаючої науково-технічної революції, якою вона буде в СРСР, буде далі наступати якісна переміна робітничої кляси у більш освічену, поінформовану й одночасно більш вимагаючу суспільну верству. В цьому теж лежать коріння дальшої радикалізації робітництва і дальшого поглиблення прірви між продукційними процесами й суспільними відносинами.

Третім дуже важливим елементом є масова концентрація робітництва в поодиноких великих індустріальних пунктах, які покриваються з вузловими невралгічними центрами індустрії. Це фактор передусім оперативного-політичного значення. Він сприяє мобілізації і радикалізації робітничих кадрів, полегшує їхній виклик до акції та збільшує їхню організаційну й ударну силу, даючи їм у руки міцний інструмент натиску й боротьби, як володільців вузлових центрів індустрії в час страйків, заворушень і демонстрацій. Якраз в умовах радянської

61. James Chowning Davies, ed., *When Men Revolt — and Why: A Reader in Political Violence and Revolution* (New York: Free Press, 1971), p. 222.

дійности, з існуючою там мегаломанією в індустріальному будівництві, маємо діло з особливо великою концентрацією робочої сили в поодиноких точках, що є дуже важливе з погляду революційної стратегії. Це підтвердив уже історичний досвід, чи то у випадку петроградських путиловських заводів 1905 р., чи будапештської сталеварні 1956 р., чи щещінських доків ім. Адольфа Варского 1970 р.

Власне, чи не найбільшим парадоксом нашої доби і є якраз те, що в той час, коли закони і передбачення марксистської революційної теорії перестали діяти в капіталізмі, вони мають повне застосування в марксистському соціалізмі. Не капіталістичне суспільство пішло по лінії внутрішньої двополюсної поляризації, але навпаки, це сталося якраз з соціалістичним суспільством, з його загостреною соціальною стратифікацією. Не в умовах капіталізму прийшло до поглиблення прірви між продукційними і суспільними відношеннями, але навпаки, це сталося в соціалістичному суспільстві, де ця прірва зростає в міру того, як відбувається сам економічний розвиток. Ольсон підкреслював, що в умовах класичного капіталізму економічний ріст не означає відразу загального піднесення життєвого рівня, а навпаки, дуже часто в таких обставинах настає "загальне погіршення в життєвому стандарті, яке приходить (зокрема) з швидким економічним розвитком, та це є 'фундаментальною причиною', чому в умовах поступу капіталізму може приходити до зубожіння робітників".⁶² Але, на жаль, це правило діє із сто раз більшою силою в умовах радянського соціалізму, внаслідок того, що погана плянова економіка не в стані до сьогодні дати потрібну й задовільну продукцію. А наявні продукти й доходи партійна бюрократія безконтрольно розподілює так, щоб забезпечити собі матеріальні привілеї в "геометричній

62. Там же, стор. 223.

пропорції", за ціну відповідного зубожіння народніх мас. Ці привілеї вона пов'язує й ідентифікує з політичною владою, якою вона в жодній мірі не збирається ділитися з будь-ким іншим. А це і робить радянську робітничу класу "новим гробокопателем етатичної бюрократії", як про неї писав югославський комуніст і філософ Светозар Стоянович, поскільки, будучи в центрі продукційного процесу, вона вже не лише відчуває свою матеріальну й суспільну кривду, але, що більше, вона відчуває, як писав той же Стоянович, що "примітивно-політократичний етатизм в СРСР уже давно попав у кризу, бо він є серйозною перепоною для дальшого суспільного розвитку і передусім для розвитку самої економіки".⁶³ А це знову є ще одним аспектом і проєкцією отой "святої святих" марксистської революційної теорії про побільшення "ножиць" між продукційними процесами й суспільними відносинами до такого ступеня, коли ці "ножиці" стають на перешкоді вже самому економічному розвитку й витворюють кризову ситуацію, як предтечу й передумову наростаючої соціалістичної, чи "соціальної" революції. При тому, характер науково-технічної революції, який ідентифікується з дальшою емансипацією людини і спільноти в цілому, лише прискіпує і загострює сам розвиток і контури цієї кризової ситуації.

Маркс, Енгельс, Бакунін і Арндт твердили, що всякий економічний розвиток, який веде до зубожіння і експлуатації такої чи іншої класи, або верстви й суспільного заворушення, є передумовою радикальної революції. Натомість Токвіль доказував, що діється якраз навпаки, тобто, що радикальні революції не приходять внаслідок заворушень, які призводять до зубожіння і злиднів, але часто відбуваються саме в умовах відносного добробуту, а

63. Svetozar Stojanovic, Kritik und Zukunft des Socialismus. Muenchen, Carl Hanser Verlag, 1970, S. 61.

передусім за умов загального економічного росту. Він писав, що "воно не завжди так, що суспільство попадає в революцію через те, що справи йдуть від поганого до гіршого. Найчастіше буває так, що саме народ, який без нарікань витримував і піддержував найбільш поневолюючі закони, скидав їх шойно тоді, коли вони ставали легшими. Суспільний лад, що його руйнувала революція, був майже завжди кращим від того, який його безпосередньо попереджав... Февдалізм на вершці своєї сили ніколи не викликав у французів стільки ненависти, як саме напередодні свого зникнення..."⁶⁴ Але так було не лише у випадку французької революції, яка прийшла після значного економічного зросту. Реформація наступила теж шойно після певного періоду бурхливого на той час економічного розвитку.

Росія мала напередодні 1914 р. один з найвищих показників індустриального росту (4%). Д. Флойд писав, що "на повороті сторіччя Росія швидко посувалася в індустриальну еру... на початку 20 ст. Росія виступала вже як одна з великих індустриальних потуг... головною причиною того швидкого росту російської індустрії при кінці 19 і на початку 20 ст. була величезна участь закордонного капіталу, що його Росія дістала завдяки старанням Вітте від чужих інвесторів".⁶⁵ Чужий капітал 1870 р. виносив 26 мільйонів рублів, а 1880 р. він уже досягав 97 мільйонів. Через десять років він виріс до 214 мільйонів, а ще десять років пізніше в 1900 р. він виносив 215 мільйонів. І коли в 1890 р. чужий капітал творив одну третю всіх інвестицій, то 10 років пізніше, він виносив уже половину всіх капіталовкладень. 70% усіх чужих капіталів були у вугільній промисловості; у російських інвестуваннях вели перед Франція і Бельгія, за ними Німеччина і на

64. Davies, *When Men Revolt*, p. 222.

65. Floyd, *Russia in Revolt*, p. 29.

четвертому місці Великобританія. Як пише Флойд, "великий зріст російської індустрії постав не лише через фізичну експансію поодиноких галузей промисловости, але також завдяки впровадженню кращої машинерії, імпортованої з Західної Європи, і більш ефективній організації індустриальних продукційних процесів".⁶⁶ Ми вмисне навели цей образ, який так чітко перегукується з аналогічною ситуацією сьогодні, коли світ стоїть напередодні величезної участі західного капіталу в переведенні радянської науково-технічної революції і коли сам Брежнев приїжджає жєбрати мільярдів позички й технологію від Вашингтону, Бонну й Парижу.

Вкінці, в наших часах кубинська революція теж відбулася в умовах відносно швидкого економічного розвитку, якщо порівняти Кубу з іншими недорозвиненими країнами. Робітнича революція в Угорщині 1956 р. виникла також в обставинах високих показників індустриального росту.

Цей історичний досвід привів, до речі, Джеймса С. Дейвіса до висновку, що всякий економічний розвиток, який веде до технологічної модернізації і є кроком вперед від попереднього способу і рівня економіки, за всяких умов сприяє витворенню суспільних заворушень і соціальних радикальних революцій, які неухильно приходять — скоріше чи пізніше. У цьому відношенні, як він пише, "в російській заплутаній історії важко вирішити, коли почався остаточний вибух сподівань, які, не здійснившись, спричинили катаклізм подій 1917 р. Справді, можна сказати, що дійсний початок цих подій сягає повільного процесу модернізації, що його започаткував Петро Великий понад двісті років перед революцією".⁶⁷ При цьому йдеться

66. Там же.

67. Davies, *When Men Revolt*, p. 139.

не лише про економічні чи технологічні фактори. Як пише далі той же автор, "напевно раціоналістичні струми з Франції, які поволі проникали в російське інтелектуальне життя під час панування Катерини Великої сто років перед революцією, були конечними, лінійними попередниками революції 1917 р.". ⁶⁸ А так, чи інакше, "не заперечуючи того, що там була понад двохсот-річна акумуляція цих сил, ми можемо тим не менше визначити дату того остаточного вибуху, його початком в 1861 р. — знесенням кріпацького права, і його вершковим насиченням у революції 1905 р.". ⁶⁹

Подібно розглядає питання економічного розвитку й революції згаданий уже Ольсон. На його думку, "собака закопана" не в економічному розвитку, як такому, і не в тому, чи він веде до зубожіння чи покращання життєвого рівня мас, але у *швидкості і масштабі* економічного росту і змін. Згідно з його твердженням, всяка скоро зміна приводить до суспільної мобільності, а ця в свою чергу веде до політичної нестабільності й заворушення. Щодо цього він заперечує зокрема погляд про те, що, мовляв, при якомусь оптимальному рості економіки автоматично досягається політичної стабільності. Він пише, що "просто неvistачальним є лише заперечити те, що економічний розвиток неухильно приносить політичну стабільність", але "треба ствердити ясно і рішуче, що швидкий економічний ріст є величезною силою, яка веде до революції і нестабільності". ⁷⁰ Він підкреслює, що "економічний ріст проходить не лише і не так дуже через просту акумуляцію капіталу... як через іновачію і технічну зміну. Економічний ріст — зокрема швидкий економічний ріст — включає тому широчезні зміни в методах продукції. Він включає потужні

68. Там же, стор. 39.

69. Там же, стор. 139.

70. Там же, стор. 216.

зміни у визначенні важливості різних галузей промисловости, в родах запотребованої робочої сили, в географічній конфігурації продукції. Він означає величезні зміни в способі влаштування і в розташуванні людей, де вони живуть і працюють. І передусім, економічний ріст означає потужні зміни в розподілі доходу...". Це останнє якраз особливо важливе в умовах радянського суспільства, де воно веде до геометричного збагачення панівної бюрократії і непропорційно мінімалістичного покращання життєвого рівня народніх мас. Цей стан і означає властиво не поліпшення, але дальше зубожіння робітничої класи і решти суспільства (поза панівною бюрократією), згідно з засадою, що "в умовах швидкого економічного росту часто приходиться до концентрації більшости здобутків у порівняно невеликому числі рук і в широкому розподілі втрат (на решту)". ⁷¹

Але й навіть дійсне матеріяльне покращання теж ще не розв'язує за таких умов справи, бо, як твердить Раймон Арон, саме "піднесення життєвого рівня не вистачає ані для поширення щастя, ані для задоволення людей... індустріяльна цивілізація витворює нові вимоги, як тільки вона задовольняє старі. Часто, до речі, вона витворює їх скоріше, ніж спроможна задовольнити..." ⁷² Знову ж у радянській дійсності і зокрема в умовах переходу від індустріальної до науково-технічної революції, ця засада діє тут із сторазовою силою.

Не менш важливим є тут ще інший діалектичний процес, який приводить до того, що пізніше "користаючі з економічного росту, в міру того, як змінюється їхня позиція в суспільному укладі, можуть стати самі дестабілізаційним фактором"⁷³ Але скажімо відразу, що це стається не лише

71. Там же, стор. 219.

72. Aron, *Total War*, p. 361.

73. Davies, *When Men Revolt*, p. 221.

в силу зміни їхньої суспільної позиції, але їхнього духово-інтелектуального переформування, яке збуджує в них суспільне сумління і робить з них потенційних, чи й актуальних противників системи, в якій вони вирости й закріпилися. Це стається, до речі, в двох різних ситуаціях, а саме: і при насиченні та переростові матеріального упривілейовання їхньої верстви при одночаснім загнужданні й експлуатації трудящих, і в умовах економічної реформи, яка збуджує в народніх масах апетит на дальше покращання їхньої долі і на тлі якої трохи розсовується стіна ізоляції між трудящими й панівною бюрократією.

Якщо ж ідеться про решту панівної бюрократії, то вона теж діє дестабільно, але в негативному сенсі, а саме загострюючи суспільні суперечності своєю безоглядною політикою і поведінкою.

Найширше й найточніше опрацював однак питання співвідношення між економічним ростом і революцією Воллес В. Конро, який ще в 1965 р. поставив тезу, що "чим швидший ріст зміни у процесі модернізації всередині даного суспільства, тим вищий рівень політичної нестабільності всередині цієї спільноти".⁷⁴ Ця теза Конро стосується зокрема таких модерних економічних процесів, як науково-технічна революція в СРСР, передумовою якої (і одночасно її наслідком) є далекойдуча і глибока якісна переміна суспільства, а передусім робітничої кляси. А ця зміна якраз і робить робітництво одним з найрадикальніших противників панівної бюрократії, яка, ідучи примушено на технічно-наукову революцію, одночасно намагається всіма силами, включно з терором, зберегти її плоди виключно для себе.

Усе це разом призводить до такого історичного курйозу, що не капіталізм, але радянський соціалізм став

74. Там же, стор. 242.

базою і ґрунтом для майбутніх робітничих революцій, доказом чого й предвісником їхнього ширшого майбутнього розгорнення є хоч би угорська робітнича революція 1956 р., чи польська щещінська революція 1970 р. І коли в марксистських пролетарських революціях роля робітничої кляси була другорядною, і самі ці революції у своїй "робітничості" були великою мірою фікціями, то прийдешні революції будуть уже справді робітничими. Таким способом марксистські соціалістичні революції створили обстановку, в якій виростають і здійснюються справжні робітничі революції, завершуючи *коло розвитку від селянських радикальних революцій з їхніми "робітничими фікціями" до реальних революцій робітничої кляси.*

Це не означає, очевидно, що робітнича кляса буде одинокою революційною силою майбутнього, бо ясно, що вона буде цією рушійною силою передусім побіч революційної інтелігенції, яка й надалі відіграватиме центральну роль в майбутніх революційних процесах, як це і було в усіх попередніх. Що більше, всі позначки вказують на те, що якраз в умовах технічно-наукової революції суспільні позиції інтелігенції зростатимуть до небувалої дотепер сили й одночасно саме в її надрах вже формується і наростає новий концепційний фактор майбутньої соціальної радикальної революції. В такому відношенні, як революції "селянського націоналізму" були передусім продуктом інтелігентсько-селянської синтези, так сучасні й майбутні революційні процеси в соціалістичному бльоці будуть передусім синтезою революційної інтелігенції та робітництва. Очевидно, що цей розвиток є ще в стані незавершеного "синтетичного" пов'язання цих двох сил, але їхня дальша тенденція йде виразно в тому напрямі. Та сама польська робітнича кляса, що пасивно приглядалася, як варшавський режим викінчував "інтелігентські", передусім

студентські, заворушення 1968 р. у столиці, — в 1970 р. завалила уряд Гомулки.

Події 1970/71 рр. заслуговують на окрему увагу. Щеїнська і гданська робітничі револьти — події історичного значення, бо вони, як писав Кунце, одночасно "показали, скільки назбиралося в міжчасі вибухового матеріалу під поверхнею уявного спокою в авторитарних державах Східної Європи і де є найслабше місце бюрократичних режимів, а саме в робітничих заворушеннях, таких як у Польщі".⁷⁵ Крім цього, це була перша успішна револьта, яка закінчилася усуненням уряду Гомулки й одержанням певних, хоч частинних, концесій від режиму.

Політичні наслідки цієї револьти були куди ширші й охопили цілий бльок. Пригадаймо, що саме внаслідок польських подій уряд СРСР перевів зниження цін на деякі продукти до 30%, в той самий час, коли коротко перед Щеїном і Гданськом Кремль якраз готувався, щоб їх піднести. Одночасно Москва доставила "на гвалт" 2 міль. тон збіжжя до Польщі й дала нові великі кредити польському урядові. Занепокоєння цими подіями в Москві було таке велике, що в лютому 1971 р. Брежнєв викликав Гусака до Кремля, щоб з ним переговорити можливі наслідки польської робітничої револьти для ЧССР і поробити відповідні протизаходи.

І не випадково саме в березні того ж 1971 року відбувся в Празі процес 19 членів т. зв. "Револьюційної соціалістичної партії", які були арештовані ще в грудні 1969 р. Їм закинено, що вони "хотіли зробити переворот у республіці", і засуджено їх на 2 до 5 років тюрми. Особливо небезпечною у програмі цієї групи була якраз ставка на союз робітництва з інтелігенцією і засудження легалістич-

75. Peter Kuntze, *Peking contra Moskau; von Marx zu Mao*, Muenchen, Sueddeutscher Verlag, 1971, S. 192.

них форм боротьби та перехід до нелегальних, включно з заворушеннями й підпільними формами боротьби. В їхній програмі читаємо:

Тільки ваша дія може протиставитися поступовій тоталітаризації нашого життя й поворотові до найчорнішого сталінізму. Ми вилікувалися від багатьох ілюзій: ми вже більш не віримо в міт легальности, бо ми знаємо, що бюрократія використовує закони в її власному інтересі й уживає їх проти інтересів людей. Ми хочемо ламати ці звернені проти народу закони... Ми не віримо, що сила бюрократії може бути зламана відокремлено в одній малій Чехо-Словаччині, яка тоді змогла б піти "власним шляхом" і творити соціалізм з "людським обличчям". Наше положення мало різниться від положення трудящих у сусідніх "народних демократіях" і ми мусимо з ними з'єднатися. Вкінці воно дуже мало різниться теж від положення населення в СРСР, де в додаток, крім соціального, існує ще національне поневолення. Але, якщо навіть політична свідомість населення інших країн є часто нижчою, ніж у нас (найнижчою вона є саме в СРСР), то все таки вони є нашими союзниками, нашими братами, які поступово стануть нашими боєвими товаришами, так само як і французькі й італійські робітники, так само, як поневолене населення Африки й Південної Америки, так само, як трудящі цілого світу. Ідеться про здійснення давніх ідеалів вільних людей, про ідеали свободи, рівности і братерства, які можна досягнути тільки через усунення класових різниць і створення можливости для кожного самому рішати про своє життя, свою працю і її висліди. Щоб досягнути ці соціалістичні цілі, наше суспільство мусить пройти револьюційний процес,

мусить насамперед скинути бюрократію, як соціальну верству.⁷⁶

У тому самому часі в Угорщині ЦК КП Угорщини присвятив був спеціальні засідання обговоренню польських подій і їхніх імплікацій для Угорщини. Подібно в Болгарії, де опісля партійні і профспілкові чиновники почали були раптово вести розмови з робітниками на публічних мітингах про їхні зарплатні, признаючи деякі недотягнення з свого боку. Навіть у Румунії в березні 1971 р. "на всякий випадок" звільнено голову профспілок. У Східній Німеччині так само, як в СРСР і Польщі, знижено ціни. Тож нічого дивного, коли Кунце пише, що "можливо, події в Польщі на переломі 1970/71 рр. були вже початком певного розвитку, який на дальшу мету доведе до революційних перемін панівних структур від Москви до східнього Берліну та стане прологом емансипації мас".⁷⁷ Він стверджує, що "складне положення, в яке попали бюрократичні можновладці, є аж надто явним: спробують вони перевести економічні реформи, — тоді мусять теж робити основні зміни в політичній структурі у свою некористь; а залишаться вони при своїй дотеперішній системі, — тоді скріплять опозицію робітників (і не лише робітників), яка вибухне назовні в такій чи іншій формі".⁷⁸

Роля робітничої кляси, як рушійної сили сучасних і майбутніх революцій, є для нас дуже важливою і пекучою справою з точки погляду нашої національної політики. Наша визвольна боротьба полягає в синтетичному пов'язанні національної і соціальної революцій і передумовою її успішного завершення є якраз включення робітничої кляси в революційний український процес. А це

76. Архів ЗП УГВР.

77. Kuntze, Peking contra Moskau, S. 196.

78. Там же.

може статися при достатній національній свідомості української робітничої кляси. Щодо цього не все в нас гаразд, тому що робітництво в Україні є значною мірою російське або зрусифіковане. І тому наші головні зусилля мусять іти по лінії:

а) національного освідомлення і радикалізації робітничої кляси в Україні;

б) збільшення і скріплення робітничих кадрів України українським селянським елементом та поверненням українців з інших республік;

в) протиставлення дальшій русифікації робітничої кляси в Україні;

г) опору проти дальшого насилання російського робітничого елементу в Україну, зокрема під претекстом індустріальних "новопобудов";

г) опору проти висилки українських робітничих кадрів в інші республіки;

д) політичного освідомлення російських робітничих кадрів в Україні в тому, що їхні інтереси і їхнє місце по боці українського робітництва, у спільній боротьбі проти соціального й національного гніту в Україні, що його проводить великодержавна, шовіністична верхівка з Москви.

Треба постійно пам'ятати, що майбутній бій за долю нашого народу буде розіграватися передусім у містах і індустріальних центрах. Тож скріплення нашого національного потенціалу в обох цих середовищах є одним з найбільш пекучих завдань цілої нації.

V. ІНТЕЛІГЕНЦІЯ, ЯК КЛЯСА, НА ТЛІ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

“Українська радянська енциклопедія” подає таку дефініцію інтелігенції:

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ (від лат. *intelegens* — розумний, мислячий) — працівники розумової праці, що мають спеціальні знання в галузі науки, техніки і культури. До І. належать вчені, письменники, діячі мистецтв, інженери, педагоги, лікарі, агрономи, юристи, економісти, фінансові працівники та ін. Термін І. почав вживатися в Росії з 60-х рр. 19 ст., а на Заході — кілька десятиліть тому, поряд з частіше застосовуваною там назвою інтелектуалістів.

І. як окрема соціальна група складається лише при капіталізмі, який доводить до крайностей протилежність між розумовою та фізичною працею. За умов капіталізму переважна більшість І., перебуваючи на службі у буржуазії, засвоює бурж. світогляд. Це буржуазна І., для якої характерною є глибока суперечність між антинауковим бурж. світоглядом і науковою та художньою творчістю.

Суспільна роль І. зумовлюється тим, який клас вона обслуговує...

В процесі розвитку класової боротьби частина буржуазної інтелігенції зв'язує свою долю з робітничим класом, разом з ним бореться проти будь-яких форм експлуатації. Хоч інтелігенція не є класом, однак її значення в політичній боротьбі і особливо у визвольній боротьбі трудящих велике... Інтелігенція, як окремий прошарок, існуватиме доти, доки лишається істотна відмінність між фізичною і розумовою працею...

Іншими словами, інтелігенція, згідно з сучасним визначенням “наукового комунізму”, не кляса, а лише соціальна група, чи “прошарок”. Таке визначення є, очевидно, доказом не лише анахронічного розуміння інтелігенції в теперішній радянській “соціології” марксизму-ленінізму, але передусім ще одним запереченням дійсності, викривленою і фальшивою теорією. Бо на ділі інтелігенція стала окремою клясою вже в умовах індустріальної революції і її питома вага в суспільстві, якраз як кляси, постійно зростає.

Підтвердження цього знаходимо теж у самвидавній радянській літературі, в численних ствердженнях передових представників радянської інтелігенції різних національностей, а передусім російської. В цьому відношенні на окреме відмічення заслуговує визначення становища й ролі інтелігенції в радянському суспільстві авторами “Сеятеля”, самвидавного органу нової антирежимної течії, речника т.зв. науково-демократичного соціалізму. На думку цих авторів, у СРСР існує тепер чотири основні кляси: адміністративна панівна кляса, робітництво, селянство і наукова інтелігенція. При цьому якраз інтелігенція “рядом з адміністративною клясою має в державному (радянському) капіталізмі величезне значення. Це — перша в історії кляса (т. зн. значна група, що відіграє одну з визначених ролей у

суспільному продукційному процесі), яка за своїм визначенням складається з самостійно думаючих людей, що для них інтелектуальна й інформаційна свобода є необхідною передумовою успішності їхньої суспільно-корисної виробничої діяльності”.⁷⁹

Запереченням режимової класифікації інтелігенції є, зрештою, сама режимова статистика, яка виразно визначає такий чисельний стан інтелігенції, при якому вона вже давно, в силу самої “діалектики”, мусіла була перейти переміну з своєї кількісної фази в якісну, тобто з “шару” перемінитися в класу. Згідно з даними радянських статистичних урядів, 1940 р. у СРСР всіх наукових працівників було 98.3 тис., 1950 р. їх було 162.5 тис., а 1971 р. — 1,002.9 тис.; 1950 р. було докторів наук 8.3 тис., а 1971 р. — 26.1 тис.; кандидатів наук 1950 р. було 45,5 тис., а 1971 р. — 249.2 тис. Якщо ж ідеться про молодих наукових співробітників і асистентів, то 1950 р. їх було 19.6 тис., а 1971 р. — 49.2 тис. 1939 р. було 15.9 міл. людей з вищою і середньою освітою, а 1972 р. 103,5 міл., при тому:

	1939 р.	1972 р.
випусників з закінченою і незакінченою вищою освітою	1.2 міл.	9.4 міл.
з спеціальною середньою і середньою загальною	14.7 міл.	26.4 міл.
з непевною середньою (1940/41)	12.5 міл.	49.8 міл.

Слід звернути увагу, що коли 1939 р. було 1.2 міл. випусників з закінченою вищою освітою, то 1959 р. це число

79. “Сеятель”, н. 1 і 2, “Хроника текущих событий”, н. 26 (Вольное слово, Самиздат, Избранное, “Посев”, 1972, стр. 59.

потроїлося, а від 1959 р. дотепер воно знову зросло в три рази. Якщо до них додати випусників з спеціальною середньою і загальною середньою освітою, то на сьогодні маємо біля 36 міл. людей з вищою, ніж загальна середня освіта. І хоч частина з них є занята теж у сільському господарстві (за даними радянської статистики, всього 29 міл. людей працює в сільському господарстві), то тим не менше, якщо інтелігенція буде далі зростати таким темпом, то вже коло 1975 р. вона набагато перевищить селянство. До речі, це і покривається з передбаченнями деяких радянських демографів, як, наприклад, Федора Бурлацького, який заповів такий стан уже в найближчих роках. У висліді, інтелігенція стане не третьою, але другою за величиною суспільною групою, після робітництва, не кажучи вже про її особливу соціально-духову й економічну та політичну роль у суспільстві.

Одночасно, УРЕ кваліфікує роль інтелігенції і її зріст в радянських умовах так:

Якщо 1939 по УРСР на 1000 чол. населення припадало 7 чол. з вищою освітою, то 1959 — вже 17. За даними на 1958, в республіці було 2868 тис. осіб інтелектуальної праці. Серед них 37 тис. науковців — працівників н.-д. установ та вищих учбових закладів; інженерно-технічних працівників — 469 тис.; агрозоофахівців — 102 тис.; викладачів середніх спеціалізованих учбових закладів та вчителів — 386 тис.; лікарів та серед. мед. персоналу — 328 тис.; працівників культурно-освітніх установ — 107 тис.; економістів та бухгалтерів — 403 тис. та ін.

Усі ці дані визначають ясно роль інтелігенції, як суспільної класи, значення якої буде дедалі більше зростати в умовах переходу від індустріальної до науково-технічної революції. Бо, як писав зовсім правильно Роже Гароді, “з

великою науковою і технологічною переміною (мутацією, як він її називає — А. К.) зорганізована інтелігенція, зорганізований інтелект, стає поступово головною продукційною силою...”⁸⁰

Те саме твердять теж автори “Сеятеля”: “З ростом значення науки в житті суспільства росло теж і значення тієї групи (інтелігенції — А. К.), яка досягнула вкінці-кінців такого рівня, коли її вже можна називати клясою. В ході науково-технічної революції ця кляса стає потенційно найважливішою і найміцнішою групою в суспільстві”.⁸¹

І в тому саме лежить причина, чому режимова “соціологія” і політика не визнають і не хочуть визнати окремої ролі за інтелігенцією, як клясою, тому що вона у своїй основі, за своєю природою, є ворожою й небезпечною силою для режиму, який за всяку ціну намагається вдержати повну владну монополію у своїх руках.

Заняття наукою і знайомство з вищою культурою виробляють окреслений тип думання, який не може просто вивітрити при вході в соціально-політичну ділянку. І, з ростом значення науки й культури, росте теж група людей, яка розпоряджає такого роду мисленням у чистому виді. Догматично-прагматичне авторитарне мислення адміністративної кляси викликає в цієї групи протест. Викликає протест уся система, основана на тому догматично-прагматичному авторитарному принципі. І передусім, засадничими стають закиди проти системи за інформаційні обмеження й ідеологічну монополію.⁸²

І тому “окостенілий державний капіталізм зовсім не збирається запропонувати науці й науковому принципіві

80. Roger Garaudy, *The Turning Point of Socialism* (London: Fontana, Collins, 1970), p. 61.

81. “Сеятель”, “Хроника”, н. 26, стр. 59.

82. Там же, стор. 92.

належне їм місце в суспільній системі. Звідси, до речі, і впливають всі наші хронічні труднощі й недостатки, які вже привели до соціальної кризи й загрожують повною катастрофою.”⁸³

Уже під сучасну пору ми є свідками наростання дуже глибокого конфлікту між інтелігенцією і бюрократією, який саме і виходить з існуючих грізних протиріч між продукційними силами і продукційними відносинами. І як би режим не старався применшувати ролю інтелігенції і держати її в шорах, — на далеку мету це йому не лише не вдасться, але помножить його труднощі й загострить внутрішню ситуацію. Це зумовляється вже самим характером науково-технічної революції, з її новим типом економічного росту, що його Гароді називає “формацією нового моделю росту”:

Новими факторами в цьому рості є тепер: технологічна іновация й освіта... Дотепер економічний ріст був залежний головно від акумуляції капіталу і збільшення числа zatrudнених робітників. Відтепер він буде залежний щораз більше від рівня наукових дослідів, від швидкого поширення систем, які є повністю компюторизовані, і від людської якості робітників, які плянують і контролюють продукцію та її адміністрування. Іншими словами, якісні, інтенсивні фактори у розвитку (як ось застосування науки, переміна техніки, піднесення фаховости, раціоналізація адміністрації) будуть іти перед кількісними, екстенсивними факторами (осягнення більше машинерії і більшого числа робітників).⁸⁴

Зрозуміння цього проявляється, зрештою, теж і на верхах радянських партійних ідеологів, в яких із

83. Там же, стор. 59.

84. Garaudy, *Turning Point of Socialism*, p. 26.

усвідомленням важливості науковотехнічної революції, зростає теж занепокоєння її суспільними, економічними й передусім політичними наслідками. В. Федінін пише в "Коммунист-і" за жовтень 1973:

Роля науково-технічної революції не зводиться тільки до зміни технічних основ виробництва. Вона пред'являє нові, підвищені вимоги і до людей, які будують сучасні машини та ними керують, вносить суттєві переми в характер і зміст праці, в життя і діяльність кожної людини.⁸⁵

А далі:

Теперішній етап розвитку техніки наполегливо вимагає високоінтелектуального труду, творчого підходу до рішення складних завдань, які виникають у процесі людської діяльності. Сьогодні робітник повинен досконало володіти своєю професією, добре розбиратися в економіці й організації підприємства... Нині в трудовому процесі все більше значення здобуває підготовча фаза: конструювання, проектування, планування і прогнозування. В результаті зростає роля наукової та інженерної праці, яка вимагає великої культури, широти знань, почуття високої відповідальності. Моральний розвиток дедалі більше виступає тепер, як фактор, що безпосередньо й різко збільшує продуктивну силу праці... Зникають численні традиційні професії, з'являються нові, які вимагають ширших знань, росте роля творчих спроможностей людини.⁸⁶

Звідси у Федініна і його колег натиск на конечність скріплення ідейно-виховної роботи, бо, як він підкреслює:

85. В. Федінін, Научно-технический прогресс и идейно-воспитательная работа, "Коммунист", н. 15, октябрь 1973, стр. 58.

86. Там же, стор. 59.

Конечність посилення ідейно-виховної роботи є пов'язана теж з тим, що науково-технічний прогрес викликає великі переми в суспільнім розподілі праці, в духовому вигляді людей.⁸⁷

Коротко: тут ідеться про економіку нового типу, в якій наступає загальна раціоналізація і компюторизація праці і в якій не лише інтелігенція стає головною продукційною силою, але, що більше, вона перетягає в свою клясову структуру шораз більше робітничих елементів і одночасно, впливаючи на якісні переми в робітничій клясі, зближає її більше ніж будь-коли досі до себе.

Справа однак не лише в ролі самої наукової інтелігенції, бо в даному випадку йдеться про інтелігенцію взагалі, тобто також про всі її творчі сегменти. В міру того, як зростає роля самої технологічної інтелігенції, зростає значення інтелігенції в цілому, що відбувається паралельно з внутрішньою інтеграцією всієї інтелігенції і зміною її становища до інших кляс радянського стратифікованого суспільства. І тому це не випадок, що політичний і літературний самвидав найбільше був поширений в Академічному городку в Новосибірську.

Тим ми не хочемо, очевидно, сказати, що вся інтелігенція є автоматично антирежимна, чи пак, що серед неї немає кіл, які готові співпрацювати з режимом. Такого явища немає в жодній суспільній клясі і тому теж не може бути його і в інтелігенції. Але нам ідеться про підкреслення певних органічних, засадничих елементів у клясифікації інтелігенції, які в силу її самої природи, що про неї була мова вище, роблять її однією з найбільш потенційних антирежимних сил. А передусім це стосується до її передової частини, яка завжди мала доволі цивільної і громадської відваги, щоб не погоджуватися з нелогічностями, де б вони не були — в економіці, політиці, культурі.

87. Там же.

У самвидавній публіцистиці, очевидно, маємо не тільки позитивні, але й негативні оцінки сьогоднішньої радянської інтелігенції. Академік А. Сахаров писав, що "інтелігенція починає відходити або у вузький професіоналізм, або у дводенне інтелектуальне життя — на праці і вдома, а це означає скріплення лицемірності і дальший моральний та творчий упадок. Особливо важко відбивається це не на технічній, але на гуманітарній інтелігенції, в якій створилося вже відчуття імпасу".

Знову ж А. Альмарік твердив у листі до А. Кузнецова, що "мені не раз здається, що радянська творча інтелігенція, це — люди, які привикли думати одне, говорити друге, а робити третє — в загальному, явище ще більш неприємне, ніж режим, який їх породив". Інша негативна риса, що на неї звертає увагу Амальрік у своїй праці "Чи проіснує СРСР до 1984 року?", це "казьонність" чи радше чиновнення" і автоматизування радянської "середньої кляси", до якої він зараховує умових працівників, урядовців і робітників вищих кваліфікацій. Про них він пише: "На своєму пості — він автомат, поза постом — він пасивний". "Поскільки ми всі працюємо для держави, у всіх нас є психологія чиновників — у письменників, які є членами ССП, учених, які працюють в державних інститутах — в такім самім ступені, як в урядників КГБ чи МВД" (стор. 19/20).

Однак на іншому місці, роблячи підсумки, Амальрік стверджує, що в міру того, як "режим поступово стає слабшим і самодеструктивним, він мусить (і на це вже є ясні докази, що воно так) ударитися з двома силами, які вже тепер його підмінують: конструктивний рух середньої кляси (ще досить слабкий) і деструктивний рух нижчих кляс...".

Амальрік твердить, що у випадку розправи між Китаєм і СРСР, коли демократичний рух, "якому режим шляхом постійних репресій не дасть набратися сил, не зможе взяти в

свої руки долю країни", тоді "неухильна 'деімперіалізація' відбудеться крайнє болючим способом. Влада попаде в руки скрайніх елементів та груп, і країна поче розпадатися в анархії, насильстві й інтенсивній національній ненависті" (стор. 64).

Але знову ж декілька рядків нижче він допускає можливість, що "середня кляса виявиться доволі сильною, щоб узяти контролю в свої руки. В цьому випадку надання незалежности різним радянським національностям могло б прийти мирним способом і могла б створитися федерація, подібна до Бритійського коммонвелту, чи Європейської Економічної Спільноти". Помилка Амальріка полягає в тому, що він обов'язково хоче ідентифікувати "середню клясу" з еволюційним, у засаді легалістичним "демократичним рухом", не бажаючи визнати того, що "середня кляса" є набагато ширшою суспільною категорією і тим самим не може обмежитися лише до якогось одного політичного напрямку та ще й обов'язково еволюційно-реформістичного. Що важливіше, вона є спроможна і "предестинована" так само добре видати з себе теж і найбільш екстремні, виразно насильно-революційні анти-режимні сили. Ці останні Амальрік чомусь задалегіть хоче окреслити, як нищівні й негативні. Треба припускати, що внаслідок розгрому демократичних кіл, у крутежі якого опинився теж сам Амальрік, він правдоподібно, змінив свій погляд на ці справи, тобто міг визнати позитивну роллю за "крайніми елементами" в самій "середній клясі" і поза нею.

Рой Медведев у своїй праці "Книга о социалистической демократии", говорючи про потребу політичної боротьби й політичного тиску на режим, стверджує що вони прийдуть "передусім з боку народу та інтелігенції, як найбільш активної в теперішній час" (стор. 372). Будучи речником еволюційно-реформаторських перемін у самій партії і стисло легалістичних форм боротьби, він ще більше

ніж Амальрік приписує інтелігенції особливу роль у тих сучасних і майбутніх процесах у радянському суспільстві. З одного боку, це виходить в нього органічно з ролі, яку він приписує боротьбі за допомогою слова в широкому розумінні, а з другого, з потреби спеціальних філософічних, соціологічних, політичних, історичних, економічних і інших дослідів та наукових праць, здійснюваних з партійно-демократичних позицій, тобто з позицій марксизму-ленізму, але з врахуванням перемін, які зайшли у світі за останніх 50 років” (стор. 379). Медведев підписується під висновками автора самвидавною есею “Слово теж діло”, який, між іншими пише: “У протигагу до відомих революційних перемін у минулому, грядущі революційні переміни в нашій країні можуть стати у вирішальній мірі перемінами за допомогою слова. Ідея, яка опановує маси, спроможна сьогодні проявити себе ‘матеріальною силою’ майже в прямому значенні. Умовно кажучи, якщо праїди, бажаючи змінити форму правління, виводили на Петровську площу збунтовані полки, а діди й батьки закликали на вулиці залізни батальйони пролетаріату, то сучасний революціонер повинен вивести в канали інформації відділи точно стріляючих ідей. Штурм Зимового, як метода революційної дії, продовжував, репродукував штурм Бастілії. Штурм наших бюрократичних твердинь буде радикально іншого роду: вони почнуть розвалюватися під ударами самої думки. Думки, висловленої словом...”. І тому, як пише Медведев, “немає нічого дивного, а навпаки, воно зовсім закономірно, що на першому етапі нашого демократичного руху головну роль в поширенні правдивої інформації і правильних поглядів грали література і мистецтво. Мистецтво і література — це не тільки найбільш масовий, але й найбільш гнучкий засіб діяння на розум і почування людей...” (стор. 377-378).

Ми вже вище вказали на роль інтелігенції, як ініціатора й керівника революційних процесів у минулому. Як писав Дейвід С. Шварц “революції, як і всякі інші політичні явища, народжувалися завжди в мозках людей і тому якраз там і треба шукати бодай частинного пояснення для революційної настанови”.⁸⁸ В силу її освіти, доступу до комунікаційних засобів і характеру її праці, інтелігенція була природним джерелом і резервуаром теж і політичного мислення та неспокою. Звичайно йшлося тут про певні її сегменти, які протиставляли себе решті своєї групи і цілому “офіційному” суспільству. Це і є ті “декляссе” з минулих революцій, які, заперечуючи існуючий лад, поривали з спільнотою, “деклясували” себе й починали боротися за новий порядок. Переважно це були теж жертви “інтелектуального безробіття”, внаслідок якого існуючі системи загороджували розвиток інтелектуальним силам, не допускали їх до статусу правлячої еліти. Абож були це реформатори, які розчарувалися в можливості будь-що направити при існуючому стані й опісля радикалізувалися та революціонізувалися. Але неважно, з яких мотивів вони це робили — з невдоволення, розстроєння, розчарування, чи чистого месіянзму — вони не мали за собою своєї власної суспільної кляси, але власне були “декляссе”. І саме індустріальна та науково-технічна революція створила суспільну клясу інтелігенції, як міцну соціально-економічну категорію з її власними чіткими інтересами й амбіціями економічного та політичного порядку. Колишній інтелігент-революціонер не мав своєї кляси, як суспільної бази, він не був закорінений у суспільстві і, звичайно, належав “народові”, як певному більш символічному поняттю, (бо справжній народ часто його і не розумів). Сьогодні інтелігент-революціонер (у широкому значенні слова), не є

88. Davies, *When Men Revolt*, p. 3.

лише речником чогось загального й символічного, але насамперед він є представником своєї нової кляси. І хоч це не значить, що ціла його кляса є вже в активній революційній настанові, то тим не менше, він, як речник і організатор прийдешніх змін, є виразником передусім своїх клясових інтересів і має цю клясу за собою. А з цього постають величезні імплікації та наслідки і для цілого укладу радянського суспільства, і для інтелігенції, як резервуару і генератора антирежимних сил.

Крейн Брінтон, аналізуючи у своїй "Анатомії революції" передумови, фактори й симптоми великих революцій — англійської 1642 року, американської 1776, французької 1789 і російської 1917, — вказує якраз на ряд засадничих структуральних ідейно-політичних і суспільно-економічних слабостей та їхні симптоми, які склалися на витворення революційної ситуації в цих суспільствах.

На його думку, такими є три засадничі явища й фактори: "серйозні економічні, а щонайменше фінансові труднощі особливого роду", "перенесення льяольности інтелектуалів" з режиму на антирежимні елементи і "розклад панівної кляси" на тлі загального "клясового антагонізму".

На головне місце, як одну з засадничих передумов і симптомів наближення революції, він ставить якраз те, що Лайфорд П. Едвардс назвав "перенесенням льяольности інтелектуальних кіл", чи просто відчуженням інтелігенції від режиму. Цей розвиток приходить звичайно в період остаточного визрівання й усталізування режиму, тобто в сучасних умовах у час його термідоріанського завершення. Іншими словами, коли він уже заслуговує на означення "старого режиму". А таким саме вже і є радянський режим на грані свого другого п'ятидесятиліття. Наслідком прискішеного темпу соціологічних процесів у 20 віці він є вже таки добре постарілий і носить всі ознаки усталізо-

ваного, консервативно-реакційного ладу. І якраз у ньому дуже виразно зарисувався цей глибокий процес "перенесення льяольностей інтелектуальних кіл", символом чого є і демократичний рух і такі імена, як академік Сахаров, з одного боку, і письменники Твардовський, Солженіцин — з другого.

Що більше, його виразником є і "Політичний щоденник" і навіть "Вече". Цей останній самвидавний журнал, який своєю декларативністю перевищує навіть шовіністичну політику ЦК КПРС, є, до речі, тільки ще одним, дуже цікавим виміром національного відчуження російської інтелігенції, не менш шовіністично-націоналістичної, як і сама панівна олігархія. Абстрагуючи від самого негативного змісту "вечевського" руху, хочемо передусім вказати на факт, що навіть такі російські шовіністичні кола "переносять свою льяольність" від режиму, тобто і вони не ідентифікують себе з існуючим режимом.

У висліді маємо не лише суспільно-політичне відчуження інтелігенції, але й національне відчуження певних російських інтелектуальних кіл. Причин цього треба шукати, очевидно, у загальному інтелектуальному виявленні сьгоднішнього режиму, що про нього говориться і в самвидавних матеріялах і в працях таких комуністів, як Е. С. Варга чи Гароді. А.К. Вольний, автор "Інтелігенції і демократичного руху", твердить, що радянський режим є тепер просто в стані "постійної війни з інтелігенцією".

У теперішньому наставленні радянської інтелігенції, точніше її передових представників, виявляється власне вже цей новий феномен, а саме, що в даному випадку вони заступають уже не вузькі інтелектуальні кола, як у минулих революційних процесах, але цілу клясу. І не важно, якщо цю інтелігентську "клясову" свідомість ще не вповні всі усвідомили, а важливе те, що вона вже існує та діє.

І тому всі ці процеси — це не тільки сучасні відповідники подібних явищ у минулому, які попереджали й вістували розгорнення революційних ситуацій. Сучасна демократична думка в Росії і в цілому СРСР — це вже щось більше у своїй потужності й цілеспрямованні, а саме вияв певних глибших класово підбудованих соціологічних процесів, які перегукуються з ситуаціями напередодні революцій 1905 і 1917 років.

З одного боку, у цьому відношенні сучасна публіцистика — це паралеля антицарської публіцистики 19 і початку 20 ст., а в дальшій аналогії і паралеля до філософсько-публіцистичної творчості французьких енциклопедистів, діяльності масонів і т. п. напередодні 1789 року. Так само це паралеля до ролі англійської пуританської ідеології в кромвелівській революції чи філософії Уїгів і політичного концептування "купецких комітетів" у американській революції.

А з іншого боку, це вже не публіцистика відокремлених суспільно сил, чи спроба штучного насадження певної ідеології ззовні, як у випадку більшовиків з їхньою марксистською революцією, але висунення концепцій, які мають суспільне закорінення в науково-технічній революції і в інтелігенції, як класі.

З історичної перспективи, тим не менше, для нас зокрема важливі проєкції на сучасне двох революцій з минулого, а саме французької і російської, які мали не лише обмежений національно-територіальний характер, але й ширший, універсальний, силою їхніх ідеологій. Бож немає сумніву, що майбутня революція в СРСР-івській імперії буде поєднувати в собі обидва елементи: територіально-національного визволення і ширшого, соціо-економічного порядку, який знайде відгук і поза межами сучасної російської імперії і т. зв. соціалістичного бльоку.

Брінтон цитує Кошена, який довів, що "у Франції те,

що він називав *societes de pensee*, тобто неформлені групи, які збиралися, щоб продискутувати великі твори доби Просвітництва, поступово перетворилися на політичну агітацію та вкінці допомогли унапрямити вибори до Генеральних станів 1789 року. Важко не відчуті того, що Кошен вказав пальцем на основну форму групової акції, яка перетворила звичайне говорення і спекулювання на революційну політичну роботу. Масонство, як це визнають навіть республіканські історики, має теж своє місце у підготовці революції..."⁸⁹

Шварц писав подібно про "політичні клуби 18 ст. у Франції, студентські організації в Кубі в періоді Батісти, і УДМА в Альжирі..."⁹⁰

"У Росії, — твердив Брінтон, — ...нігілісти, анархісти, соціялісти всякого виду, західники й антизахідники, виявляли себе різним способом: від кидання бомб до голосування в Думі..."⁹¹ І хоч, як він зазначає, спори між ними сприяли продовженню царського володарювання, тим не менше вони були передвісниками грядущих революційних змін. А передусім вони "витворювали атмосферу", в якій відбувалася зміна в умах тодішніх поколінь і поглиблювалося відчуження інтелектуальних кіл. Засадниче при цьому те, що в таких умовах терористичні проти-заходи режиму неспроможні запобігти розгорненню революційного процесу, бо вони не можуть усунути самого відчуження інтелектуальних кіл, навпаки, ще його прискішують і радикалізують.

Тут уже йдеться не про відчуження самих безпосередньо заангажованих "кіл", але відчуження й радикалізацію та "класове усвідомлення" цілої впливової

89. Brinton, *Anatomy of Revolution*, p. 40-41.

90. Davies, *When Men Revolt*, p. 121.

91. Brinton, *Anatomy of Revolution*, p. 41.

суспільно-продукційної класи. І тому придушення чи ліквідація самвидавної діяльності сучасного демократичного руху аж ніяк не розв'язують самої суті проблеми, тобто не усувають цього "перенесення лояльностей" і відчуження, які якраз і є головними генераторами революції.

Частинна абсорбція робітничого елемента інтелекцією і зближення між цими обома класами проходять у пляні загальної "інтелектуалізації" виробничих процесів і самої робітничої класи в період науково-технічної революції. Але цей процес інтелектуалізації впливає не лише на робітничу класу, де відбувається зріст числа робітників з "білими комірами", але й на інші верстви, а передусім на саму керівну бюрократію. Автори "Сеятеля" подали таке визначення панівної групи, чи як вони її називають, "адміністративної класи": "Керівною силою цього ладу (адміністративного державного капіталізму — А. К.) є адміністративна класа. До неї входять державні, партійні, виробничі керівники, профсоюзи, молодіжні, пропагандивні діячі, вищі військові і працівники державної безпеки; різномірні голови, секретарі, директори, начальники відділів і т. д. Адміністративна класа є зорганізована в апарат, т. зн., в строго ієрархічну систему".⁹²

Впливання процесу інтелектуалізації відбивається на керівній класі в різних аспектах і по різних її профілях. Передусім інтелектуалізація заторкує теж саму панівну бюрократію і якоюсь мірою підносить її освітній рівень. Це сприяє нарощуванню в її середині реформістських тенденцій, які пробують виправляти й направляти існуючу систему. Ці сили зударяються однак дуже скоро з консервативним і виразно "антиінтелігентським" твердим

92. "Сеятель", "Хроника", н. 26, стр. 57.

ядром, яке переконане, що всяка "інтелектуалізація" в політичному відношенні загрожує їхній владній монополії, і тому намагаються всіма силами добитися того, щоб "інтелігенція лише їх обслуговувала", як у свій час "обслуговувала" капіталізм. Усякі спроби реформи й направи дістають в лоб (як наприклад, у випадку Сахарова та ін.), і реформістичні елементи або виходять з керівної бюрократії, або їх звідти викидають, або вони ще далі залишаються всередині і пробують далі "направляти". Є це перманентний процес, який зростає в міру того, як зростає загальний освітній рівень керівної бюрократії.

З точки погляду революційної стратегії, він дуже важливий, зокрема у сучасній ситуації. Завдяки йому конфронтація і конфлікт з режимом розвиваються не лише по лінії розподілу між панівною класою і народними масами, але переходять усередину самої керівної верхівки. Він створює певні передумови для потенційної "мирної революції" чеського типу, переводячи фронт боротьби, за всіма засадами діалектики, всередину самої партії. В дальшому розвитку, коли режим не допускає до розгорнення цих "мирних" реформістичних тенденцій, він їх радикалізує і ставить у позицію виразно антирежимну. Це теж дуже важливе, також з того погляду, що "в періоді нестабільності ненасильна політична дія служить кільком важливим революційним цілям. Передусім у таких обставинах, де революційна стратегія вимагає радше інфільтрації, ніж прямої атаки на систему, ця дія і ця фаза створюють час і нагоду, щоб вивчити мову, стиль, приписи й поведінку системи. Подруге, революціонер може завжди опісля піти перед народ і сказати "ми пробували..."⁹³ але нам не дали свого довершити. Основне в тому однак те, що і в самій керівній класі народжуються розчаровані

93. Davies, *When Men Revolt*, p. 127-128.

елементи, які опиняються тоді в антирежимному радикальному фронті.

Інший вплив процесу інтелектуалізації цілого суспільства на правлячу верству полягає у виявленні паразитної ролі керівної групи і постійному зрості протиріч між нею та іншими клясами внаслідок закріплення антиінтелектуалістичних сил усередині "адміністративної кляси". Чим більше інтелектуально прогресує суспільство, тим більше зростає на силі всередині партії назадницький, консервативний апарат, який усе покладає на силу тиску, терору і примусу.

З цим пов'язаний інший фактор і симптом революційної ситуації, а саме: внутрішній розклад керівної кляси. При цьому, як правильно підкреслює Брінтон та інші соціологи, ідеться тут не про моральний, а передусім про політичний розклад владного шару.

Що являє собою сьогоднішня керівна верства в СРСР — це загальновідоме. Передусім сама вона є об'єктом відчуження від власної ідеології і взагалі виявлена з усякого ідейного самоусвідомлення. Як писав Е. С. Варга, в радянській системі "марксизм перестав навіть бути науковою методою студій і став абстракцією і догмою, які мають виправдувати всі заходи режиму".⁹⁴ Радянський марксизм-ленінізм, чи як його сьогодні офіційно називають "науковий комунізм", не має нічого спільного ні з наукою, ні з комунізмом у його справжньому програмовому викладі. Він став купою заялжених, перекручених і спростачених фраз, якими керівна верства жонглює постійно для виправдання своїх антиреволюційних, імперіалістичних, консервативних заходів, що в них вона сама вже не вірить.

94. Е. С. Варга, "Русский путь к социализму и его результаты. Конспект", машинопис, Архів ЗП УГВР, 22 стор.

Але на цьому справа не кінчається. Керівна верхівка, відізолювавши себе від народніх мас і навіть власного низового членства, поставила себе в упривілейовану позицію. Завдяки сконцентруванню у своїх руках монопольної політичної влади, вони стали необмеженими володарями всіх економічних ресурсів держави. У висліді прийшло до крайньо гострої клясової стратифікації, до небачених дотепер клясових антагонізмів, які однак ідуть по лінії не звичайних клясових розрізень, а протиставлення двох засадничих верств: керівної верхівки з її політичною й економічною монополією і народніми масами робітництва, селянства і трудової інтелігенції, яких ця керівна верства експлуатує, позбавивши їх навіть таких елементарних засобів самооборони, як страйки, право протесту, цивільні свободи.

Усе це приводить до тотального відчуження не лише інтелігенції від режиму, але і народніх мас у цілому. За таких умов постійна акумуляція клясового противенства між правлячими і поневоленими є неминучим явищем; його наростання стоїть у прямому зв'язку із зростанням революційної потенції.

Цей процес політичного розкладу керівної верхівки на тлі загального загострення суспільно-економічного антагонізму дуже виразно представив вищезгаданий проф. Е. С. Варга, пишучи, що в радянському суспільстві "вирішальна влада належить виключно партійній, бюрократичній верхівці, якій підлягають всі "підойми" партійного й адміністративного апаратів... Це і є панівна кляса соціалістичного суспільства, яка керує цілою державою з її внутрішніми і зовнішніми відносинами, яка керує партією й її організаційною діяльністю, це є люди, які видають закони, накази й розпорядження з обов'язковою правною силою... Усередині панівних кіл вважали ще на початку 30-их років за конечне засекречувати фактичне,

правне відділення партійно-бюрократичної верстви від інших верств населення... Це відділення панівної кляси знайшло свій вияв у системі "номенклатур", тобто у встановленні списків особливо вибраних і перевічених осіб, які втішались найбільшим довір'ям партії і яким можна було доручити відповідальну роботу в партії і державі..."⁹⁵

Цьому особливому політичному становищу відповідають, очевидно, співмірні до владної сили матеріальні користі і привілеї, зафіксовані у спеціально високих платнях, преміях, нагородах, спеціальних магазинах, особливих житлових будинках і дачах, окремих санаторіях і лікарнях, що їх, однак, не вдалося заховати від ока народніх мас.

Система "номенклатур" є важливою для нас з іншого погляду: як інструмент розкладу і скам'яніння самої панівної верстви, яка, нагромаджуючи в своєму власному окремому крузі максимальну владу, необмежені привілеї, казкові добра й вигоди, неминуче мусить дедалі більше ізолювати себе від народу, замикатися в собі й одночасно киснути у власному сосі, загнивати.

Усе це перешкоджає і зупиняє нормальну циркуляцію інтелектуальних сил у самій системі й веде до її примітивізації. Свідомість цього доходить врешті і до людей з цього замкненого кола, зокрема до тих, які ще не позбулися суспільного сумління, і в них починає народжуватися сумнів і критицизм навіть щодо їх особистого становища. На такому фоні народжуються Твардовські. А для нас це надзвичайно важливі елементи, бо вони є виразниками непевності і сумнівності всередині панівних кіл. Як пише Брінтон: "Коли численні і впливові члени такої (панівної) кляси починають вірити, що вони несправедливо залишаються при владі, або що інші люди є братами,

95. Там же.

рівними їм в очах вічної справедливости, або що ідеали й вірування, які вони принесли, це нісенітниця... тоді вони не в силі протиставитися будь-якій серйознішій атаці на їхню суспільну, економічну й політичну позиції".⁹⁶

Царський міністер Протопопов так описав вершкову стадію такого стану панівної верхівки напередодні 1917 року: "Навіть найвищі кляси стали фрондерами ще перед революцією; у високих сальонах і клюбах критикували гостро й неприхильно політику уряду. Відносини, що заіснували в царській родині, аналізовано і про них широко говорили. Жарти розповідали навіть про голову держави. Писалися віршики. Не один великий князь відвідував такі зібрання... Відчуття небезпеки від такого роду змагань не збуджувалось аж до останнього моменту".⁹⁷

Хиба тоталітарної "номенклатурної" системи лежить, очевидно, в її структуральній слабості, бо вона веде до повного бюрократизування і спрIMITизування самої панівної верхівки, яка, відчужившись від народніх мас і життя народу, є просто неспроможна керувати ним. Французький комуніст Гароді схопив це дуже точно щодо сучасного радянського режиму, пишучи, що "ця бюрократична, централізована й авторитарна концепція управління була і є головною перешкодою для реалізації економічної реформи, політичної демократизації і визволення культури".⁹⁸ Подібно писав академік Сахаров у листі до Брежнєва, Косигіна й Підгорного в 1970 році: "...перешкоди для розвитку нашої економіки знаходяться поза нею, в політичній і суспільній ділянках..." Він бачив розв'язку лише в демократизації і "розсекреченості" чи, як він писав: "... загальна поінформованість може повернути

96. Brinton, *Anatomy of Revolution*, p. 39.

97. Leon Trotsky, *The History of the Russian Revolution*, transl. Max Eastman (London: Sphere Books, 1967), v. 1, p. 77.

98. Garaudy, *Turning Point of Socialism*, p. 117.

нашому ідеологічному життю його динамізм і творчість та зліквідувати бюрократичний, догматичний, гіпокритичний стиль...”

Як відомо, історики революцій підкреслюють нездібність передреволюційних режимів давати собі раду з революційними вибухами. Справа однак у тому, що ця ”нездібність упоратися з революційними обставинами” залежить не тільки від волі, плянів, зусиль самої панівної верхівки, але і тих, які мають здійснювати цю волю, пляни і зусилля. Відомо, що царський уряд 1917 року був, щонайменше з історичної перспективи, політично слабкий, так само, зрештою, як і режим Людвіка XVI. Але той самий царський уряд мав детально опрацьований плян, як здушити можливі заворушення в Петербурзі... І нічого з цього пляну не вийшло, бо його відмовився виконати Волинський полк, який і започаткував революцію.

У випадку з Угорщиною 1956 року і Чехо-Словаччиною 1968 могло б здаватися, що сучасній російській панівній верхівці не бракує ні здібности, ні засобів задушити всякі революційні почини і що вона ще політично сильна. Але воно не зовсім так, коли зважити, що в обох випадках революційні процеси відбувалися на окраїнах імперії, а не в її центрі, і що навіть за таких умов тривало місяцями, заки Кремль зважився на остаточний удар. Це поперше, а подруге: дуже важливим є той факт, що в тій самій верхівці були хитання, сумніви і навіть одверті противники інтервенції. Іншими словами, ці речі треба розглядати в перспективному розвитку і зокрема з усвідомленням того засадничого факту, що в тоталітарній імперії при відсутності допомоги ззовні революція мусить виникнути в її центрі, щоб вона могла успішно завершитися. А немає сумніву, що розвиток подібних подій у Москві чи Ленінграді виглядав би зовсім інакше у своєму завершенні, ніж у Будапешті чи Празі.

І ”новочеркаські” події 1962 року напевно виглядали б інакше в Москві чи Ленінграді, і немає певности, що й тут офіцер, який мав би доручення задушити страйк, пустив би собі кулю в лоб, як це було в Новочеркаську.

Обмеженість твердого партійного ядра призводить до того, що хоч режим розуміє і доцінює матеріальні, технічно-економічні і навіть мілітарні виміри науково-технічної революції, він не з’ясовує собі її глибших суспільно-політичних, духових і культурних імплікацій. Режим розуміє теж вагу і роль інтелігенції, але він ще далі не в силі вирватися з ”клясичної формулки” про інтелігенцію, як тільки ”шар”, чи ”соціальну групу”. Зрештою, він побоюється навіть в теорії визнати за нею інший, ”клясовий” статус. Він боїться інтелігенції і старається всякий спротив і виклик з її боку душити згори терором і репресіями.

Дуже знаменними щодо цього є ствердження Константина Ф. Катусева, при кінці травня 1973 р. на ідеологічній конференції директорів партійних шкіл і головних редакторів партійних журналів та інших ідеологічно-пропагандивних працівників сателітних держав у Варшаві. З’ясовуючи імплікації науково-технічної революції на тлі плянованої поїздки Брежнєва до США в червні 1973 р., він заявив, що треба скріпити партійну контролю й увести гостріші поліційні засоби й заходи, щоб науково-технічна революція не вирвалася з-під контролі і, чого доброго, не привела до антикомуністичної політичної революції.⁹⁹ У цьому власне і виявляється вся тупість, обмеженість і одночасно страх панівної верхівки, яка не в силі збагнути, що для переведення науково-технічної революції замало ще американських, німецьких, французьких і японських капіталів та технологій, але

99. *US News and World Report*, July 2, 1973.

потрібно певних внутрішніх перемін у самому радянському суспільстві, які йшли б по лінії бодай частинної лібералізації і демократизації системи, а не нового загострення терору.

Зокрема режим боїться зросту національної інтелігенції неросійських народів, у яких опір проти соціально-економічного поневолення покривається із спротивом проти національно-політичного гніту. Відповідно до цього процес інтелектуалізації проходить тут у парі з процесом національного освідомлення і вищення національних політичних кадрів у противагу до великоросійських шовіністичних панівних кіл і їхніх місцевих "помагачів"-холуїв.

У такому додатковому аспекті треба теж розглядати погром молодой української інтелігенції, що його влаштував режим руками КГБ та інших "каральних органів" на початку 1972 р. Цей удар був спрямований не лише проти культурних діячів і літераторів, але інтелігенції в цілому, включно з математиками, фізиками й хеміками. І хоч як болючим він був для нашого національного відродження, то одночасно він уже був теж показником наростання нашої національної інтелігенції, як кляси. Мало того, він був одночасно доказом величезної вітальности українського інтелектуального потенціалу в цілому.

Після сталінської м'ясорубки й затиску 30-50-их років відродження української нації 60-их років це щось більше, ніж тільки звичайний процес у поступовому розвитку народу, бо своїм розмахом, глибиною думки, культурним рівнем і суспільним цілеспрямуванням це піднесення виходить далеко поза рами дотеперішніх соціологічних стандартів. Це — непересічний вияв національної життєздатности й регенерації та гарантія дальшого розвитку народу, незалежно і наперекір усяким погромницьким

намаганням російського окупанта зупинити ставання української нації і терором, асиміляцією та геноцидом загнати її в стан племені в радянському (читай — все-російському) "котьолку". Бож останні події на Україні це також доказ остаточного провалу т. зв. радянської національної політики, яка є центральним питанням внутрішньої політики імперії. Всупереч усім запевненням офіційних режимових чинників у Києві й Москві про те, що, мовляв, національне питання в СРСР розв'язане, — січневі події підкреслили ще раз з небувалою гостротою, що воно залишається надалі в стані акутної кризи й боротьби та постійно зростаючих національних протиріч, зумовлених розгулом російського шовінізму. Це увидатнюється зокрема у світлі того фактичного стану, що весь рух української (та інших неросійських) культурно-суспільних самооборон не виходив властиво поза рами теоретичних, концепційних залогень т. зв. лєнінської національної політики і правних, конституційних норм радянської системи. Навпаки, він часто навіть на них базувався і намагався навіть виправляти цю систему згідно з тими теоретичними засадами. У висліді маємо повний провал т. зв. радянської національної політики і в практичній, і в теоретичноконцепційній площинах. Наслідки того провалу, зокрема його зовнішньо-політичні ускладнення в сучасному й майбутньому (загроза Китаю), куди серйозніші, ніж, як виглядає, теперішня кремлівська олігархія спроможна це зрозуміти.

Відродження української нації в 1960-их роках могло б здаватися дійсно немов би чимось стихійно-іраціональним, неприродним, чимось таким, що не вміщається в поняття давніх соціологічних схем. Але насправді при глибокому розгляді стає ясним, що воно і не може бути інакше в наші часи масової емансипації людини і нації, в період масової

освіти й суспільної динаміки та поглибленого цивілізаційного процесу, притаманного всякому індустріальному суспільству, яке стоїть на порозі науково-технічної революції. У тому бо якраз і міститься вся нерациональність, безглуздість та приреченість сучасної російської національної політики, яка не хоче зважати на очевидні й неминучі факти життя і намагається терором штучно заперечити саме життя. Ліквідація 45-мільйонної нації є просто неможлива в наші часи, навіть при найбільш рафінованих і масових засобах геноциду. Національної свідомості й самобутності кількадесятимільйонного народу не знищити сьогодні нікому, як довго існує сама нація. Бо вона і буде постійним генератором тієї патріотичної частини суспільства, яка завжди двигатиме народ на боротьбу за національне самоздійснення і свободу. Треба б хіба все суспільне життя звести до рівня печерного буття кам'яної доби, щоб цього досягнути, а це ж очевидний абсурд.

У цьому власне і міститься вся безвиглядність російської імперіальної політики, яка, ідучи всупереч життю і поступові, доводить теж до загострення міжнаціональних конфліктів і ударів та великих втрат по обох сторонах. А передусім така політика веде до поглиблення внутрішньої кризи цілого радянського суспільства і дальшого, неухильного наростання революційної ситуації, якої не усунути погромницькими ударами в роді останньої кампанії проти самвидавньої діяльності, яка, до речі, є лише певним її симптомом. Удар по симптомах не зліквідує напевно самого глибшого й ширшого процесу наростаючої революції, а, навпаки, може його лише ще більше поглибити й закорінити. Бож ані розбій кагебівського терору в СРСР, ні розгул російської воєнщини назовні не захищують і передусім не усунуть сучасної внутрішньої

засадничої слабости радянського суспільства й режиму та наростаючої революційної потенції. СРСР-івська імперія сьогодні повна таких глибоких протиріч, дезінтеграційних тенденцій і вибухових факторів, що продовження брежнєвської внутрішньої політики мусить вести до неминучого визрівання і поширення революційної атмосфери.

VI. МЕХАНІКА РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

Наше визначення ролі технічно-наукової революції в дальшому розвитку радянського суспільства не означає, очевидно, що її слід розглядати, як явище, яке має автоматично довести до антирежимної соціально-економічної і національно-політичної революції майбутнього. Таке ідентифікування науково-технічної революції з самою політичною революцією було б повторенням соціо-економічного, історичного детермінізму в стилі Маркса, про що була мова при розгляді класичної марксистської концепції "соціальної революції". В даному разі йдеться однак про щось інше, а саме про підкреслення цих суспільно-економічних факторів у науково-технічній революції, які сприяють дальшому загостренню протиріч у середині радянського суспільства й витворенню та скріпленню революційної ситуації в майбутньому. І саме в такому, а не "автоматичному" самостійно-детерміністичному сенсі треба підходити до оцінки самої науково-технічної революції, як бази й загального генератора політичної та національної революції.

Сам же революційний процес не наростає "автоматично", це не "deus ex machina", але є він вислідною цілого ряду духових, психологічних, соціально-економічних і політичних факторів. Його засадничим джерелом є

передусім ментально-психологічний елемент, який полягає в невдоволенні даної чи даних груп населення. Причини цього невдоволення можуть бути різні: національні, соціальні, культурні, економічні, політичні. В умовах радянської дійсності вони всі існують в силу загального й тоталітарного соціального та національного утиску. Цей негативний для народніх мас момент тиску, попри свої від'ємні наслідки, має теж одну негативну сторону і для самого режиму, а саме: внаслідок тотального утиску приходить також співмірне йому тотальне невдоволення. Це дуже важливий момент з точки погляду революційної стратегії. Великою мірою він заступає неможливість ширшої антирежимної пропаганди й агітації, і цю роль виконує сама режимова система своїм власним інструментом гніту й індоктринації.

Уже сам КГБ і мільйоновий апарат агітпропу, самою лише своєю наявністю викликають роздражнення в населення (незалежно теж від певного страху). До цього треба додати ще їхню "діяльність", спрямовану безпосередньо на скріплення ненависти й ворожости до режиму, якраз унаслідок самої її природи, методики і стилю. Крім цього, ні для кого не є вже сьогодні таємницею, що ці апарати не лише найкраще оплачувані й упривілейовані, але є найбільш паразитними організаціями, яким уже давно немає місця в нормальному суспільстві. Це поперше. А подруге: цей утиск тоталітарного типу заступає теж великою мірою відсутність можливості ширшої організованості, тобто виконує роль мимовільного інструменту соціальної організованості на базі невдоволення й ворожости до режиму. Іншими словами, він заступає можливості певної структуральної оформленості опору, (яка неможлива в умовах російського комуністичного тоталітаризму), вносячи певні елементи фактичної організованості, базовані на спільній настанові,

оцінці, підході й загальній поведінці невдоволених. Автори "Сеятеля" писали так про це явище невдоволення, яке вони ідентифікують з роздражненням: "Роздражнення і невдоволення є просто психологічним наслідком абстрактної формули кризи, яка по-марксистськи звучить так: неспівмірність продукційних відносин до продукційних сил. У принципі це невдоволення є здоровою реакцією людини на кризу, підсвідомою вимогою раціоналізувати іраціональну систему..." Вказуючи на появу численної т. зв. ліберальної інтелігенції в СРСР під сучасну пору, як перший щодо важливості соціальний процес, характеристичний для кризи цілої системи, автори "Сеятеля" твердять, що "другим соціальним процесом, який має для нас значення, є втворення атмосфери розсіяного невдоволення".¹⁰⁰

Ця справа вимагає, до речі, деякого додаткового з'ясування, поскільки згадані автори потрактували її, на жаль, трохи загальнониково і без уточненого аналітичного взаємопов'язання поодиноких "психологічних наслідків кризи". "Атмосфера невдоволення" є не лише зумовлена соціально-економічними, але й теж національно-політичними, духово-культурними й іншими, факторами, які виростили вже не на соціально-економічній базі, а поза нею. У цьому саме і полягає вся складність і парадоксальність цілої системи. Можливо, це якраз і є наслідок того, що соціалізм і комунізм починали будувати "згори", тобто від диктатури (фіктивного) пролетаріату, а шойно потім заходилися творити соціально-економічні передумови для неї. У такому укладі деякі процеси виривалися не лише з-під контролю влади, але й проходили всупереч "приписаним" нормам доктрини про базу і надбудови.

Якщо ж ідеться про саму "атмосферу невдоволення" і її відношення до появи ліберальної демократії, то ми радше

100. "Сеятель", "Хроника", н. 26, стр. 95.

схильні припускати, що ця інтелігенція якраз і виростила на тлі цієї атмосфери, тобто її поява не була окремим "паралельним" процесом, але органічно виходила з загального невдоволення.

Одночасно ми схильні розділяти поняття невдоволення від роздражнення і то не лише з огляду на психологічну термінологію, але передусім для підкреслення специфічностей цих обох явищ і їхньої ролі в наростанні революційного процесу. Так, наприклад, роздражнення є вже трохи вищий ступінь невдоволення, бо він уже є певною формою живого, активнішого вияву самого невдоволення, чи пак реакції вищого ступеня. Іншими словами, це вже є перший крок від невдоволення.

Невдоволення і роздражнення можуть бути різні не лише за своєю мотивацією, але й засягом. Вони можуть бути льокальні, вузькі, або ширші й загальномасові. Їхня кожночасна ідентифікація, генералізація, вбудування в цілісну систему режимового утиску та поневолення, є у свідомості населення основою наростання дальшого опору й ворожості до панівної бюрократії.

На цій базі виростають дальші, інші форми антирежимної настанови і дії. При тому, як пише "Сеятель", "розсіяне невдоволення стає само стихійною іраціональною силою, яка викликає ерозію системи і поглиблює кризу".¹⁰¹ В цій ситуації наростає активний і пасивний опір, проходить певне концептування й формулювання конкретної антирежимної дії, починає оформлятися й розвиватися сам революційний процес.

Заки перейти однак до цього, слід згадати про ще одне явище, яке наростає в цій атмосфері і яке доводить до громадської імпотентності певної частини людей. Автори "Сеятеля" називають це "трудовою і громадською

101. Там же, стор. 96.

оцінці, підході й загальній поведінці невдоволених. Автори "Сеятеля" писали так про це явище невдоволення, яке вони ідентифікують з роздражненням: "Роздражнення і невдоволення є просто психологічним наслідком абстрактної формули кризи, яка по-марксистськи звучить так: неспівмірність продукційних відносин до продукційних сил. У принципі це невдоволення є здоровою реакцією людини на кризу, підсвідомою вимогою раціоналізувати іраціональну систему..." Вказуючи на появу численної т. зв. ліберальної інтелігенції в СРСР під сучасну пору, як перший щодо важливості соціальний процес, характеристичний для кризи цілої системи, автори "Сеятеля" твердять, що "другим соціальним процесом, який має для нас значення, є витворення атмосфери розсіяного невдоволення".¹⁰⁰

Ця справа вимагає, до речі, деякого додаткового з'ясування, поскільки згадані автори потрактували її, на жаль, трохи загальнониково і без уточненого аналітичного взаємопов'язання поодиноких "психологічних наслідків кризи". "Атмосфера невдоволення" є не лише зумовлена соціально-економічними, але й теж національно-політичними, духово-культурними й іншими, факторами, які виростили вже не на соціально-економічній базі, а поза нею. У цьому саме і полягає вся складність і парадоксальність цілої системи. Можливо, це якраз і є наслідок того, що соціалізм і комунізм починали будувати "згори", тобто від диктатури (фіктивного) пролетаріату, а щойно потім заходилися творити соціально-економічні передумови для неї. У такому укладі деякі процеси виривалися не лише з-під контролю влади, але й проходили всупереч "приписаним" нормам доктрини про базу і надбудови.

Якщо ж ідеться про саму "атмосферу невдоволення" і її відношення до появи ліберальної демократії, то ми радше

100. "Сеятель", "Хроника", н. 26, стр. 95.

схильні припускати, що ця інтелігенція якраз і виростила на тлі цієї атмосфери, тобто її поява не була окремим "паралельним" процесом, але органічно виходила з загального невдоволення.

Одночасно ми схильні розділяти поняття невдоволення від роздражнення і то не лише з огляду на психологічну термінологію, але передусім для підкреслення специфічностей цих обох явищ і їхньої ролі в наростанні революційного процесу. Так, наприклад, роздражнення є вже трохи вищий ступінь невдоволення, бо він уже є певною формою живого, активнішого вияву самого невдоволення, чи пак реакції вишого ступеня. Іншими словами, це вже є перший крок від невдоволення.

Невдоволення і роздражнення можуть бути різні не лише за своєю мотивацією, але й засягом. Вони можуть бути локальні, вузькі, або ширші й загальномасові. Їхня кожночасна ідентифікація, генералізація, вбудування в цілісну систему режимового утиску та поневолення, є у свідомості населення основою наростання дальшого опору й ворожості до панівної бюрократії.

На цій базі виростають дальші, інші форми антирежимної настанови і дії. При тому, як пише "Сеятель", "розсіяне невдоволення стає само стихійною іраціональною силою, яка викликає ерозію системи і поглиблює кризу".¹⁰¹ В цій ситуації наростає активний і пасивний опір, проходить певне концептування й формулювання конкретної антирежимної дії, починає оформлятися й розвиватися сам революційний процес.

Заки перейти однак до цього, слід згадати про ще одне явище, яке наростає в цій атмосфері і яке доводить до громадської імпотентності певної частини людей. Автори "Сеятеля" називають це "трудовою і громадською

101. Там же, стор. 96.

апатією”. Як її приклад, вони дають образ “морального ідивідуаліста”, “який не хоче мати нічого спільного з політикою”. Чому? — питають автори і відповідають:

Тому, що від неї походить все зло. Ви йому заперечуєте: теперішнє людство не може жити без політичного механізму, отже хтось мусить ним займатися і не можна його запускати й довіряти нетямущим і несовісним людям і т. д. Він не слухає, йому все однаково, що ви говорите. Він уклав собі думку, якої логікою не змінити. Гірш усього те, що він і не соромиться признатися в цьому, не стидається сказати: ‘Я така людина, мене привів до цього мій внутрішній розвиток, і аргументи мені байдужі’. Або ще одно: ідивідуаліст скаже вам, що політична опозиція безнадійна. Виглядає все ясно: при таких поглядах і відчуваючи (а він це часто відчуває) катастрофічність положення — треба вступати в партію, служити вірою і правдою системі, укріплюючи й поліпшуючи її, де тільки можна. Нічого подібного! Хай усе летить коміть головою, але до людей, які вступають в партію, він відчуває погорду. І туди не можна і сюди не можна. Не можна укріплювати системи, не можна її реформувати, але зате можна “просто жити” і пускати слиняні пузирі від занепокоєння несправедливими порядками. І не подумайте, що він боягуз. З-за пустяків він може поводитись навіть зухвало. Запропонуйте йому бути обережним, а він розгарячиться і, може, навіть скаже, що не боїться, але не має заміру відмовлятися від особистої свободи. За дитячий визов, за піонерську честь, може, він і сяде, але за діло — ні. І так скрізь, у безконечність.¹⁰²

102. Там же, стор. 114-115.

Автори “Сятеля” правильно стверджують, що тут є “якесь дивне недорозвинення, а точніше, викривлення моральної свідомості, (яке) перевертає йому всі цінності”.¹⁰³ І вони теж праві в тому, що для виликування цієї суспільної хвороби потрібне належне моральне відродження і переродження. Сьогодні це явище доволі поширене, і тому ми так довго на ньому спинилися. Ограничення його і перестановка відповідних типів з громадської імпотенції в “політику” буде однак зростати в міру того, як будуть розвиватися інші вияви “невдоволення і роздражнення” та в міру того, як ще далі загнivatиме і розкладатиметься сама система. Тоді ця категорія людей може навіть видати активних борців проти режиму. Але для цього потрібно, справді, “певної революції свідомості, переоцінки вартостей, яку повинні перевести думаючі люди”.¹⁰⁴

З точки погляду революційної стратегії особливо важливі інші роди вияву роздражнення, а саме: активний і пасивний опір та реформістські тенденції.

У першому випадку маємо діло з виразним антирежимним спротивом, який шукає різних — одиночних і загальних, легальних і нелегальних чи півлегальних, неорганізованих і організованих чи піворганізованих і псевдоорганізованих — форм і засобів та методів активної дії. У другому випадку, пасивного опору, маємо самооборону, яка полягає в засобах і методах, спрямованих в основному на захист і збереження існуючих положень і позицій, без ширшого, організованого чи неорганізованого доцільного пов’язання з іншими.

У третьому випадку йдеться про той елемент, який включається в саму систему з надією, чи переконанням, що

103. Там же, стор. 115.

104. Там же, стор. 114.

тільки зсередини можна направити режим і покращити існуючий стан. Доля їх буває різна: або вони — скоріше чи пізніше — дістають в лоб і зрезигновано залишаються в системі, яка їх остаточно "абсорбує", або в них настає розчарування, вони поривають з системою і відкрито опиняються поза нею, або закрито поповняють стан активного чи пасивного табору. В цьому останньому випадку їхня роль дуже важлива, як того елемента, що сприяє розкладові системи зсередини, через власне розчарування, і як інструменту поширення в панівній бюрократії сумнівів, невдоволення, критицизму й негодування з приводу існуючого стану. А це і є перші кроки в напрямі нейтралізації сил бюрократії, на яку одночасно діє загальна атмосфера суспільної динаміки, незалежно від того, як дуже вона намагається себе ізолювати від неї.

Є ще інший реформістський елемент, а саме той, який пробує направляти систему, залишаючися поза нею. Ідеться про певні легалістичні форми боротьби, свідками якої ми були у випадку певних кіл наших, балтійських, російських і інших дисидентських рухів у СРСР. Є це певні форми еволюційної боротьби, яка, звичайно, є виявом своєї "неорганізованої організованості" суспільної динаміки, яка старається впливати ззовні на режим. При відсутності розуміння і доброї волі збоку режиму, замість яких приходить новий зашморг і визначення позиції реформаторів, як нелегальної, після частинного паралічу настає нове розчарування і розстроєння ланих кіл, їхня дальша радикалізація і втягнення їх та споріднених їм елементів у гонимі революціонізації. Надалі ж це означає скріплену поляризацію суспільства по лінії антирежимних сил і панівної бюрократії.

Реформаторські тенденції всякого покрою мають свою довгу традицію якраз у розвитку революційних рухів народів колишньої і теперішньої російської імперії.

Пригадаймо, що не лише о. Гапон хотів передати прохання цареві від мас, що їх він вивів був на вулиці Петербургу і які запевняли царя у своїй вірності; Герцен теж хотів впливати на Александра II по лінії реформ, а революціонер і терорист Кибальчич ще день перед його підвищенням вислав був цареві "посланіє", в якому пропонував "мирний вихід з теперішньої неможливої ситуації".¹⁰⁵

Ще Ніколай Чернишевський писав у своєму щоденнику з 1848 року, що Росії потрібна автократія, яка стала б речником і реалізатором інтересів нижчих клас. Герцен хотів бачити такого речника й реалізатора цих інтересів у Александрі II і пропонував йому поєднати російський соціалізм, обпертий на "общині-мирі" з "поступовою автократією". Так само, як Чернишевський, Герцен, бачив у Петрі I великого реформатора й того представника інтересів нижчих клас, який порвав був з московським історичним періодом. Тепер Герцен закликав Александра II порвати з петербурзьким періодом подібно, як Петро I зробив з московським. За певною далекою аналогією, Петро I був для Чернишевського й Герцена тим самим стовпом і пунктом відклику, що Ленін був (і ще подекуди далі є), наприклад, для Григоренків і Сахарових.

Навіть Михайло Бакунін, один з батьків анархізму, писав ще 1862 р., що "Александр II міг би дуже легко стати народнім героєм, першим російським царем країни..., обираючись на народ, він міг би стати рятівником і головою цілого слов'янського світу. Він і лише він міг би здійснити в Росії найбільшу і найбільш добродійну революцію без того, щоб пролити одну краплину крові".¹⁰⁶

105. Avrahm Yarmolinsky, *Road to Revolution*, (Toronto: Collier-Macmillan, 1969), p. 277.

106. М. Н. Покровский, "Русская история с древнейших времен". Москва, 1920, т. 4, стр. 146-147.

Коротко: концепція "мирної революції згори" не нова в російському політикумі, і якраз Сахаров, Григоренко й Медведєви не хотіли і не хотять нічого іншого, як її здійснення самим ЦК КПРС, чи, точніше, його Політбюром, "без того, щоб пролити одну краплю крові...".

1858 р. Ніколай Серно-Соловєвіч, один з майбутніх організаторів "Землі і волі", закликав Александра II в "Голосах з Росії" (що їх видавав Герцен у Лондоні), щоб він ужив своєї влади для здійснення соціалістичної реформи шляхом вивласнення дворян і передачі їхньої власності селянським "общинам-мірам" під контролею держави. Він писав, що "на троні Росії царем може бути — свідомо, чи несвідомо — тільки соціаліст".¹⁰⁷

Однак всі ці побажання, заклики і сподівання дістали дуже скоро в лоб, внаслідок традиційної реакційної політики Александра II. Тож Н. Чернишевський був одним із перших, які заявили безпощадну війну Александрові II, заявляючи, що чим скоріше згине царська автократія — тим краще. Романови не слухали Герценів і Бакуніних так само, як Хрущєви і Брежнєви не слухають Сахарових і Медведєвих.

У 1866 р. студент Караказов, стріляючи в Александра II, одночасно вияснив, що його (щоправда, невдалий) атентат не був випадком, але закономірною маніфестацією того, що всякі надії і сподівання на "революцію згори" були вже остаточно погребані. Після Караказова вже ніхто не надіявся, що цар може бути реалізатором здійснення будь-яких глибших прогресивних реформ і перемін у користь народу. Відтоді ніхто теж уже не апелював до царя, як

107. Franco Venturi, *Roots of Revolution: A History of the Populist and Socialist Movements in Nineteenth-Century Russia* (New York, 1960), p. 256.

раніше робив Герцен, який закликав Александра II стати "коронованим революціонером" і "царем-визволителем". І тому 1866 рік — був межовим роком.

Відступ Хрущєва від його "скупого" курсу, проголошеного на XX з'їзді КПРС, брак не лише його консеквентного продовження, але передусім змістового поширення і поглиблення та остаточний поворот його самого і його наслідників — Брежнєва і тов. — до неосталінізму, були теж остаточним погребанням надій на "реформу" чи "революцію згори" "без пролиття краплі крові..."

Поставлення Сахарова і його однодумців під новий посилений утиск терористичної машини КГБ було однак не лише розвіянням надій у них самих, але передусім створювало нові фактори для усвідомлення конечности переоцінки дотеперішніх методів і засобів боротьби, в сучасному і майбутньому, потреби нових шляхів цієї боротьби, яка силою обставин мусить розвиватися по лінії дальшої радикалізації і зреволюціонування та загострення антирежимних дій.

При наростанні активного й пасивного табору "атмосфера невдоволення і роздражнення" переростає у стадію загальної "неорганізованої організованости", в якій "звичайна малеза" — як писав Шварц — стає інтелектуалізованою і в дальшому політизованою".¹⁰⁸ В таких умовах маємо діло з своєрідною багатогранністю форм і змісту антирежимної хвилі, яка шораз виразніше перетворюється у зрізничкований революційний потенціал.

В основі всього лежить відчуття політичної розхитаности, яка ще часто додатково скріплюється всякого роду випадковими, крутими потягненнями режиму. Діє тут чисто психологічний момент, що зрештою зовсім

108. Davies, *When Men Revolt*, p. 120.

правильно стверджує Дейвіс, пишучи, що "політична стабільність, чи нестабільність є залежні від стану духу, розуму, настрою суспільства" і що це якраз невдоволений розум і дух, а не конкретне постачання 'адекватних', чи 'неадекватних' кількостей харчів, рівности, чи свободи, витворюють революцію".¹⁰⁹ Іншими словами, тут уже діє "токвелівський синдром", за яким революції приходять саме тоді, коли ситуація крашає, а не тоді, коли вона погіршується. Як пише "Сеятель", "у середньому роздраження незадовільними явищами росте навіть тоді, коли самі ці явища потрохи поправляються..."¹¹⁰ До речі, в такій обстановці приходять звичайно до "революції наростаючих сподівань"¹¹¹, потенціал якої зростає в міру того, як поглиблюється прірва між сподіваннями населення, викликаними частинними осягами, і недостатнім їх задоволенням. Іншими словами, коли приходять до "ножиць" між бажанням і осягненням. У такій ситуації концесії режиму можуть бути матеріально відчутними, але, будучи неспівмірними до вимог "наростаючих сподівань", вони не в силі зупинити зросту революційного потенціалу.

У горні того процесу відбувається одночасно кристалізація самих організаційних форм боротьби. В умовах російського тоталітаризму, при широкій сексотській і терористичній мережі, вони вимагають великої винахідливості, оригінальності і вдумливості у плануванні. В основі всього лежить сама "неорганізована організованість", на базі якої і в якій творяться різні легальні, півлегальні, підпільні та гібридні формації. Це диктує сама дійсність, яка виключає будь-яку нормальну одверту зорганізованість клясичного типу. Або, як писав Шварц,

109. Там же, стор. 136.

110. "Сеятель", "Хроника", н. 26, стр. 95.

111. Davies, *When Men Revolt*, p. 237.

"тип революційної організації, який виростає в данім конкретнім випадку, буде таким, який є психологічно-функціональним, економічно можливим і стратегічно потрібним".¹¹² Коротко: він є прямою вислідною дійсности, в якій йому доводиться діяти з можливо найбільшим ефектом.

При цьому, зокрема в початковій стадії наростання цих сил, характеристичним є дуже широке шукання, експериментування і нескоординування, яке призводить до дуже великої кількості форм, стилів і засобів боротьби. Таж і не диво, що, наприклад, у нас у 1950-60 рр. ми мали і спроби творення легальної, чи напівлегальної "Української робітничо-селянської спілки", і підпільні "Український національний комітет" та "Український національний фронт", і побіч них ряд інших політичних, культурних і т. п. осередків, центрів, а навіть студійних груп та приватних і товариських об'єднань. Так само в росіян, побіч "Всеросійського соціально-християнського союзу освободження народів" (ВСХСОН) і мілітарного "Союзу боротьби за політичні права" Гаврілова, діяли різні осередки "неорганізованої організованости" в різних схрещеннях. Не бракувало теж одиночних акцій підпільного характеру, як наприклад, у випадку Петра Старчика з Москви, який сам укладав і поширював антирежимні летючки. (Його арештувало КГБ 20 квітня 1972 р. і на початку 1973 р. його засуджено на 6 років ув'язнення).

На окрему увагу заслуговує концепція своєрідної "партії", що її висунули якраз автори "Сеятеля". Виходячи з правильного засновку, що "якщо система не буде докорінно зреформована, невдоволення в цілості і повним розміром вийде наверх... і коли воно проявиться, воно потребуватиме... деяких хоч би найбільш примітивних льозунгів; і

112. Там же, стор. 121.

надалі наша доля залежатиме від тих ідей, довкола яких воно буде консолідуватися, та від тих рішень, які виявляться для нього атрактивними. А ці ідеї і рішення готує суспільство вже тепер".¹¹³ Але поскільки, на думку авторів "Сеятеля" "ліберальна опозиція здатна у відомій мірі акумулювати розсіяне невдоволення лише інтелігентської еліти, а не може вийти поза її межі, щоб викликати загальнонаціональний резонанс", то тому потрібна "партія" нового типу, яку вони визначають так:

Під словом "партія" ми не розуміємо тут централізованої організації. В широкому значенні слова — це просто сторона в політичній боротьбі. Партію відрізняє від "руху" її чіткіше визначення позицій. Щодо централізованої організації, то з принципового боку її потреба виглядає нам сумнівна; в різних випадках вона може бути доброю чи поганою, але це питання треба вирішувати, виходячи з конкретних обставин. Практично ж створення єдиної організації все одно є неможливим і могло б привести лише до трагічних наслідків. Інша справа — об'єднання незалежних груп на базі єдиної програмової платформи. Невдачі окремих маленьких груп не наносили б засадничої шкоди загальній справі. В той самий час спільна програма є життєво необхідною, вона надає рухові потрібної єдності, вона може стати центром притягання і консолідації всіх прогресивних сил, може стати прапором, який збиратиме всіх невдоволених, усі опозиційні елементи. А головне, вона вказуватиме на вихід з створеного становища... Ми уявляємо собі цю партію у виді незалежних груп на деякій спільній платформі, оточених співчуваючим "ореолом". Дуже важливо,

113. "Сеятель", "Хроника", н. 26, стор. 98.

щоб партія допускала участь, сказати б, неформальне членство, на різних умовах відповідно до спроможности кожного співчуваючого — участь від саможертвовного активіста до незначної помочі легко симпатизуючого.¹¹⁴

Як далі сказано, "ця партія не може бути централізованою організацією і не може мати формального членства. Велика опозиційна група, в якій існують списки, або в якій люди знають більшість її членів, практично є засуджена на невдачу в наших обставинах. Єдиний можливий варіант — це невеликі активні групи, які діють у неворожому оточенні і які є з'єднані, щонайбільше, ланцюгами співчуваючих. Це надавало б цим групам єдності, а партію робила б з них політична платформа".¹¹⁵ А далі: "Чому тільки в середовищі ліберальної інтелігенції може виникнути така партія, — доволі ясно. Якщо вилучити релігійні кола, то жодний інший шар у нашій суспільстві не є просякнутий неофіційними зв'язками до такої міри, як ліберальна інтелігенція. Ця група вже користується фактично деякою свободою преси... Вона психологічно і за своєю освітою є найбільш підготована для таких ідей".¹¹⁶ І вкінці, ця партія має бути "проводом", через який "прогресивна платформа" матиме доступ до суспільства, тобто вона дасть "достатню групу людей, які б цю програму поширювали й обороняли".¹¹⁷

Якщо йдеться про організаційні принципи "партії", то вони, до речі, є нічим іншим, як повторенням подібних передумов революційної організації у Шварца, що їх він визначив так: "1. Відчуття конечности групової акції для

114. Там же, стор. 69.

115. Там же, стор. 105-106.

116. Там же, стор. 110.

117. Там же, стор. 105.

осягнення спільних ідеалів. 2. Відчуття дієздатності даної специфічної, запроєктованої організації. 3. Щонайменше певна співзвучність і сприяння в персональному стилі серед потенційних членів. 4. Спільні, прийняті символи...”¹¹⁸

Основне однак те, що в умовах загального роздражання і поширення різних форм неорганізованої організованості та постійної радикалізації народніх мас, важливою є не формальна організованість, але фактична. А ця остання досягається під усякими можливими видами й формами, без того, щоб позбавляти себе дієздатності. При цьому постійно треба пам'ятати, що в умовах тоталітаризму маємо діло з двома альтернативами: формальна організованість (і ризик повного провалу), або фактична організованість (і зменшення ризику провалу та збільшення шансів впливу).

Іншими словами, йдеться про заіснування політичних центрів у різних формах, які уможлиблювали б ефективну дію і, що найважливіше, дали їм змогу мобілізувати й підготувати народні маси до остаточного завершення революційного процесу. Не забуваймо, що революції ніколи не були ділом широких масових організацій чи груп, якщо йдеться про їхнє переведення і завершення. Такі "масові революції" — це міт і лозунг у найкращому разі. Справжні "масові революції" — це передусім спонтанні вибухи, на тлі яких шойно входили в гру поодинокі політичні центри і групи, які тягнули за собою більші чи менші маси.

Як пише Брінтон, "Бастілійські, наприклад, заворушення, згідно з французькою республіканською традицією, не були ніяк пляновані. 'Париж' довідавшись про звільнення Некара, завважив, що король концентрував війська довкола міста, і в мільйонах у міжчасі забутих

118. Davies, *When Men Revolt*, p. 120.

розмов ширився страх, що король і його партія хотять розв'язати революційні Національні Збори та правити за допомогою війська. І тому 'Париж' повстав і вирушив на Бастілію, як на символ старого режиму, і її зруйнував"...¹¹⁹ А, до речі, король якраз концентрував війська не для того, щоб розв'язати Національні Збори, але щоб охоронити їх від радикальної меншости... І такі курйози бувають. Шойно в дальшому ході заворушень "самовстановлені провідники різних груп заповнили брак плянної акції". Але, як виглядає, "рішення маршувати до Бастілії постало незалежно в кількох місцях. І ніхто не знає напевно, кому прийшла до голови блискуча думка піти до шпиталю інвалідів і забрати там ручну зброю..."¹²⁰ Між іншим, це клясичний приклад "революційної кінетики", яка, раз рушивши змістя, розвивається щораз скорішим і потужнішим темпом до остаточного завершення самої революції.

Лютнева революція 1917 р. почалася із заворушень домохазяйок, які вийшли на вулицю з протестом проти нестачі хліба. Пише Христюк:

Прояви гніву зубожілого, обдертого й голодного працюючого люду давали знати за себе все частіше. Зимові холоди 1916-1917 рр. і голодування погнали робітників на вулицю. Після заарештування робітничої групи петербурзького воєнпромилового комітету, що сталося приблизно за місяць до початку революції, розрухи в містах Петрограді, Москві, Одесі й інших стали частішими. Державна Дума почала одверто домагатися встановлення парламентного ладу, виставивши гасло: "Або Дума, або кабінет Голіцина-Протопопова". Промови соціалістів і

119. Brinton, *Anatomy of Revolution*, p. 80.

120. Там же, стор. 84.

трудовиків показували вже яскраво, як глибоко захопили народні верстви революційні настрої. У відповідь на опозиційні настрої Думи уряд навіть на початку революції намагався ще припинити її роботу, добившись від царя Миколи II указу про розпуск Думи, якого, до речі, Дума вже не послухалась.

В кінці лютого ст. ст. 1917 року (8 березня нов. ст.) в столиці російській Петрограді почалися справжні революційні повстання. На вулицях почалися спочатку демонстрації з домаганням "хліба й миру", а за ними пішли бійки між робітництвом та революційними військовими частинами (першими були гвардійські полки, укомплектовані з українців, що їх до цього підготували петроградські українські організації), і урядовими військами та поліцією і жандармерією. Вперті і криваві бої тяглися підряд п'ять днів і закінчились, нарешті, 12 березня перемогою революційних військ і народу. Революційний народ захопив будинок Держ. Думи, залізничні двірці, ненависну для народу в'язницю "Крести" й інші установи і, нарешті, коли до революції приєдналось усе військо Петрограду, Кронштадту й околиць, надвечір 12 березня столиця цілком була в руках революційного народу. Членів царського уряду заарештовано, жандармів і поліцаїв розігнано, а часом пошматовано на кавалки, "охранки" розстрошено й підпалено.

У той час, коли йшли вперті бої на вулицях, буржуазна Держ. Дума, не послухавшись царського указу про відкладення її засідань, безсило вишукувала способи порятунку з скрутного становища. Родзянко (голова Думи) все ще телеграфував цареві, щоб той погодився на утворення нового уряду, який користувався б "довір'ям країни". Та події вже пішли

поза Думою, і це побачила й сама буржуазна Дума, коли революційні війська захопили її будинок і запитали, що Дума думає робити. Думі нічого не залишалось робити, як заявитись по боці революційного народу. 12 березня Дума вирішила перейняти на себе верховну владу в краю і зформувати новий уряд. На засіданні Думи було обрано спочатку Виконавчий Комітет Думи в складі 12 осіб, який уже призначив новий уряд на чолі з князем Львовим.¹²¹

І тому для Брінтона лютнева революція — це "Бастилія на більшу скалю", чи просто "спонтанне, стихійне народне повстання".¹²²

Так було з усіма великими революціями в минулому, які були вислідом передусім загальної революційної ситуації, тобто, як пише Брінтон, "ділом обставин і ділом заговору". Бо немає сумніву, що вирішальну роль в оформленні революційної ситуації відігравали не тільки поодинокі антирежимні групи і групки, але й сам режим своєю політикою. І шойно в розвитку самої революції, вже після її спонтанного вибуху, монополія на керівництво нею переходила до рук "політичних революційних чинників", чи то до решток політичної організації з Третього Стану у випадку французької революції, чи до ес-ерів, кадетів і ін. у випадку лютневої революції в Петрограді.

На тлі цих ширших революцій відбулися опісля революційні путчі, клясичним зразком яких може служити якраз "жовтнева революція".

Раймонд Арон писав:

Більшовики, за їхнім власним свідченням, не брали участі в лютневій революції. Вона постала була внаслідок трудностей у прохарчуванні столичних

121. Христюк, "Українська революція", т. II, стор. 9.

122. Brinton, *Anatomy of Revolution*, p. 84.

районів, незадоволення серед буржуазії і аристократії царем та його оточенням і внаслідок продовження війни і поразок на фронті... Друга революція (жовтнева — А. К.) полягала в організованому повстанні червоногвардійців і частинно робітників. Вона була смішно легкою. 'Жовтневе повстання' — за власними словами Леніна — було легше, ніж підняття писальної ручки. Революціонери окупували публічні будинки і вкінці саму державу. Знову ж, Тимчасовий уряд не зумів стягнути до столиці військ, на які він міг поклатися. Ці події повторялися сотні разів і більш нагадують ідею бланківського путчу, аніж марксистську теорію революції...¹²³

У Христюка, в його ядерному схопленні подій 7 листопада 1917 р. маємо підтвердження цього:

Уночі на 7 листопада солдати й робітники виступили на вулиці Петрограду: зайняли пошту, телеграф, телефонну централю, державний банк та інші і інституції. Тимчасовий уряд опинився відтяти з усіх боків у Зимовім палаці. На ранок уряд пробував щось зробити, але не мав сили. По боці більшовиків стояв не тільки петроградський гарнізон, а також і гарнізони Кронштадту, Ревеля й інших близьких до Петрограду місцевостей та майже вся балтійська фльота. Бій був нерівний і недовгий. Крейсер "Аврора" збомбардував Зимовий палац. В день 7 листопада Тимчасового уряду вже не було: Керенський потайки втік з Петрограду назустріч вірному війську" (якого, до речі, не знайшов), усіх інших міністрів революціонери заарештували.¹²⁴

Проте минуле і сучасне не применшують аж ніяк ролі і

123. Aron, *Total War*, p. 343.

124. Христюк. "Українська революція", т. II, стор. 38.

значення поодиноких політичних центрів у формуванні революційного процесу за всяких умов, а в умовах тоталітарного режиму їхня роль набирає ще більшої ваги.

Наростання революційного процесу — явище дуже різноманітне й багатогранне, і його важко було б убити в якусь точнішу схему. Спрощуючи однак спонтанність і перехресність та взаємну причиновість поодиноких його елементів, можна б представити сам розвиток революційної потенційної атмосфери в такому укладі, як на стор. 163.

Дуже важливим у тому процесі є, між іншим, не лише факт самої поляризації "фронтів" між панівною бюрократією і антирежимними елементами, але перенесення цих фронтів у середину самої панівної кляси, тобто витворення "діалектичного" процесу в середині самого режиму.

Ще Платон у VIII-ій книзі своєї "Республіки" писав, що "в будь-якій формі правління революція завжди починається з вибуху внутрішніх незгод у середині панівної кляси. Конституція не може бути доти перекинута, доки панівна кляса є однозгідна, хоч як малою ця панівна кляса не була б".¹²⁵

Шатобріян казав, що Французьку революцію "розпочали патриції". Вони "розпочали революцію, а плебеї її закінчили". За його словами, "перший удар французькій монархії прийшов від аристократії, не від селянства".¹²⁶ Те саме твердив Робесп'єр: "У Франції це правники, аристократи, священики, багаті дали первісний імпульс революції. Народ з'явився на сцені шойно пізніше..."¹²⁷

Крішан Кумар підкреслює, що якраз французька аристократія, точніше "найбільш вишколені й найкраще

125. Plato, *The Republic*, transl. F.M. Cornford (London, 1941), p. 262.

126. G. Lefebvre, *The Coming of the French Revolution*, transl. R. Palmer (Princeton, 1947), p. 3.

127. Alfred Cobban, *A History of Modern France* (Harmondsworth, 1961), v. 1, p. 134.

освічені члени цієї класи були тим самим найкращими пропагандистами”¹²⁸ революційних ідей і вказує на барона де Монтеск’є, автора “Духу законів”.

Подібно твердить Волкін, що попри революційну пропаганду, ведену самими революціонерами в царській Росії, “вищі класи були головним джерелом”¹²⁹ масових заворушень 1917 р.

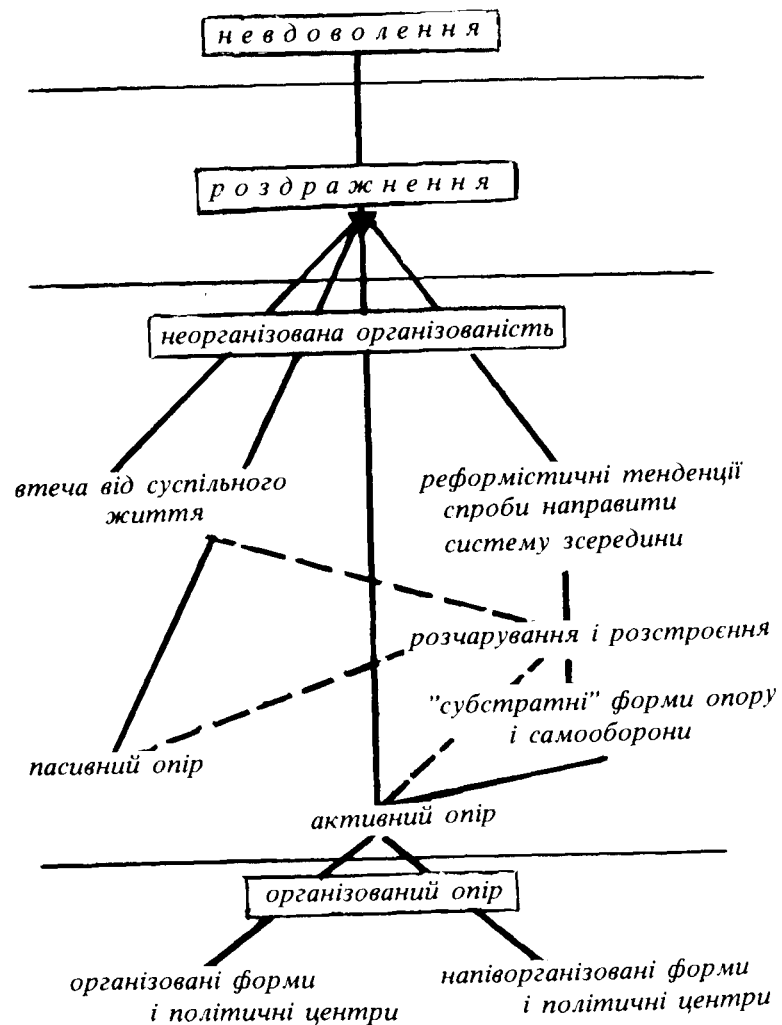
Пригадаймо вкінці, що ту саму тезу заступав наш В. Липинський, ставлячи справу визволення нашого народу в залежність від відповідної настанови існуючої на нашій території панівної верстви.

Вищезгаданий Кумар іде у своїх висновках так далеко, що відсуває взагалі на другий план ролі самого революційного потенціалу, як такого. Він пише так про одну характеристичну рису революції, виходячи з аналізу французької і російської революції: “Нею є ... незначна роль професійних революційних груп у спричиненні революції. Майже в усіх випадках професійні революціонери, після десятиліть теоретизування, організування і конспірування, були заскочені неприготованими. Вони пережили те, що Август Блянкі називав “щасливою несподіванкою” при наглому повороті подій, і залишили тоді свої бібліотеки, або поспішали додому з еміграції, або із звільнених тюрем... Революціонери не можуть самі робити революції. Вони звичайно навіть не вміють робити ефективної пропаганди для революції. Ця роль є зарезервована для тих клас, які перебувають у центральному положенні у владній структурі суспільства. А революціонери є на маргінесах цієї структури”.¹³⁰ Це, без сумніву, оригінальний погляд, але надто однобічний і суб’єктивний.

128. Krishan Kumar, ed., *Revolutions; Readings in Politics and Society* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1971), p. 55.

129. Jacob Walkin, *The Rise of Democracy in Pre-Revolutionary Russia* (New York, 1962), p. 235.

130. Kumar, *Revolutions*, p. 69.

На перешкоді розгорненню революційного процесу стоять головні інструменти сили КПРС саме військо і поліція. Коли військо є вирішальним в моменті вибуху заворушень і революції, то в підготовчій стадії головну антиреволюційну роботу проводить КГБ. Загально прийнято, що поки військо є по стороні уряду, він завжди зможе здушити революційний вибух. Так, наприклад, 1905 р. головною причиною провалу революції було те, що, поза малими винятками, армія і поліція залишилися лояльними до царського режиму. Справа однак у тому, що за певних умов, в обставинах загального невдоволення і напруження, тобто в обстановці кризової революційної атмосфери, відповідна частина війська підпадає під вплив загальних настроїв і то навіть тоді, якщо військові частини, як такі, ще не є заражені самі "революційним духом".

1905 р. кронштадтські вояки пішли на спільний фронт з петроградцями, після того, як робітники проголосили генеральний страйк у допомогу спонтанному бунтові.

У квітні 1930 р. в Пешаварі індійські британські війська відмовилися стріляти до демонстрантів.

У малярській революції 1956 р., за винятком органів безпеки (т. зв. АФО), практично всі військові й міліційні з'єднання перейшли на бік робітників-повстанців. Мало того, навіть стаціоновані тоді радянські війська, внаслідок зближення з угорським населенням, були настільки ненадійні, що їх треба було відтягнути. Щойно новоприслані, фалшиво інструктовані (щодо самого характеру революції), нові радянські з'єднання вжито для здушення повстання.

У червні 1953 р. у Східній Німеччині деякі німецькі й радянські військові частини відмовилися стріляти до демонстрантів. У грудні 1970 р. те саме зробили деякі польські частини. І вкінці маємо приклад Волинського полку в лютневій революції.

Так, чи інакше, найбільшим ударом, що його можна завдати режимові і скріпити власний революційний потенціал, є саме створення передумов для викликання бунту у війську. В обстановці тоталітарного тиску і гніту існують для цього шанси, бо якраз військові частини, як вихідці з народніх мас, є об'єктом тих самих генеральних впливів "розсіяної атмосфери невдоволення", що й решта населення, і не можуть бути відокремленими від цілого суспільного процесу.

У війську теж діє "суспільна динаміка", там є теж думаючі люди і там не бракує теж потенційних революціонерів. "Союз боротьби за політичні права" є найкращим прикладом цього.

Не треба забувати, що революційні тенденції в армії мають свою довгу історію і традицію. Вони сягають ще декабристів, отого першого і визначного революційного зриву офіцерів. Як знаємо, якраз тодішнє офіцерство було втіленням тогочасної інтелігентської сметанки, і це є, до речі, ще один історичний доказ ролі інтелігенції в революційних процесах.

А. Амальрік, розглядаючи розвиток революційних подій на тлі можливої війни з Китаєм, писав так про ролю армії:

Почнуться спорадичні зриви народнього невдоволення, чи локальні заворушення, спричинені, наприклад, нестачею хліба. Їх здушуть за допомогою війська, що в свою чергу приспішить упадок армії. Очевидно, що будуть вжиті т. зв. внутрішні війська безпеки і якщо можливо, війська іншої національності, ніж населення, яке буде робити заворушення, але все це тільки загострить ворожнечу між національностями.¹³¹

131. Andrei Amalrik, *Will the Soviet Union Survive Until 1984?* (New York: Harper and Row, 1970), p. 63.

Тому власне в революційній стратегії військо є важливим не лише в аспекті неутралізації і оборони проти нього, але теж як активний елемент у самому революційному процесі. Збройні сили є першими, які перейшли науково-технічну революцію свого типу, тобто були поставлені на рівень сучасної модерної армії. Одним із виявів цього є концентрація інтелектуальних сил у війську, зумовлена якраз модернізацією та інновацією військового мистецтва й науки. В парі з цим прийшло загальне піднесення інтелектуального рівня солдатів теж і незалежно від вимог нової воєнної постановки. Крім цього, внаслідок нової реорганізації армії і стратегії в поодиноких центрових точках наступила акумуляція різномірної модерної зброї, яка не лише збільшує її ударність і нищівність, але тим самим дає в руки противників режиму вирішальні військові інструменти натиску й удару на режим. Коротко: в той самий час, коли зусилля антирежимних сил мають іти по лінії неутралізації війська, одночасно вони мусять бути спрямовані на мобілізацію його по своєму боці. При тому, як і в інших випадках, так і тут дуже часто діє спонтанність, головню при умовах "революційної кінетики". Прикладом цього може служити випадок з 23 жовтня 1956 р. у Будапешті, описаний в документації ОН. Там читаємо: "Коло 10 год. прибула група солдатів регулярної армії для підкріплення АФО проти демонстрантів. Один старий робітник виліз на грузовика й почав деклямувати відомий вірш: "Мій сину, не стріляй, бо і я буду в натовпі стояти". Солдати оглянулись на офіцера і по деякому ваганні зіскочили з свого грузовика і прилучилися до повстанців..."¹³²

Трохи інакша справа з поліційним апаратом (КГБ),

¹³² Theodor Ebert, *Gewaltfreier Aufstand; Alternative zum Buergerkrieg*, Freiburg in Breisgau, Verlag Rombach, 1969, S. 228.

його військовими частинами (війська КГБ і Погранвійська) та іншими каральними органами (прокуратури, суди). Їхня ментальність інша від військової, але вони теж не відокремлені від суспільних процесів, а радше навпаки, краще в них зорієнтовані, ніж звичайний громадянин. Крім цього, вони підпадають загальній бюрократизації і розкладовим впливам, як і ціла панівна кляса. Вкінці не забуваймо, що й найбільший чекіст Берія хотів власне шляхом реформ і деяких поступок, теж у національному питанні, рятувати російську імперію. Зокрема в умовах кризи, теж у таких ситуаціях, коли органи безпеки скріпляють свої превентивні акції, приходять до загострення фронтів між ними і антирежимними силами, при чому може значно зростати вплив останніх на перших. Це не випадок, що в добу Азефа "охранка" мала одночасно найбільше "дефекторів".

Теж і в КГБ, в парі з кар'єристами й садистами, є деякі "думаючі люди", які мусять бути щонайменше свідомі, що у випадку всяких режимових "зигзаків" вони є теж "козлами відпущення" для режиму перед народними масами. В минулому вже нераз партія "посилала в розхід" і самих чекістів, коли це було їй потрібне чи вигідне з чисто "політичних", чи клікових міркувань.

Якщо ж ідеться про сам терор, то його дія теж подвійна й обмежена. З одного боку, терор паралізує антирежимний спротив, а з другого — він якоюсь мірою й підсилює його, викликаючи знову невдоволення і ворожість. При певній межі він починає діяти не лише за законом зменшених прибутків, але збільшує ці прибутки по протилежній стороні.

Схематично це можна б схопити так, що доки кількість потерпілих і застрашених є більша, як кількість невдоволених активістів, що їх даний терор породив, доти він ще є корисний для режиму. З моментом однак, коли перша

величина є менша, ніж друга, терор тратить свою ефективність. За допомогою певних формул, з усіма застереженнями щодо неможливості визначити точно того роду соціологічні величини і процеси, спрощено можна їх подати так:

Якщо означити T як загальний коефіцієнт терору, V як випадки чи жертви безпосереднього терору, P як жертви страху (перестрашені), A як змобілізовані терором до активної реакції і R як роздраженні, то при першій ситуації, тобто в умовах ефективності терору, яка є звичайно відносно короткотривалою, стосовна формула виглядала б так:

$$T(V + P) > T(V + A) + R.$$

З моментом однак, коли ситуація переходить стан

$$T(V + P) = T(V + A) + R,$$

не лише затрачається ефективність терору, але, що більше, він підсилює мобілізацію — психологічну і людську — антирежимних сил. Тоді наша формула переходить у

$$T(V + P) < T(V + A) + R,$$

а далі стан розвивається за формулою:

$$T(V + P) < T(V + A)^n + R^n.$$

Очевидно, що в революційній стратегії не можна недоцінювати елементу терору збоку органів безпеки, але теж не можна їх і переоцінювати. А головне завжди треба пам'ятати, що вихідною революційного процесу є "атмосфера розсіяного невдоволення", якої не усунути жодним терором. Навпаки, терор її тільки скріплює. Автори "Сеятеля" пишуть:

Ми бачимо кожен день всесилля системи та героїзм одиниць, і ремствування в чергах здається нам чимсь поверховим, несуттєвим, чимсь таким, що в принципі не може мати наслідків. Така загальна недооцінка пояснюється прикметами тоталітарної системи. Ми вже говорили, що тоталітарна система

відповідає на будь-яку спробу порушення її цілості всією своєю силою. В результаті її поступова переміна якимсь зовнішнім у відношенні до її принципу, неасимільованим фактором практично неможлива. Вона неможлива доти, доки сила того фактора не досягне певної величини, рівної "порогові стійкості" самої системи. В результаті допорогова дія будь-якого мінливого фактора залишається потенційною, ззовні вона виглядає нульовою. Але зате, досягнувши того порогового рівня, внаслідок накопичення факторів, або внаслідок тимчасового послаблення самої системи, дія цього мінливого фактора є здатна дати несподіваний і, здавалось би, непропорційний ефект. Яскраву ілюстрацію цього дає Росія 1917 р. Імператорська Росія була тоталітарною системою, в меншій мірі, ніж теперішня, але все ж таки тоталітарною. В ній діяли центрофугальні розкладові сили невдоволення і конфлікту. Але їхній результат виявився нульовим. На порозі лютневої революції Росія робить враження внутрішньо стабільного моноліта. І нараз — повний упадок. Очевидно, тут відіграла роль війна, яка знизила "порог стійкості". Але сам факт заскочення і наглості дуже характеристичний.¹³³

Терор не одинока небезпека для наростаючого революційного потенціалу. Не менш, а радше більш небезпечною для нього є інфільтрація і провокація. Радянські органи безпеки у своїй практиці поєднали "синтетично" дві російські традиції: поліції і конспірації. Коріння обох трох глибокі, вони лежать у російській політичній ментальності, яка відома із своєї віртуозності в політичній диверсії. Попри всю стандартність, брутальність і часто навіть

133. "Сеятель", "Хроника", н. 26, стр. 96.

грубий примітивізм, російський політикум постійно "кохався" в різнорідних формах політичної субверсії, провокації і інфільтрації. Сьогоднішня диверсійна й поліційна практика КГБ це пряме наві'язання до охранки XIX і початків XX ст. Щодо цього в "Росії" в основному таки нічого не змінилося.

Сьогоднішні КГБ-івські провокатори це прямі наслідники Судейкіних і Зубатових з попереднього століття. "Японська електроніка", компютери, модерна "медицина" і т. п. — не змінили аж ніяк основних засобів Судейкіних і Зубатових. Очевидно, що їх теж не можна переоцінювати, але варто про них знати. І про їхні "традиції".

Історія Судейкіна заслуговує на окреме потрактування, вже хоч би тому, що в противагу до таких голосних афер, як наприклад, Азефа, про неї мало відомо. Судейкін — царський офіцер поліції в ранзі підполковника, був наслідником відомого погромника ген. Стрельнікова на пості начальника Третього відділу (охранки) у 80 рр. минулого століття. Раніше він був поліційним агентом у Харкові. У противагу до грубого Стрельнікова, Судейкін був прихильником тонкої гри на велику скалю. Кажуть, що його мотивацією була безмежна егоцентрична амбітність — він просто хворів на "комплекс влади". Звідси, мовляв, зродився у нього плян стати необхідною, мало того, другою особою після царя, добившись становища міністра внутрішніх справ. Персональна мотивація однак нам тепер менше цікава, тим паче що за неї ручитися не можна. Натомість важливіша сама концепція провокації, яка полягала в тому, що Судейкін рішив піти на певне "зговорення" з провідним членом "Народньої волі" на те, щоб через нього опанувати, а опісля знищити цілу організацію. При тому, це не була "звичайна" інфільтрація, чи перевербування провідного члена Дегаєва, але й ризиковий крок у грі з Дегаєвим, який теж мав свої особисті

розрахунки й амбіції в "Народній волі" і поза нею. Якщо вірити сестрі Дегаєва Лізі, "Судейкін сказав моєму братові, що лише з його допомогою він зможе захопити владу в "Народній волі". Він говорив не як офіцер поліції, але радше як друг-народник, визнаючи, що існуючий лад вимагає повної перебудови і направи, але одночасно твердячи, що тактика партії була неправильна і тому не веде нікуди. Мій брат здавав собі справу, що співпраця з Судейкіним означає деякі жертви й утрату деяких товаришів, але він сказав собі, що жодна революційна справа не здобула успіхів без жертв".¹³⁴ З цього власне і почалося, а закінчилося тим, що Судейкін не лише зліквідував військові клітини "Народньої волі" і зловив Віру Фігнер, але й справді добився повної контролю над цією організацією. При тому, очевидно, він не завжди дотримувався "пакту" з Дегаєвим (і це, між іншим, пізніше його самого згубило). Незабаром усі залишені ще групи "Народньої Волі" були на шнурках, що ними тягав, як йому хотілося, Судейкін. Навіть фалшиві пашпорти, які вони діставали, ішли просто з його бюро, і він був навіть поданий, як редактор двох видань партійного органу "Бюлетень", які опубліковано 1883 р.

Весною 1884 р. на пашпорт від Судейкіна Дегаєв опинився за кордоном, у Женеві, з дорученням заманити звідти іншого члена ЦК Тіхомірова до Німеччини, де його мали зловити агенти Третього відділу й завезти до Росії. В Швейцарії Дегаєв "не витримав" і все сказав Тіхомірову. Той спокійно його вислухав і "навіть не був сердитий". Це і зламало Дегаєва. Замість гніву й докорів, Тіхоміров сказав Дегаєву, що він мусить направити вчинений злочин, а саме врятувати решту клітин у Росії і власними руками вбити

134. Ronald Seth, *The Russian Terrorists* (London: Barrie and Rockliff, 1966), p. 159-160.

Судейкіна. З таким дорученням Дегаєв вернувся. По якомусь часі, ще поки Дегаєв розправився з Судейкіним, Тіхоміров покликав його знову до Женеви. У той час Судейкін опрацьовував плян власного фіктивного, тобто невдалого, вбивства, яке мало його ще далі двигнути вгору — у відношенні до царя.

Незабаром Дегаєв вернувся до Петрограду і на 16 грудня 1884 р. домовився на зустріч із Судейкіним у своєму мешканні. Цього разу однак він не був сам, з ним були ще два товариші. До речі, обидва не знали про ролю Дегаєва, як "подвійного агента". В певний момент, коли Судейкін був чимось зайнятий, Дегаєв витягнув револьвер, стрілив до Судейкіна і ранив його. Два товариші опісля добили Судейкіна залізними дрючками. Дегаєв устиг ще вирватися за кордон, і за те, що він убив Судейкіна, революційний трибунал подарував йому життя. До речі, він пізніше опинився в США і 1897 р. став доктором філософії в університеті Джона Гопкінса. Як д-р Александр Пел, він згодом викладав в університеті в Південній Дакоті і навіть став деканом у Технічному коледжі.

У випадку іншого "віртуоза" провокації Зубатова, ми проминемо його шефство над Азефом від 1899 р. Важливішою і цікавішою є його "концепція" інфільтрації і "поліційного соціалізму". Як відомо, Зубатов не був звичайним поліцаєм, у тому значенні, що він не трактував поліційні засоби, включно з терором, як вистачальні для побороювання антирежимних сил і зокрема соціалістів, точніше, їхніх впливів серед робітників. На його думку, боротьба між царатом і його противниками була наскрізь політична, і тому з ворогами царату треба боротися передусім політичними засобами. Звідси його пропозиції створити професійні спілки робітників (очевидно, під контролею поліції), але дати їм можливість справді боронити економічних інтересів робітничої класи. Це і мало

відтягнути робітництво від соціалістів і створити передумови для введення "поліційного соціалізму".

Одночасно Зубатов уважав, що, коли йдеться про революційні групи, то тут теж терор не вистачає, а часто навіть шкодить. Натомість, потрібна інфільтрація цих груп і їхній розклад зсередини, головно через порізнення їх одних з одними всередині і спровокування їх на взаємне побороювання. Якщо ж ідеться про репресивні засоби, зокрема вжиття терору, то Зубатов мав для цього теж свій плян на відповідний момент. А саме, після спровокування терористичних актів збоку революціонерів, він плянував ужиття поліційного терору для викінчення решток революційної інтелігенції. До речі, в певний час він заявив був відкрито, що "ми вас спровокуємо на терористичні акти, а потім вас роздаavimo".

По лінії інфільтрації і розкладу в середині революційних груп у нього був плян створити в них своєрідні секретні агенції, які мали б діяти тільки в площині дезінтеграції і розвалу.

Про його ставлення до своїх агентів віднотовано, між іншим, що він не лише вимагав від них повної лояльності, але й відзначався такою ж самою лояльністю супроти них. Роналд Сет пише, що він часто говорив своїм офіцерам про їхніх агентів: "Панове, ви мусите дивитися на ваших співробітників, як на жінку, яку ви любите і з якою ви маєте тасмні взаємини. Пильнуйте її, як зіниці у вашому оці. Один необачний крок і ви обезчестите її в очах світу".¹³⁵

Поза справою Азефа, йому не пощастило в багатьох інших справах більшого масштабу, ані не мав він успіху з його "поліційним соціалізмом", до речі, частинно теж через "короткозорість" режиму. Але, хоч "заробив" собі на репутацію архиворога революціонерів, він дожив до революції 1917 р.

¹³⁵. Там же. стор. 186.

У випадку українського націоналістичного руху послідовники Судейкіних і Зубатових теж робили у свій час певні спроби не лише терором, але власне інфільтрацією і провокацією "політично" викінчити тодішню боротьбу. І було б, очевидно, дивним, якщо б вони цього не пробували в сучасному й майбутньому.

Д. С. Шварц пише, що "від часу Арістотеля було відомо, що характер революції є в прямому спорідненні до характеру політичного ладу, в якому вона відбувається..."¹³⁶ У практичній мові це означає, що чим жорстокіша система поневолення, проти якої відбувається революція, тим і жорстокіша та безоглядніша сама революція. І навпаки, чим легший режим, тим і легша та менш кривава революція проти нього. Класичним підтвердженням того є, наприклад, індійська антибританська революція, що про її "режимове тло" Барбара Борд писала так:

Чуже панування в Індії принесло з собою основи адміністративного порядку і єдності. Країна не розбазарювалась між чужими і своїми суперниками. Їй пощастило під британцями зробити солідний підмурівок для правопорядку і внутрішнього миру.

Взявши на себе управління цим субконтинентом, британці стали відповідальними за все населення — безпосередньо в британській Індії, посередньо, але дійсно — в князівствах. У багатьох відношеннях вони несли цю відповідальність гідно і чесно. Британці відродили давню гордість індійської імперіальної традиції, — себто традиції маврійців, гуптіяців і могульців ще з періоду їхніх найсвітліших днів — це, коли жінка з мішком золота на голові могла безпечно пройти від одного кінця країни до другого. "Право і

136. Davies, *When Men Revolt*, p. 127.

порядок" ми вважаємо за samozрозумілі, аж поки їх не втратимо. Відновлення їх і втримання в Індії понад сотню років було неоціненним благословенням — особливо для селянства — після повалення могулів.

"Право і порядок" дозволяли населенню плянувати. Британська відповідальність поширювалась на прохарчування мас і запобіжливі заходи проти голоду. А мережу новочасних залізниць побудовано в Індії не лише на те, щоб сприяти торгівлі, а й для забезпечення перевозу харчів із місцевостей з надвишком до районів з дефіцитом на них. Щоб мати більше землі під зернові культури, проведено велику програму іригації. Тож коли Індія стала незалежною, вона мала більше штучно зрошуваних ланів, ніж будь-які інші десять держав, узяті разом. На протязі тих років превізними шляхами і способами впроваджено нову техніку й методи, і економічний розвиток відбувався на відповідному для нього тлі — при наявності безпеки й законності. Все це давало не абиякі вигоди. А все це було завершене чимось таким, що мало навіть ще більше значення.

Якщо ви так само вірите, як я, що найціннішим багатством людини є свобода, тоді мусимо віддати британським імперіялістам належне за те, що вони внесли цей великий фермент у відносини на Сході. Ідеї самоврядування і особистих прав не були складовими частинами азійської традиції. Там бували мудрі правління, доброзичливі правління і дуже добрі уряди, але ніколи не було вільних правлінь. Переглядаючи пройдений шлях, британці можуть бути горді з того, що вони помогли витворити в Індії ту самосвідомість, той характер і ту філософію, що стали тією силою, яка, кінець-кінцем, їх самих вигнала звідти.¹³⁷

137. Ворд, "П'ять ідей", стор. 75.

Але, тим не менше, сама Ворд признає:

Не зважаючи на значний економічний розвиток, зокрема, в ділянках транспорту та іригації, британське панування в 20-му сторіччі не було і не могло бути життєздатним. Чогось аж такого далекосяжного і показового, як перша і друга індійська п'ятирічки, за попередніх умов не можна було довершити. Це стало можливе тільки під справжнім місцевим національним проводом.¹³⁸

Зовсім інша справа з російським імперіялізмом узагалі, а зокрема з його теперішньою породою. Його й порівнювати не можна з британським імперіялізмом, який попри всі свої негативи, був освіченим, ліберальним режимом. Сучасна форма російського імперіялізму це, до речі, його найвища негативна стадія. І теперішня система в СРСР не ворожить нічого доброго, якщо йдеться про узалежнення від неї характеру майбутньої революції, чи революцій, у Радянському Союзі і в цілому бльозі.

Це і є причиною занепокоєння в російських інтелектуальних колах, дисидентських і недисидентських, які вже сьогодні бачать апокаліптичні марева майбутніх революційних здвигів і заграв. Починаючи від реформаторів типу Сахарова, які з усіх сил намагаються врятувати СРСР від майбутньої катастрофи, до співконспіраторів Огурцова, — у всіх них є виправдане і глибоке занепокоєння з того приводу. Щодо цього вони перегукуються якоюсь мірою з письменниками й публіцистами попереднього століття, які у своїй віщій візії передбачили і революцію, і її дегенерацію. Ця дегенерація довела вкінці-кінців до "шигалевщини" 20 ст., якій на ім'я КГБ-івщина. Надіймося, все ж таки, що майбутні революції не здегенеруються так само, як її попередниці, а принаймні

¹³⁸. Там же, стор. 22.

не так скоро, як російська "марксистська революція".

Бажання уникнути жорстоких і кривавих форм майбутньої народньої революції є головним аргументом, що його висувують російські й інші дисиденти, домагаючись лібералізації і демократизації радянської системи "згори". Навіть "фашиствующий" В. Осіпов писав, що "до того часу, поки не буде можливості поміркованим і інакшесдумаючим публічно діяти, неухильно будуть поставати найбільш екстремістичні організації і найбільш радикальні замисли в підпіллі. А між іншим, екстремізм не тільки не є в інтересі радянського режиму, він також не є в інтересі нації і Росії. Народня революція взагалі не є побажана. Моральний стан народу тепер значно нижчий, ніж навіть у період громадянської 'смути'. А тому кошмар народнього бунту перейшов би найжахливіші картини 1917-1922 рр."¹³⁹

Подібна аргументація є теж в авторів "Програми демократичного руху", які взагалі оцінюють негативно явище революції, в минулому і на майбутнє. А в А. К. Вольного є побоювання, що майбутня народня революція може звернутися передусім проти радянської інтелігенції, яку маси готові оскаржувати не лише за сучасну трагедію, але й за роллю інтелігенції в минулому, точніше, за участь у минулих революціях. А з другого боку, він бачить сьогоднішній народ, як "фізичне тіло без голови, повне темних інстинктів, байдуже до моральних та духових цінностей. Озброєний страшними зняряддями нищення, але не посідаючи моральної величі й культурної переваги, наш народ являє собою грізну тваринну могутність. Він здатний, якщо не знищити людство, то тяжко поранити його в ім'я тих химер, які будуть породжені в його підсвідомих глибинах. Він здатний у хвилину люти розтоптати

¹³⁹. "Посев", н. 11, 1972, стр. 5.

на порох багато інших народів світу, що стоять вище за нього..."¹⁴⁰ Звідси у Вольного заклик до праці інтелігенції для морального, політичного, культурного й загального відродження, без якого не врятуватись ні інтелігенції, ні народним масам. Бо ясно, що лише за умов загального відродження інтелігенції, вона зможе відіграти свою властиву роллю в майбутніх подіях і революції. Це не значить, що лише вона мала б зберегти радянське суспільство від "кошмарів народного бунту", але радше, що вона відіграє керівну роллю в "безкошмарній", або в "кошмарній" революції. Справа в тому, що вона не залишиться осторонь майбутніх революційних зрушень, ані не зверне їх проти себе, але буде їх співформатором і, що більше, як уже показує теперішнє становище, вже є їх потенційним ініціатором.

Усе це ніяк не означає, що сам перебіг революційного процесу буде на такому, чи іншому етично-моральному, менш чи більш бурхливому, чи кошмарному рівні. Тим більше, що саме відродження інтелігенції в розумінні А. К. Вольного, і її роля в майбутньому аж ніяк не гарантує, що майбутні революційні процеси мають бути ненасильні, "антикошмарні", про що вже ми згадували раніше. Помилка, яку тут робить Вольний, полягає в тому, що моральне й політичне відродження інтелігенції він автоматично ідентифікує з ненасильністю, моральністю, етичністю і т. п. прикметами тих процесів, в яких вона брала б участь. А тим часом, воно не мусить бути так.

Що більше, високоетичне програмування революційного процесу ще зовсім не означає, що сам процес буде проходити на такому ж гуманному рівні. Пригадаймо, що, як доказує вся дотеперішня історія, якраз

¹⁴⁰ А. К. Вольний, "Демократичний рух і інтелігенція", Архів ЗП УГВР.

дуже часто найбільш гуманні й поступові революції, точніше, революції з найбільш гуманними й поступовими програмами, були найбільш криваві і жорстокі. І додаймо: в усіх них кожночасна інтелігенція відограла роллю інспіратора й керівника.

Цим ми не хочемо сказати, що кожний революційний процес мусить бути "з природи" кошмарним і жорстоким. Він може бути більш чи менш лагідним, або більш чи менш жорстоким. Усе це є відносні поняття і питання різних інтерпретацій. Справа однак у тому, що революційні процеси в їхньому остаточному завершенні залежать не лише від програмового змісту революції і морально-етичного стану революціонерів та зреволюціонізованих мас, але теж від опору режиму, проти якого звернена ця революція. Тобто, передусім від характеру цього режиму і його поведінки під час розгорнення революції і головню в час її завершення.

Усякі насильні процеси мають свої закони. Звичайно буває так, що чим гостріший і жорстокіший режим, проти якого спрямована революція, тим і її механіка буває звичайно гострішою. Гострі репресії режиму загострюють не лише контури удару між ним і народними масами, але й впливають негативно на ментальність цілого суспільства і підсилюють у ньому власне більш крайні і більш безоглядні нахили. І ці нахили зростають якраз у міру того, як зростають репресії режиму, і доходять до свого вершка в момент "твердого" останнього опору режимової системи, тобто тоді, коли цей останній опір позначається крайніми спробами врятувати себе.

У такому укладі забулюється характер режиму з характером зреволюціонізованого суспільства, і морально-етичний стан суспільства відіграє тут дуже важливу роллю. Це в силу того, що морально-етичний стан суспільства є власне своєрідним віддзеркаленням режимової системи.

Вольний має рацію, що майбутні процеси, зокрема революційні процеси, є "безпосередньо споріднені" не тільки з режимом, але теж з суспільством, яке він створив.

Але одночасно не менш вирішальними елементами у формуванні суспільного розвитку й у наростанні революційного потенціалу є сам програмовий, ідеологічний зміст, який лягає в основу даного руху і формує його програмове і дійове обличчя, а також морально-етичний і політичний рівень ініціаторів і організаторів цього ж руху. І це є дуже важливе для остаточного завершення революційного процесу.

Як пише Шварц, для революціонера "революція стає причиною існування, зарученням з космічністю, ідентифікацією себе з історією, справжньою переміною себе. Революції стаються, коли стрижень цих 'себе' — як самоздефініювані характеристики 'народу' — є zagrożений чи понижений. Тоді особисті процеси політизуються і починається внутрішня війна, бо не робити її — було б нижче гідності мужчини".¹⁴¹ Це ніщо інше, як раціоналізоване визначення поняття одержимості, яке маємо і в Лесі Українки і у Валентина Мороза. Без одержимих немає революцій, а потужність і рівень одержимості визначає політична культура тих же одержимих.

Не всі є такої шляхетної думки про революціонерів, як Шварц. Наприклад, Данин твердить, що в революції всякого роду є велике поле дії і для психопатів. Ніхто інший, як саме Микола Хвильовий у своїм літературнім шедевр "Я" змалював два різні прояви "революційної психопатії". Сумна однак доля тієї революції, де роллю одержимих перебирають на себе психопати.

Але при цьому треба пам'ятати, що революції це не ідеальні явища, в яких і самі передумови революції, і

фактори революційної атмосфери, і сама кризова ситуація, і провідні кадри революції, і революційні маси — є в якомусь ідеальному стані, зв'язку і співдії. Таких революцій ніколи не було і не буде, хіба що в теоретичних концепціях марксистів. У житті вони такі ж недосконалі, як і ціле людське життя. Головне для них, однак, це загальна революційна ситуація, якої основні передумови і симптоми бачимо вже сьогодні в СРСР. Це і є вихідна найбутньої революції.

У центрі цих процесів, як звичайно, стоятиме жива людина і не лише українська, але й російська, грузинська, білоруська і ін. Бож укінці революцію роблять люди і від них залежить, якою вона буде, як її будуть здійснювати, як її завершать і що вона принесе. Їх ментальність, загальний світогляд і відчуття та соціальний характер є своєрідними коефіцієнтами ідеологій і політичних та соціально-економічних програм, за які вони борються. Це ми бачили на прикладах російської, китайської і інших марксистських і немарксистських революцій. У цьому теж і полягає національний характер кожної з них, який виносить їх понад усякий "інтернаціоналізм" та інші чужі, запозичені ідеології і програми. Але справа не лише в національному "назnamenуванні" революцій народами, які їх роблять, але теж у психологічно вужчому значенні, яке полягає в самій психології, волі й одержимості тих, які їх здійснюють. Тільки люди з посвятою і свідомі свого завдання і місії можуть боротися і перемагати. І тут уже йдеться не лише про ідейно-програмове, але передусім про ментально-психологічне насаження, яке є одним з головних вимірів революційної атмосфери. Тільки люди свідомі своєї вартості й гідності та готові за них постояти є здатні на спротив і боротьбу. Щоб була національна і громадська гідність та культура, — мусить насамперед бути людська, особиста гідність, мусить бути людина з великою "Л". І тому

141. Davies, *When Men Revolt*, p. 132.

власне так дуже важливим є вирошування людської гідності в сучасному радянському суспільстві і тим самим постійний спротив режимові в його намаганнях атомізувати, розкласти, знищити духово й перетворити на "кролика" радянського громадянина.

Режим іде постійно широким фронтом на здушення людської собівартості й усякої опозиції та опору, передусім у національних республіках і зокрема в Україні. Його мета: при допомозі КГБ-івського терору, загального утиску, соціальних санкцій — застрашити людину і громадськість, стероризувати її, обезкорінити, викликати всередині страх, розкласти її, витворити атмосферу непевности, безпорадности й безсильности. Режимові йдеться передусім про відокремлення громадського активу від народніх мас. Звідси й широка гама різних переслідувань: одних судять на жорстокі строки у владімірах, мордовіях, і пермах, других замикають у психіатричні в'язниці, а декого викидають за кордон. Цим способом режим, руками КГБ, хоче позбавити суспільство активного проводу, щоб тим легше опісля розколоти, атомізувати і розкласти та залякати громадськість. Це, зрештою, стара метода всіх тоталітарних режимів і тираній.

А одночасно режим свідомий не тільки своїх сильних, але й слабих сторін. Він знає, що в добу масової освіти і загальної емансипації народніх мас не вистачає обезголовити один, чи другий рух, — зокрема, коли народ свідомий своєї сили і готов постояти за себе. Режим свідомий, що в остаточному висліді все залежить не лише від його плянів і заходів, але від реакції і постави народніх мас. І тому він не почувується певним. Тому теж там, де він зустрічає гідну поставу й опір, — він поступається, як, наприклад, у випадку робітничого страйку на Київському машинобудівельному заводі в травні 1973 року. Там однак, де він не знаходить опору і може тиснути, він стає ще більш

нахабним, жорстоким і хамським. Там терор КГБ доходить до вершка свого розгулу. І тому треба насамперед почати ламати зуби КГБ-івської машини. Польський філософ і колишній член польської компартії Лешек Колаковський має повну рацію, що "в обличчі сильних суспільних тисків, поліція виявляється вкінці безсилою, а страх тих, які живуть з поширювання страху, стає більшим, ніж страх переслідуваних".¹⁴² Іншими словами, тискові режиму з допомогою КГБ мусить протиставитися тиск людини — поодинокі і колективно. Йдеться передусім про недопущення до таких катастрофічних ситуацій, в яких опинилася людина і суспільство, наприклад, у час колективізації і в період масових чисток в 1930-их рр. Бож не лише брак загального усвідомлення великомаштабности задуманого Сталіном масового злочину, виснаження попередніми повстаннями і недавньою війною та атомізація суспільства "клясовим інструментом" і терором, але передусім послаблення хребта і зламання гідности й особистости людини та переведення її у стан більш чи менш безвольного кролика — були причиною того, що не прийшло до масового опору — стихійного чи організованого — проти голодової смерті мільйонів. А якщо б ті мільйони, що згодом загинули з голоду, були виступили проти режимових посіпак хоч би з дручками, не помогли б були режимові ні "комбеди", ні Чека-ГПУ, ні навіть військові частини, яких було б не вистачило. В обличчі масового опору Кремль був би змушений щонайменше відступити, піти на ще якийсь непівський експеримент тощо.

Подібно в періоді масових чисток 30 рр., у ситуації, яку дуже правильно схопив А. Солженіцин, пишучи, що

142. Leszek Kolakowski, *Tezy o nadzieji i beznadziejności*. Paris, Societe internationale d'editions, 1973, str. 15.

напевно все було б виглядало інакше "якби в час масових арештувань, наприклад, у Ленінграді, коли саджали четвертину міста, люди не сиділи по своїх норках, умліваючи від страху при кожнім стукоті парадних дверей і кроків на сходах, а зрозуміли, що вже нічого більше втрачати і в своїх передпокоях сміливо робили засідки по кілька чоловік з топорами, молотами й кочергами та з усім, що під рукою. Таж заздалегідь було відомо, що ці нічні кашкети не йдуть з добрими замірами — так що не помилишся, тарахнувши по душогубцеві. Або той ворон з одиноким шофером, який залишався на вулиці — прогнати його, чи спустити повітря з коліс. Органи дуже скоро не дорахувались би своїх співробітників і транспортного складу і, не зважаючи на всю жадобу Сталіна, зупинилась би проклята машина. Якби... якби... Бракувало нам вільнолюбства. А передусім — усвідомлення дійсного становища..."¹⁴³

Ті самі міркування стосуються ще в більшій мірі до військових кіл, у яких же були й найбільш ефективні засоби "зупинити цю прокляту машину". Але знову ж не виправдала надій людина й суспільство, бо СРСР залишився й надалі тільки "країною катів і рабів".

До речі, якраз Солженіцин може бути не лише символом, але й живим свідком того, що може зробити людина, готова протиставитися режимові, обперта на свої принципи і переконання та ладна боронити свою гідність і свої права. Бо "видворення" Солженіцина з СРСР — це таки перемога його, а не режиму. А одночасно це — показ сили людини і слабости режиму. Популярність і авторитет Солженіцина, як письменника і лавреата нобелівської премії, та підтримка західньої публічної opinio (як теж

143. Александр Солженицын, "Архипелаг ГУЛаг", Paris, YMCA-Press, 1973, стр. 26-27.

пов'язаний з цим страх режиму за дальші кредити і технологію Заходу у випадку неув'язки з "детантом") аж ніяк не применшують ролі й ваги менших Солженіциних і радянської людини взагалі в її боротьбі з режимом. Але для цього треба бути, власне, повноцінною людиною. Про це пише Солженіцин, згадуючи чи то про "громадську відвагу, що її так потрібно нашому суспільству і якої в нас немає", чи то про брак публічної opinio, через що "закріпилася тюрма нового типу", чи вкінці про те, що "якщо б у кожній камері смертники дружньо душили входячих катів — невже від цього не припинились би скоріше езекуції, ніж від апеляцій до ВЦИК?"¹⁴⁴

Варто згадати, що така настанова пов'язана в Солженіцина теж з певною історіософічною переоцінкою минулого Росії. Хоч він російський патріот і до безтями захоплений своїм народом та його культурою і традиціями, то одночасно він бачить теж і чорні плями, якими так густо засіяний російський політичний рельєф минулого і сучасного. І передусім сучасного. Перекликаючись якоюсь мірою з А. Белінковим (хоч не до того самого ступеня) та А. Амальріком і М. Покровським, Солженіцин пише, наприклад, що для Росії є "проста істина і її треба вистраждати: благословенні не перемоги у війнах, але поразки в них! Перемоги потрібні урядам, поразки — потрібні народів. Після перемог хочеться ще перемог, після поразки хочеться свободи — і звичайно її добиваються. Поразки потрібні народам, як страждання і горе потрібні поодиноким людям: вони заставляють поглибити внутрішнє життя, піднятися духово. Полтавська перемога була нещастям для Росії: вона потягнула за собою два століття величезних напружень, руїн, несвободи — і нових, нових воєн... Ми настільки привикли гордитися

144. Там же, стор. 450-451.

нашою перемогою над Наполеоном, що пропускаємо: саме через цю перемогу звільнення селян не відбулося на пів століття раніше: саме завдяки їй закріплений трон розбив декабристів. (Французька ж окупація не була для Росії реальністю). А кримська війна, а японська, а німецька — всі принесли нам свободи і революції...”¹⁴⁵

Ми згадали про цю ”історіософічну переоцінку” не випадково, бо вона є одночасно інтегральною частиною перестановки цілого політичного й морального думання російської людини, від якої й залежить, чи ”русский человек” і зокрема інтелігент переборє в собі шовінізм і рабство, позбудеться їх та стане борцем ”за нашу і вашу свободу”. А для нас це не маловажно, а навпаки: дуже і дуже важливо. Для нас не байдуже, що думають Григоренки, Сахарови, Медведєви, Гаврілови й інші. Так само, як для нас дуже важливо, щоб було якнайбільше Григоренків, Юхимовичів, Амальріків — більших і менших. Візьмімо хоча б ”Сахарових”: коли зважити, що навіть у часи Сталіна витягали науковців з концтаборів, щоб включити їх у працю над ракетною та іншою зброєю, бо не могли без них обійтися, то не важко собі уявити ситуацію, в якій бодай частина ”батьків” радянської ядерної зброї (а не один Сахаров) висловили б свої домагання і їх обстоювали. А для цього не треба ні організації, ні статутів, ні кличок, ні таємних записок, але треба бути людиною і усвідомити собі, що на ділі СРСР є тільки нова репліка Чернишевського старої ”країни катів і рабів”.

Громадяни СРСР сміялися часто з наївного жарту людей на Заході, коли ці їм ”радили” вибрати когось кращого на місце Сталіна, якщо він їм не подобається. Попри все незнання справ і наївність західньої людини, яка виросла в нормальних демократичних умовах, у цій же її

¹⁴⁵. Там же, стор. 277.

наївній ”пораді” є глибша суть, є концепція самого вибору, який є основним елементом нормального громадського й політичного життя і його розвитку за всяких умов. І якщо не можна вибирати, голосуючи виборчими картками, тоді цей вибір треба переголосовувати іншими засобами — включно з протестом, страйком, а то й бомбою, чи із зброєю в руках. Але цей ”вибір” мусить відбуватися, відповідно до умов і потреб. А передусім треба голосувати поставою гідної, повноцінної людини. Звідси починається наростання спротиву і революційного потенціалу, і тільки за тих умов величина ”А” (кількість змобілізованих режимним терором до активної реакції) переростає величиною ”П” (кількість перестрашених терором). У такому моменті починає також діяти закон, що його назвав Р. Бакмінстер-Фуллер в індустрії і промислово-економічному розвитку ”ефемиралізацією”,¹⁴⁶ за яким вдається досягти шораз більше при допомозі пропорційно менших засобів (done more will less). Цей закон треба і можна стосувати в суспільних процесах, зокрема в умовах тоталітаризму, де при допомозі пропорційно мінімальних організаційних засобів потрібно дістати пропорційно максимальні суспільні здобутки. І це можна досягнути якраз в умовах тоталітарного режиму, для якого навіть найменші тріщини й вируби в його системі помножуються на багато разів більше своїм впливом, ударом і наслідками (на цілу систему,) ніж в інших умовах, в інших нетоталітарних системах.

¹⁴⁶. R. Buckminster-Fuller, *Utopia or Oblivion* (Toronto: Bantam Books, 1969, p. 234, 237).

VII. ЗОВНІШНІ КЛІЩІ

Внутрішні національні, політичні й соціально-економічні протиріччя в СРСР — це не одинокі виміри й фактори наростаючої революційної ситуації. Не менш важливими в її формуванні є теж їхні зовнішні відповідники, а саме національні протиріччя і ворожнеча між СРСР та сателітними країнами, одвертий конфлікт з Китаєм і виразна економічна дискримінація Москви супроти сателітних народніх господарств. У випадку національної ворожнечі треба виразно говорити про ненависть сателітних народів до Росії, яку ідентифікують з сучасним радянським великодержавним шовінізмом та імперіялізмом. За своєю природою, російський імперіялізм виключає будь-яке партнерство й опирається виключно на голому диктаті, насильстві й експлуатації. Звідси випливає просто неможливість будь-якого більш-менш нормального співіснування між Росією й іншими народами, поки при владі в Москві сидять такі чи інші імперіялісти. У противагу до деяких інших імперіялізмів, як наприклад англійського, російський імперіялізм є тотальним у всіх своїх виявах і тому він виключає засаду партнерської рівності в міжнародних відносинах в облязі т. зв. соціалістичного бльоку. В тому "національному" характері російського імперіялізму і лежить корінь усіх ускладнень з іншими

"соціалістичними народами", починаючи від китайців і кінчаючи на поляках, чехах, румунах, народах Югославії та ін.

Справа в тому, що якраз ці міжнаціональні конфлікти в "соціалістичному бльоці" є дуже важливим чинником у сприянні й формуванні майбутньої революції в радянському бльоці. Ідеться тут не тільки про різномірні, режимні й антирежимні, ідеологічні тенденції, але власне конфлікти, базовані на чисто національних інтересах. Їхній вплив подвійний: програмовий і чисто політичний. Програмовий вплив полягає в тому, що вони великою мірою "націоналізують" майбутній програмовий зміст революції, висуваючи постійно на шораз видніше місце національний елемент у парі з соціально-економічним. Це поперше. А подруге: вони загострюють внутрішньобльокові протиріччя по національним профілям до такої міри, що розхитують силові позиції СРСР внутрі і ззовні. З одного боку маємо, наприклад, відродження націонал-комуністичних тенденцій дисидентського і теж "режимового" порядку (як у Румунії і передусім у Китаї), а з другого — національні клясичні змагання силових центрів. Ці останні дуже часто своєю вагою перевищують ідеологічно-програмові виміри, бо, наприклад, тепер, вклад китайського комунізму у формування й у змістовлення майбутньої революції є в чисто програмовому значенні жодний (або й навіть негативний, поки маоїзм обороняє Сталіна), але сам силовий конфлікт між Москвою і Пекіном має основне значення для наростання революційної ситуації в СРСР, яка буде у змістовлюватися своєю власною програмою.

Зокрема треба відмітити, що внутрішньобльокові і міжбльокові (радянсько-китайські) конфлікти сприяють "знаціоналізуванню" самої робітничої кляси поодиноких неросійських і сателітних народів, а це надзвичайно

важливе в аспекті програмового визначення майбутніх революцій. Російський радянський комунізм скомпромітував концепцію "інтернаціоналізму", як основу комуністичного руху, і привів робітничі класи поодиноких народів до повного усвідомлення, що їхні соціально-економічні інтереси слід ідентифікувати передусім з інтересами власного народу. І це не випадок, що в угорській революції 1956 року, яка була виразно національно-визвольною, робітництво відіграло центральну роль.

Але справа не лише в тому, що російський комунізм скомпромітував концепцію "інтернаціоналізму" і "соціалізму". Виповнивши їх власним шовіністичним, скрайне негативним, імперіальним змістом, російський комунізм компромітує теж загальний російський політикум і кидає п'ятно співвідповідальності за таку політику на весь російський народ.

"Нова лівіця" на Заході твердить, що в основі конфлікту між СРСР і сателітними країнами та Китаєм лежить різниця між економічним розвитком СРСР і іншими соціалістичними країнами; тут, мовляв, треба шукати коріння національних і політичних протиріч. Таке твердження, samozрозуміло, виходить із намагань за всяку ціну додержуватися марксистської інтерпретації політичної ситуації на тлі співзалежності між економічною базою і її "надбудовами". Проте воно неправильне і фальшиве, іншими словами, воно є поставленням справи "догори ногами".

Насамперед треба відмітити, що вже саме твердження про СРСР, як більш розвинену економічно країну, не витримує критики порівняно хоч би з такими країнами, як Чехо-Словаччина і Східня Німеччина. А все таки настанова Москви в економічних питаннях супроти цих країн в основному не різниться нічим від настанови супроти менш економічно розвинених країн, як ось Болгарія чи Румунія. Так, наприклад, ЧССР мусить до сьогодні давати

щонайменше 20% свого внутрішнього ринку для машин, випродукованих у СРСР, дарма що Чехо-Словаччина є високоіндустріялізованою країною і радше могла б сама виробляти такі машини ще й для інших країн. Знову ж Угорщина мусить доставляти бauxит до СРСР, хоч вона хотіла б сама його переробляти. Те саме з Румунією, яка хоче розвинути власну індустрію, а не бути лише постачальником сировини для Москви. Так само виглядає справа з Польшею і ін. Подібно, як у внутрішній торгівлі, СРСР стосує ту саму засаду свого одностороннього диктату теж у зовнішній торгівлі з соціалістичними країнами й у всіх економічних зносинах з ними. До речі, це доводить до такого курйозу, що для капіталістичних країн Москва дає куди кращі умови торгівлі, ніж для своїх "братніх" соціалістичних "народних демократій". Так, наприклад, СРСР продає свою нафту по 7 до 10 дол. за тонну для Заходу, а в той же час, Угорщина мусить платити СРСР 15.68 дол. за тонну, (а часом і 19 дол.). Тому теж, наприклад, Румунія воліє купувати нафту в Ірані чи у Венесуелі, абож міняти її за трактори, чи іншу машинерію. Взагалі сателіти хотіли б торгувати передусім з західними країнами, поперше тому, що якість виробів із Заходу набагато вища, ніж радянська, а подруге — ці вироби коштують їм дешевше, ніж радянські. І вкінці, за свою сировину, півфабрикати та продукти вони дістають на Заході більше, ніж у Радянському Союзі. Так само виглядають усі інші торговельні справи і те саме стосується до спільних радянсько-сателітних підприємств, які працюють виключно під диктат Москви і в основному на сателітному капіталі. Володимир Дедієр у біографії Тіта писав про ці "спільні акційні товариства": "Ці договори про спільні акційні компанії більше, ніж будь-що інше в нашій досвіді з Радянським Союзом, відчинили очі нашого народу на справжні наміри Росії супроти Югославії, її небажання, щоб Югославія розвивала вільно свій економічний

потенціал і її (Росії) спробу поневолити нас економічно”.¹⁴⁷

Ту саму дискримінаційну практику супроти своїх сателітів Москва продовжує теж у контексті нової скріпленої інтеграційної економічної політики, яку вона започаткувала 1970 року. Створення таких організацій Ради Економічної Взаємодопомоги, як наприклад, "Інтерхім" для спільної продукції маловольюмних хемікалій, "Інтератомінструмент" для спільної продукції нуклеарних інструментів, "Інтерметал" і "Агромаш", є базовані на тих самих дискримінаційних засадах і виразно цілеспрямовані для задоволення відповідних галузей радянської індустрії. Вони зумовлені зокрема тим, що якраз сателітні партнери є в стані продукувати стосовні речі кращої якості, ніж СРСР, і тому їх можна вживати, як засіб платности в торгівлі з Заходом. Коли стосовні продукти радянського виробу є просто несприємливі на світовому західньому ринку, то сателітні є подекуди навіть побажані, поскільки їхня якість звичайно більш-менш не погана і їхні ціни порівняно низькі.

Навіть такі "стисло" сателітні організації, як наприклад польсько-мадярський "Інтеркомпонент" (для спільної продукції електронічних компонентів) є на ділі під стислою контролею Москви, власне через Комекон (Рада Економічної Взаємодопомоги).

Теж у випадку Китаю Москва пробувала стосувати таку саму політику одностороннього власного користання і тільки натрапивши на опір Пекіну, мусіла завернути, а навіть пізніше "запобігала ласки". 1964 року китайці відмовилися від технічної допомоги Москви, яку вона запропонувала чотири роки після відтягнення своїх техніків з Китаю. При цій нагоді ЦК КПК опублікував листа до ЦК

КПРС з 29 лютого 1964 року, в якому говорилося так про попередню технічну й економічну допомогу СРСР:

Цим (вашою поведінкою в 1960 р. — А. К.) ви допустилися злочину проти комуністичної моралі. Ваш спосіб поведінки показав виразно, що ви ламаєте принципи взаємної допомоги між соціалістичними країнами і що ви використали висилку спеціалістів, як інструмент політичного тиску на братні країни, щоб устрявати в їхні внутрішні справи й обмежити та саботувати їхню соціалістичну розбудову. Тепер ви знову запропонували висилку спеціалістів до Китаю. Чесно говорячи, китайський народ не може вам довіряти...

А щодо "безкорисної допомоги СРСР" у минулому, то в тому ж листі говорилося далі:

Ми не можемо не вказати, що допомога СРСР Китаєві не була односторонньою. А тим більше, не була вона даровою, але відбулася головню у формі торговельних взаємин. За доставлені Радянським Союзом воєнні устаткування вивінування й інші товари, разом з тими, на які нам було дано кредит, Китай заплатив Радянському Союзові доставою своїх товарів, або золотом і чужою вимінною валютою, включно з процентами. Ще мусимо додати, що ціни імпортованих радянських товарів були багато вищі, ніж стосовні світові ринкові ціни... Ви настоювали на тому, щоб ми прийняли велику кількість товарів, яких ми не потребували, або не дуже потребували, а в той же час ви затримували, або постачали в незначних кількостях ті товари, яких ми конечно потребували. Протягом багатьох років ви вживали торговельних зносин між нашими обома країнами, як засобу для політичного тиску на Китай...

¹⁴⁷ Vladimir Dedijer, *Tito* (New York: Simon and Schuster, 1953), p. 285.

Далі китайський ЦК так схарактеризував "Раду Економічної Взаємодопомоги" (Комекон):

Ви ламаєте незалежність і суверенність братніх країн та виступаєте проти їхнього намагання розвивати свої народні господарства відповідно до власних потреб і можливостей на незалежній і самостійній базі. Ви зупиняєте братні країни, порівняно відсталі господарсько, і ви є проти їхньої індустріалізації. Ви пробуєте всіма способами примусити їх залишитися навіки аграрними країнами і служити для вас поставцями сирівців і ринками збуту для ваших товарів. Ви стримуєте порівняно більш розвинені індустріально братні країни і настоюєте на тому, щоб вони зрезигнували з виробу їхніх традиційних продуктів і свої заводи перетворили в підсобні підприємства для служби окремим галузям вашої індустрії. Ми вважаємо, що треба конечно переформувати сьгоднішню Раду Економічної Взаємодопомоги соціалістичних країн згідно з засадами пролетарського інтернаціоналізму і ту інституцію, яку тепер контролюють виключно провідники КПРС, перемінити на таку організацію, яка буде побудована на дійсній рівноправності та справжніх взаємних користях, і в якій зможуть узяти участь добровільно всі братні країни соціалістичного табору.

Три роки пізніше, 15 листопада 1967 року, радіо Пекін подало англійською мовою для Західної Європи таку "характеристику" Комекону:

В ім'я інтернаціонального розподілу праці радянська ревізійністична кліка забезпечила за собою повну контролю над індустріями інших членів Ради, зредукувала їхні заводи до радянських підсобних

підприємств і поглибила їхню економічну залежність. Багато східноєвропейських країн мусять імпортувати сирівці з Радянського Союзу, продукувати згідно з радянськими вимогами і специфікаціями, а тоді продавати їх Радянському Союзові. Візьміть, як приклад, хоч би Польщу. Вона у величезній мірі залежить від сирівців Радянського Союзу, які потрібні для її індустрії. В деяких випадках ця залежність доходить до 80% , а в той самий час майже весь її основний експорт, як ось кораблі й вагони, іде до Радянського Союзу. Таким способом радянська ревізійністична кліка контролює економічні артерії інших членів Ради і використовує це для політичного шантажу проти них.

Докладніше про цей шантаж під виглядом "радянської економічної допомоги" говорив ще 1960 року в Москві на конференції компартії керівник албанської КП Годжа, хоч його промова стала відомою шойно в 1970 році. У своїй промові він заатакував Москву, між іншим, за недостатню допомогу після катастрофічної повені 1960 року в Албанії. За його словами, Тірана мусила чекати 45 днів, поки одержала відповідь на своє прохання про спішну допомогу. А крім цього, замість потрібних п'ятдесяти тисяч тонн збіжжя, Москва погодилася вислати тільки десять тисяч тонн, а до того "примусила нас заплатити за це золотом з наших скромних запасів". І це було тоді, сказав Годжа, "коли Хрущов мені заявляв, що в СРСР щороку миші з'їдають більше зерна, ніж албанці...". У той же час "радянський посол у Тірані пішов був так далеко, що пробував навіть підбунтувати наших генералів і намовити їх виступити з армією проти албанської робітничої партії і албанської держави".

Якщо ж ідеться про економічну допомогову політику

Китаю, то треба визнати, що вона таки інша від російської, хоч, можливо, якраз і мотивована якоюсь мірою конкурентними елементами в боротьбі з СРСР за впливи. Що може бути легше, як учитися від свого противника не робити помилок... Прикладом цього можуть служити довгореченцеві безпроцентні кредити, що їх дав Китай у листопаді 1970 року Румунії. Декілька місяців після цього, 22 березня 1971 року, обидві сторони підписали в Пекіні "протокол та інші документи про забезпечення Румунії комплексним устаткуванням і технічною допомогою збоку Китаю", з додатковим договором "про умови праці і життя китайського інженерно-технічного персоналу" в Румунії. Таким способом китайські спеціалісти з'явилися вперше на території радянського сателіта, який входить у Комекон. Нічого дивного, що китайці назвали цей випадок "історичною подією".

Але це не значить, що сама тільки радянська дискримінаційна економічна політика є причиною ворожості між сателітами і Росією. Первопричиною є національний "соціалістичний" російський імперіялізм, який саме диктує таку, а не іншу торговельну й загально-економічну політику Кремля супроти інших соціалістичних країн.

Щодо цього, Москва не лише давно вже покінчила із усяким інтернаціоналізмом у своїх відносинах з іншими соціалістичними країнами, але й віддавна веде грубу політику твердого диктату "рубля", яка до такої міри нехтує будь-якими інтересами своїх партнерів, що це приводить на дальшу мету до негативних її виявів не тільки в політичній, але й в економічній сфері теж для самого СРСР. Проте панівна радянська бюрократія дуже часто не бачить цього, або не хоче бачити. Так, наприклад Рада Економічної Взаємодопомоги (Комекон), яка постала 1949 року, як відповідь на плян Маршала, від самого початку до сьогодні

є нічим іншим, як типовим радянським "главком" для диктування внутрішньооблокової економічно-торговельної політики. В той час, коли Європейська Економічна Спільнота й інші європейські організації дедалі більше незалежуються від американської економіки і на сьогодні в багатьох відношеннях з нею конкурують, Комекон не має і крихітки власної дієздатності. Це визнають навіть такі завзяті вороги "американського долярового імперіялізму", як наприклад Абрагам Гієн, який пише, що "є буржуазний інтернаціоналізм у дії, виразником якого є Організація Американських Держав і Європейська Економічна Спільнота, але немає рівноважного пролетарського інтернаціоналізму, за винятком того, підпорядкованого неонаціоналістичній політиці Радянського Союзу...".¹⁴⁸ Як приклад цієї "неонаціоналістичної" економічної політики СРСР, Гієн наводить факти, які виразно підтверджують, що "СРСР купує фабричні товари від членів Комекону за порівняно низькі ціни, в заміну за свої сільсько-господарські товари й сировину, які він цінить дуже високо..."¹⁴⁹

Ці економічні протиріччя такі глибокі, що при продовженні такого стану вони ведуть неухильно до кризового загострення міжсоціалістичних відносин в цілому. Гієн, наприклад, твердить, що "нерівний економічний розвиток може викликати війни між соціалістичними країнами так само, як у минулому він провокував війни між капіталістичними країнами".¹⁵⁰

Ще в іншому місці він говорить просто, що "криза в

148. Donald C. Hodges, ed. and transl., *Philosophy of the Urban Guerilla; The Revolutionary Writings of Abraham Guillen* (New York: William Morrow, 1973), p. 175.

149. Там же, стор. 199.

150. Там же, стор. 200.

китайсько-радянських і радянсько-албанських відносинах є доказом того, що Схід дає першість національним соціалістичним інтересам перед інтернаціональними і через це витворює міжсоціалістичні протиріччя, які можуть набирати форм ворожнеч, подібних до тих, які існують між капіталістичними країнами. І так після воєн між різними національними буржуазіями можуть прийти війни між різними національними соціалістичними бюрократіями. А поскільки в корені спору є ідеологічний фактор, то ці війни можуть бути відповідником релігійних війн між 1618 і 1648 рр”.¹⁵¹

З цим останнім однак важко погодитися, бо, як ми вже вище згадували, первопричиною конфліктів у соціалістичному бльоці є не стільки ідеологічні, але таки виразно національні інтереси, які є “базою” дальшого розвитку цього бльоку, натомість ідеологія й економіка є своєрідними “надбудовами”. Маємо тут, до речі, надзвичайно дивне явище — небувалий курйоз для марксистів усякого роду, коли не економіка є “базою” всіх інших “надбудов”, а навпаки, економіка “трансформується” у “надбудову”. Це не значить, очевидно, що ця “економічна надбудова” не діє на свою “базу”, бо ж ясно, що вони взаємно на себе впливають, що, зрештою, твердив теж Маркс. Зокрема в дальшому розвитку міжнаціональних відносин у соціалістичному бльоці, економічні фактори будуть відігравати щораз більшу роль в міру того, як сам СРСР щораз більше пов’язуватиме себе економічно з західнім світом, і в міру того, як слабнутиме його диктат по лінії сателітів. Економічна сателізація почне зникати в силу зросту економічного потенціалу сателітних країн і їхнього полегшеного контакту з Заходом. А до цього прийде скоріше чи пізніше в контексті науково-технічної револю-

151. Там же, стор. 177.

ції, яка не може зупинитися на самому СРСР. При дальших намаганнях зберегти теперішню дискримінаційну економічну політику це мусить довести до кризової ситуації югославсько-радянського чи китайсько-радянського типу, тобто додатково підсилити національно-політичні протиріччя в цілому бльоці і в самому СРСР.

У результаті все це зводиться до одного, а саме до “перемоги” націоналізму над комунізмом, про що і писав Тойнбі, Донцов і інші мислителі.

Цей національний аспект зокрема яскраво виявляється на прикладі російсько-китайських “комуністичних” відносин від самого початку. В 1927 році Сталін помагав Чіян Кай-ші, коли цей дослівно фізично ліквідував комуністичні кадри Мао. У 1945-1949 роках радянські війська здемонтували й вивезли до СРСР усі індустриальні об’єкти з Манджурії. В 1946 році Сталін робив усе можливе, щоб “втиснути” Мао у спільний уряд з Чіян Кай-ші, і був рішуче проти того, щоб КПК перебрала всю владу у свої руки. Пригадаймо, що Сталін держав свої консуляти при уряді Чіян Кай-ші аж до травня 1949 року, тобто до остаточної перемоги КПК у Китаї. Сталін увесь час намагався з усіх сил не допустити до постановня сильного Китаю і гарантію цього бачив якраз у коаліції Чіян-Кай-ші з Мао, які неутралізували б один одного. Коли ж переміг остаточно Мао, Сталін пробував узяти в свої руки Китай економічною допомогою. 1950 року СРСР дав 300 міль. доларів позички, за якою послідували додаткові кредити для індустриалізації. Але все це було невиспачальне й незадовільне для Пекіну.

Ще перед 1955 р. Пекін буквально витиснув росіян з важливих позицій, які вони займали в Манджурії. Також примусив Москву здати свою співвласність (половину) у Китайській східній залізниці.

Під час Корейської війни 1950-1953 років СРСР майже повністю устаткував китайські війська. Після війни однак, коли виявилось, що це устаткування Москва потрактувала як "позичку", яку китайці мали б сплатити, обуренню Пекіну не було меж. Мало того, Пекінові не подобалося теж те, що Москва сама безпосередньо не заангажувалася в Корейську війну і що в 1954 році "примусила" Північний В'єтнам погодитися на "Женевське договорення".

А вже зовсім китайцям було не до вподоби те, що в тому ж самому році Москва пробувала захопити владу над КПК через свого ставленика Као Канга. В тому ж році, в свою чергу, Мао вимагав Зовнішньої Монголії, що знову ж ніяк не подобалося Хрущову.

1956 року китайці виразно заохочували поляків і малярів добиватися більшої незалежності від Москви. Те саме вони робили пізніше щодо інших сателітів, зокрема Румунії.

У червні 1959 року Москва анулювала підписаний 1957 року "договір про нову техніку для народної оборони Китаю" і відмовилася передати Китаєві зразок атомової бомби та доставити потрібні для її виробу технічні дані. Рік пізніше, в липні 1960 року, Москва відкликала всіх 1390 своїх техніків і у висліді біля 250 китайських головних підприємств були якийсь час неоперативні, що було, без сумніву, важким ударом для китайської індустрії. І, як знаємо, китайці ніколи цього не забули Москві. Того ж 1960 року конфлікт між Москвою і Пекіном вибухнув назовні і відтоді змаг між обома "соціалістичними потугами" продовжується "без рукавичок", головню саме внаслідок відмови Китаєві атомової бомби і відтягнення радянських спеціалістів.

У квітні-червні 1962 Кремль перевів величезну підричну операцію в Сінк'янгу, внаслідок якої заманено на радянську територію десятки тисяч китайських громадян. У тому ж

самому році Москва заявила виразно по стороні Індії в її конфлікті з Пекіном. Те саме сталося майже 10 років пізніше у випадку Бангладеш. Протиставляючись радянському оточенню при допомозі Індії і Бангладеш, Китай поставив на Пакістан.

1967 року Кремль зорганізував втечу Ванг-міна (Чен Шао-ї), колишнього шефа КПК, з його жінкою до СРСР. Був це, як відомо, один з головних, ще сталінських ставлеників з 1931 року, який 1968 року в брошурі і статтях повів головну "ідеологічну" атаку проти Мао. В "Аналізі", опублікованій в московському "Комуністі" 1968 року він ствердив, що "китаїзація марксизму виявилася в дійсності його заміною на націоналістичну ідеологію Мао Це-дуна". На це йому відповів Тенг Гсяо-пінг, генсекретар КПК, що "ми переносимо марксизм на Китай, а не Китай на марксизм...".

Вкінці прийшли в березні-квітні 1969 року криваві сутички на Усурі, і пізніша концентрація величезних радянських військ на китайському кордоні, яка продовжується до сьогодні. Зокрема після невдалої спроби Москви скинути Мао й Чу Ен-лая з допомогою Лін Піяо, Москва почала серйозно готуватися до можливого збройного конфлікту.

Гаррі Шварц писав, що "в основному боротьба між Радянським Союзом і Китаєм — це боротьба за владу. Кожний з них хоче бути єдиним керманічем світового комуністичного руху...". Але чи справді йдеться тут про самий "рух", чи може про щось інше? До речі, той же Шварц пише далі, що "китайці хочуть, щоб росіяни повернули їм 500 тисяч квадратних миль радянської території, яка належала колись Китаєві".¹⁵² І в цьому власне лежить ключ до китайсько-російської загадки, коли додати, що в 21 столітті число китайців виноситиме за всіма скромними

152. Harry Schwartz, *China* (New York: Atheneum, 1965), p. 119.

обчисленнями не менше, як два мільярди. А при тому китайці вже сьогодні душаться. Бо хоч у загальному припадає 175 мешканців на квадратну милю, але цей стан зовсім не відповідає дійсності, коли зважити, що 75% китайців живе на 15% своєї території, на півдні і сході, бо решта — це гори й пустині. У висліді вже сьогодні густота населення доходить подекуди від 2 до 3 тисяч мешканців на квадратну милю. При тому експансія на південь — важка й недоцільна, бо вона була б спрямована на такі ж перенаселені райони. Для цього треба б також мати Індію по своєму боці, а цього нема. Одинокий напрям експансії — це північ, тобто Сибір, до якого Китай має історичні претенсії. І він з них не зрезигнує, власне не з історичних, але з актуальних життєвих причин.

І в цьому Амальрік не випадково бачив у своїй візії війну з Китаєм, з усіма її імплікаціями. "Трикутникове" договорення між Москвою і Вашингтоном та Вашингтоном і Пекіном в основному теж тут нічого не міняє, бо, як правильно твердить Гієн, "різниця, чи радше антагонізми між Китаєм і СРСР стали ще гострішими саме від часу нуклеарного договорення між СРСР і США та мілітарної допомоги, що їй дав Кремль Індії".¹⁵³ Зрештою, як пише той же автор, "із населенням понад 750 мільйонів Китай може легко дозволити собі пожертвувати 20 мільйонів вояків у війні — це менше, ніж китайський демографічний приріст за два роки."¹⁵⁴

У всякому разі, Москва є свідомо не лише китайської загрози, але також того, що сама вона не дасть собі ради з Китаєм. Звідси теж "миролюбне" й "купецьке кльовнування" Брежнєва перед "акулами" капіталізму, щоб втягнути їх в економічний розвиток Сибіру і в майбутній спільний анти-

153. Hodges, *Urban Guerilla*, p. 200.

154. Там же, стор. 201.

китайський фронт, а обороні їхніх же "власних капіталів"

Бо справа не лише в тому, що при "соціалістичному інтернаціоналізмі" Москва мусіла б задля Китаю знизити життєвий стандарт своїх громадян на 50%, але передусім у тому, що вона мусіла б віддати Китаєві Сибір і запевнити відповідну більшість китайським товаришам у Політбюрі в Москві.

Ці зовнішньополітичні ускладнення в соціалістичному бльоці поставили СРСР у кліщі, які тиснуть із сходу (Китай) і заходу (сателітні країни) і зсередини (неросійські народи). В перспективному розвитку вони будуть дедалі більше затіснюватися і впливати безпосередньо теж на міжфракційні розгри в самому Кремлі, як це мало місце, наприклад, під час пересправ між Хрущовим і антипартійною групою Маленкова-Кагановича в 1957 році, коли Молотов і тов. заступали "прокитайську лінію"), чи у випадку ЧССР у 1968 р. Іншими словами, запальником революційної ситуації не мусить бути сама війна з Китаєм, як твердить Амальрік, але й міжфракційні спори, тобто такі ситуації, коли "якась суперницька фракція, чи організована опозиція піде на боротьбу за владу в самому серці партії чи держави, (і тоді) соціальні антагонізми можуть вибухнути у формі збройного конфлікту".¹⁵⁵

Тому важко погодитися з тими, які хотіли б у теперішньому конфлікті між Москвою і Пекіном бачити тільки ідеологічний, або переважно ідеологічний, спір. До них, між іншими, належить теж Александр Солженіцин. У своєму "Письмі вождям Радянського Союзу" він пише, що війна з Китаєм, яка нависла над Радянським Союзом і самою Росією (що про неї йому насамперед ідеться), буде війною передусім ідеологічною. Він виразно стверджує, що "...першою причиною навислої війни, причиною найбільш

155. Там же, стор. 301.

гострою, головною і безвихідною — є (причина) ідеологічна”, яка є важливішою, ніж “динамічний тиск мільярдного Китаю на досі неосвоєні наші сибірські землі — не на ту смужку, що за неї іде спір по старим договорам, а за *весь Сибір...*”.¹⁵⁶

Ідеться про території, які Китай втратив унаслідок російсько-китайських договорів в 19 ст., вимушених на Китай царською загарбницькою агресивною політикою. Ішлося тут властиво не про договори, а звичайні диктати збоку Петербурга Китаєві. Згідно з “договорами” в Айгун і Тієнцін з 1858 року, Росія примусила Китай відступити їй 600.000 км² на північ від ріки Амур і на південь від гір Сінган. Унаслідок двох інших “договорів” — пекінських, з 1860 і 1864 років — Росія забрала Китаєві 400.000 км² на схід від Усурі і таку ж саму площу в Західньому Китаї. І вкінці, за “договором” в Ілі з 1881 року, Росія дістала ще додатково 70.000 км² в Західньому Китаї. До речі, загарбання цих земель царською Росією гостро осуджували клясики марксизму-ленінізму Маркс, Енгельс, Ленін. Так, наприклад, про айгунський договір з 1858 року Енгельс писав, що російські царі “пограбували Китай із такої великої території, як Франція і Німеччина разом, і з ріки — довжиною Дунаю”.

Ленін назвав “політику царського уряду в Китаї злочинною політикою...”. Він писав, що “якщо завтра Марокко виповість війну Франції, Індія — Англії, Іран або Китай — Росії і т. д., то це будуть ‘справедливі війни’, ‘оборонні війни’, незалежно від того, хто перший напав би...”.

Що більше, за часів Леніна, 25 липня 1919 року і опісля 27 вересня 1920 року радянський уряд формально анулював

156. Александр Солженицын, “Письмо вождям Советского Союза”, Paris, YMCA-Press, 1974, стр. 15.

“несправедливі договори” з Китаєм. У 1919 році Москва заявила, що “радянський уряд осуджує завдання царського уряду, які позбавили Китай Манджурії і інших територій.. Радянський уряд повертає китайському народові без будь-якої компенсації “Китайську східню залізницю”, всі концесії на шахти, лісозаводи й копальні золота, які були йому забрані... Ні один російський чиновник, священик чи місіонер не зможе вмішуватися у внутрішні справи Китаю і якщо він допустить злочину, він підлягатиме правосуддю місцевих (китайських) судів”. Подібно, в декларації радянського уряду з 1920 року сказано виразно, що “радянський уряд проголосить неправосильними всі договори, які були складені між попередніми урядами Росії і Китаєм. Радянський уряд зрікається всіх здобутих китайських територій, усіх російських концесій (від китайців) і віддає Китаєві без жодного відшкодування і назавжди все, що по-грабницькому забрав Китаєві царський уряд і російська буржуазія”. Однак в пізніших роках фактична настанова Москви шораз більше “змінялася” в некористь Китаю.

На думку Солженіцина, війна з Китаєм буде одна з найбільш безпощадних, хоч конвенційних воєн (а не нуклеарних), і вона закінчиться поразкою Росії та не обійдеться їй дешевше, як 60 мільйонами жертв. І все це, як він пише, тільки за те, щоб оборонити пережиту руїнищку до того ж “принесену неросійськими темними вихрами т. зв. передову ідеологію із Заходу...” в її кремлівській інтерпретації. “Розривається серце, — пише він, — коли представити собі, як наша молодь і ціле краше середнє покоління помаршує і поїде погибати у війні — та ще якій? Ідеологічній, і за що? — головним чином за мертву ідеологію”...¹⁵⁷ “Виникне війна, і обидві воюючі сторони так

157. Там же, стор. 14.

і понесуть на прапорах чистоту своєї ідеології? І 60 мільйонів наших земляків дадуть себе вбити тільки за те, що заповітна істина написана саме на 533 сторінці ленінського тому, а не на 335-ій, як твердить наш противник?"¹⁵⁸ І тому Солженіцин робить висновок: "Відпаде ідеологічна ворожнеча — і радянсько-китайської війни найімовірніше не буде взагалі. А якщо вона і буде в далекому майбутньому, то тоді вона буде справді оборонною, дійсно вітчизняною. В кінці 20 ст. ми не можемо віддати сибірську територію, це без сумніву. Але віддати ідеологію — це нам лише на полегшення та видужання!"¹⁵⁹

Знову ж П. Кунце твердить, що "в даному випадку йдеться не про радянсько-китайський конфлікт, але про безпощадний спір між двома сьогодні діаметрально протилежними ідеологічними концепціями, що з них обидві покликаються на Маркса і Леніна".¹⁶⁰ І тому, на його думку, "хто зводить розрив між обома червоними гігантами до суперечних національно-державних інтересів і тим самим силоміць втискає їх у рами традиційних великодержавних пересправ, той поминає суть справи...". Бо навіть "спір за кордони, який довів до кривавих сутичок у 1969 році... є якраз не причиною, але наслідком ідеологічних пересправ. І війна між СРСР і Китаєм, як вона малоправдоподібною не виглядала б (хоч її не треба виключати), була б не природним і примусовим розвитком на ґрунті уявного китайського людського тиску і геополітичної ситуації на Далекому Сході, але була б продовженням ідеологічного спору іншими засобами..."¹⁶¹

Помилку, що її робить Кунце і йому подібні, можна б

158. Там же, стор. 15.

159. Там же, стор. 17.

160. Kuntze, Peking contra Moskau, S. 14-15.

161. Там же, стор. 15.

найкраще окреслити, як нерозуміння і негашію національних інтересів у випадку обох комуністичних партнерів — Росії і Китаю, і зокрема брак у деяких західних совето-і китаєзнавців розуміння, що тут маємо діло з "методом заступництва", яка полягає в тому, що речі не називається по імені, але іншими, "третіми" термінами. Так, наприклад, довгий час Кремль, атакуючи Китай, уживав для окреслення КНР — Албанію, аж поки в 1963 році італійський комуніст Паста не заявив відкрито, що "коли думаємо про Китай, не потребуємо казати Албанія...". Так само Китай, атакуючи Москву, довго вживав терміну "Югославія", аж поки конфлікт не почав розіграватися "відкрито". І тому, коли сьогодні вживають ідеологічних термінів, то мають на увазі передусім "національні інтереси". Тому теж треба радше погодитися з Р. О. Фрідменом, який писав, що якраз "радянська неохота забезпечити Китай такою економічною допомогою, що її вважали потрібною китайські лідери, була центральним фактором у погіршенні китайсько-радянських стосунків".¹⁶²

Поляризація комуністичних режимів — це передусім боротьба за їхню сателізацію довкола обох центрів, при одночасних спробах деяких з тих сателітів, як наприклад Румунії, виманеврувати в тому спорі якнайвигіднішу позицію для себе.

Звідси теж і своєрідна "приреченість" цього конфлікту між обома червоними великопотугами, що про неї говорить теж і Кунце, хоч знову ж він намагається пояснити її передусім ідеологічним змістом. Він пише:

Чи існують ... вигляди на те, що обидві, сьогодні невблаганно супротивні, ідеологічні концепції одного

162. Robert Owen Freedman, *Economic Warfare in the Communist Block; A Study of Soviet Economic Pressure against Yugoslavia, Albania, and Communist China* (New York: Praeger, 1970), p. 103.

дня наблизяться і єдність комуністичного світу буде відновлена? На це питання можна і слід відповісти виразним "ні": компроміс у теоретичних основних принципах світогляду неймовірний; одна з двох сторін муситиме вкінці в бігу пересправ піддатися, бо може бути лише одна марксистсько-ленінська правда...¹⁶³

Ми згодні, що цього конфлікту не розв'язати нормальним мирним порядком, та не тому, що він ідеологічний, але саме тому, що він передусім національно-економічний. І власне було б легше його розв'язати, якщо б він був тільки ідеологічним, при чому не обов'язково одна з сторін мусіла б піддатися другій. Бо подібно, як, наприклад, у свій час могла постати не одна християнська правда, так само добре можуть (і вже існують) різні марксистські "правди". Тому такий папо-подібний підхід у випадку марксизму неправильний. Між іншим, Кунце сам собі перечить, коли твердить, що "розрив між Радянським Союзом і Китаєм... постав на ґрунті проголошених Хрущовим у 1956 і 1961 роках ревізій максизму-ленінізму"¹⁶⁴, бо якими тоді ідеологічними елементами пояснити дотеперішній спір, який існує ще від 1945 року до 1956 р?

Імперіяльна політика Москви "добилася" вже одного: вона цілковито "вилікувала" всякі проросійські симпатії і тенденції, яких зокрема не бракувало на Балканах. Сьогодні вже не лише чехи, але й болгари перестали бути русофілами. І скоріше чи пізніше та сама політика доведе до створення спільного фронту боротьби сателітних народів поруч з радянськими. У цьому напрямі, по лінії концептування спільних зусиль для повалення російських

---

163. Kuntze, Peking contra Moskau, S. 23.

164. Там же, стор. 141.

імперіяльних центрів — Москви і Ленінграду — мусять іти наші зовнішньополітичні орієнтації та заходи. По тій самій лінії треба теж спільними силами впливати і на російські народні маси і зокрема на російську інтелігенцію. Усвідомлення самими росіянами небезпеки російського шовіністичного запаморочення для них самих є головною передумовою морального відродження, що про нього писали автори "Сеятеля" та інші самвидавні публіцисти.

Сучасна імперіяльна Росія поставила себе в таке положення, коли проти неї є вже не лише неросійські і сателітні народи, але й більшість сателітних партійних бюрократій, на які вона опирається. І ні для кого не є таємницею, що при першій нагоді вони скористають з будь-якого послаблення московського кулака так само, як це зробив Тіто, Нодь і інші. Специфічна слабкість російського імперіялізму полягає в тому, що він опирається виключно на голому і грубому насиллі, жорстокій рафінованості і неохоті трактувати інших, як партнерів у повному розумінні цього слова. Для російських імперіялістів елементом пов'язання "партнерів" у їхній сфері впливу завжди був в основному кнут, а не що інше. Росія завжди накидала свою внутрішню структуру "країни панів і рабів" на довколишній світ і навіть, прийнявши найбільш інтернаціональну ідеологію, залишилася вірною традиційній російській політиці тотального підпорядкування, опанування і поневолення. Тому такий стан речей і сприятиме радше гвалтовному, а не "мирному" розвалові російської імперії.

Того ж автора:

"На новому етапі", Нью-Йорк, в-во "Пролог", 1965.

"За сучасну концепцію української революції", Мюнхен, в-во, "Сучасність", 1970.

"Динаміка визвольної боротьби", Мюнхен, в-во "Сучасність", 1973.

НОВІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ":

Олекса Веретенченко, ЗАМОРСЬКІ ВИНА, Поезії, Мюнхен, 1974, 122 стор. Обкладинка Якова Гніздовського.

Нова збірка поезій українського еміграційного поета Олекси Веретенченка, автора збірок поезій *Перший грім* (1939), *Дім вічності* (1951), історичної поеми *Чорна долина* (1952) і перекладу Байронової поеми *Мазепа* (1959).
Ціна 3.60 дол.

Богдан Кравців, ГЛОСАРІЙ, АБО ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК ТАЄМНИХ, ПРИЗАБУТИХ, І НЕ ЗАВЖДИ ЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ, Сонети, Регенсбург — Рутерфорд, 1949-1974, 73 стор. Вільєта, заставки і кінцівки роботи мистця Якова Гніздовського.

Збірка сонетів, написаних в 1945-1948 роках під час перебування автора у Західній Німеччині. У поетичній творчості Богдана Кравцева *Глосарій* — одинадцята книжка поезій.

Ціна 3.50 дол.

Іван Лисяк-Рудницький, МІЖ ІСТОРІЄЮ Й ПОЛІТИКОЮ, Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки, Мюнхен, 1973, 441 стор. Обкладинка Якова Гніздовського.

Збірник праць і статей відомого українського еміграційного історика Івана Лисяка-Рудницького на історичні й політичні теми — з нової української історії 19 і 20 сторіч. Окремі статті стосуються М. Драгоманова, І. Франка, В. Липинського, М. Хвильового.

Ціна 7.90 дол.

Анатоль Камінський, ДИНАМІКА ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ, Мюнхен, 1973, 236 стор.

Третя з черги — після *На новому етапі* (1965) та *За сучасну концепцію української революції* (1970) — праця відомого українського еміграційного публіциста Анатолія Камінського з розглядом проблем української національної революції під сучасну пору. Автор аналізує різні революційні й еволюційні компоненти визвольної боротьби на тлі загальної політики СРСР.

Ціна 4.90 дол.

Документи ч. 7. ЗА ЩО УСУНУЛИ ШЕЛЕСТА? Мюнхен, 1973, 72 стор.

Передрук вступного слова і першого розділу із розгромленої в СРСР книжки кол. першого секретаря ЦК КПУ та члена Політбюра ЦК КПРС Петра Шелеста *Україно наша Радянська*, як також в *Комуністі України* із засудженням цієї книжки та схвальних рецензій на неї О. Носенка, Ю. Смолича та В. Козаченка, друкованих у радянських журналах після її появи.

Ціна 1.50 дол.

Документи ч. 8. Іван Дзюба, ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ ИЛИ РУССИФИКАЦИЯ? Перевод с украинского, Мюнхен, 1973, 306 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка. Надруковано в порозумінні з Фондом ім. Герцена в Амстердамі.

Російський переклад широковідомого трактату І. Дзюби про сучасну русифікаційну політику кремлівського режиму в УРСР. Книжка попереджена передмовою від видавництва "Сучасність"

Ціна 7.95 дол.

ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР,
Поезія — Проза — Критика, Видання друге, перероблене і
доповнене, Упорядкування, вступні статті і біографічні
довідки Івана Кошелівця, Мюнхен, 1974, понад 700 стор.

Хрестоматія поезії, прози і критики старшого, середнього і
молодих поколінь в сучасній літературі Української РСР.

Ціна 15.00 дол.

Жан Кокто, ЛЮДСЬКИЙ ГОЛОС, Переклад Оксани
Соловей, Мюнхен, 1974, 43 стор.

Драматичний монолог видатного сучасного французького
письменника, мистця і театального діяча Жана Кокто
(18890-1963) в українському перекладі Оксани Соловей.
Вперше *Людський голос* був виведений на сцені
Французької Комедії 1930 року.

Ціна 1.50 дол.

ЗМІСТ

I. Доктрина і практика революції	5
II. У критежі революційних ідеологій XX ст.	25
III. Програмова еволюція української революції	49
IV. Від селянської до робітничої революції	90
V. Інтелігенція, як кляса, на тлі науково-технічної революції	114
VI. Механіка революційного процесу	142
VII. Зовнішні кліщі	188
<i>Того ж автора</i>	211
Нові видання "Сучасности"	212